

Абдулла Қодирий

МЕҲРОБДАН ЧАЁН

(*Худоёрхон ва мунишйлари ҳаётидан тарихий рўмон*)

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1994

Рўмоннинг мавзуи тўғрисида

Туркистон феодалларининг кейинги вакили бўлган Худоёрнинг ўз хоҳиши йўлида деҳқон оммаси ва майда ҳунарманд — косиб синфини қурбон қилиши, мамлакат хотин-қизларини истаганча тасарруф этиши, бунга қарши келгучилар тиласа ким бўлмасин, раҳмсиз жазо бериши рўмоннинг мавзуидир. Худоёрнинг бу йўлдаги биринчи истинодгоҳи бўлган уламолар, уларнинг ички-ташқи аҳволи, ахлоқи, мадраса ва оила ҳаёти, уламода инсоний ҳис битканлиги ва қолғани ҳам хабосат¹ пардаси остида сезилмас даражага етканлиги мундарижа сиғдирган қадар баён қилинадир. Булар рўмоннинг номарғуб — манфий қаҳрамонлари. Иккинчи тарафда мазкур қора кучларга қарши "тубан" синф — камбағаллар, уларнинг хонлиқ тузилишига, қора куч — уламо алайҳига чиқиши. Меҳнаткаш камбағалларнинг ахлоқи, сажияси, оиласи, турмиши ва бир-бирига алоқаси, самимияти.

Албатта, мен бу сўнги марғуб қаҳрамонларни ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар ўз ҳолича олишқа тиришдим. Уларнинг хон ва уламога қарши исёни табиъий — шаръийдир. Чунки шундан ортиғо сохта бўлиши устига китобнинг қадрини ҳам тушуради эди. Шу икки синф курашини тасвир қилиш воситасида хон ҳарамлари, хотинлари, қирқ кизлар, тарихий ва этнографиявий лавҳалар, ўзбек ҳаёти, қизиқчилиғи, танқидчилиғи, ўзбек хотин-қизлари орасидаги истеъдод, шоирлар, азкиячилик ва бошқа яна кўб нуқталарни қамраб олинди.

Рўмонда яна бундан бошқа кўб жиҳатлар бор. Уларни бу ерда санаб ўлтуриш ҳожат эмас, улар муҳтарам ўқуғучининг назаридан қочиб қутилмас.

*Абдулла Қодирий (Жулқунбой)
Тошканд, 1928-нчи йил, 5 феврал*

¹ *Хабосат* – нопоклик.

— Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси
Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг — Раъноси.
(Мирзо)

Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайснинг жунунидин
Не бахт Раъно харидоринг талаб аҳлининг — Мирзоси.
(Раъно)

1. РАЪНОНИНГ ЭГАСИ

Солиҳ маҳдум бу кун одатдан ташқари ешилиб кетди, масжиддан чиқиб тўғри қассобнинг олдиға борди, бир тангалик гўшт, саккиз пуллик пиёз олиб ҳавлисига келди. Мактабда ҳуснихат машқ қилиб ўлтурғучи болалар ичидан иккитасини гулзорни супуриб, сув сепишка буюрди ва ўзи гўштни кўтариб ичкарига кирди.

Нигор ойим ҳозирғина қизларни озод қўюб, кўкрак боласини бағриға олған эди. Раъно ҳавли юзида иккита укасининг ўртасиға тушиб, уларнинг лой ўюниға иштирок этар, ер супуриб ётқан соч ўрумларининг тупроққа белашканидан хабарсиз эди.

Гўшт кўтариб йўлакдан кирган Солиҳ маҳдумнинг кўзи Раънонинг шу ҳолиға тушди:

— Балли Раъно, ана жинилик! — деди маҳдум, — атлас қўйлак сенга ҳайф, сенга бўздан бошқаси албатта ҳайф!

Раъно ўрнидан турди, дадасидан уялиб лойлик қўлларини орқасиға яширди.

— Уят эмасми, юв оқълингни, юв! Укаларингни бола десам, сен улардан ҳам ошиб тушасан!

Раъно югуриб ариққа кетди, Нигор ойим ўлтурган жойидан “Раънонинг ақли тушсин” деб кулиб қўйди. Солиҳ маҳдум ҳануз Раънодан койиб келар эди:

— Ишинг бўлмаса китоб ўқи, хустихат ол, сен кулолнинг қизи эмассанки...

Солиҳ маҳдум гўштни Нигор ойимнинг ёниға қўюб ўзи зина билан айвонга чиқди.

Маҳдум томонидан Раънонинг тергалиши Нигор ойимни унча машғул этмади. Аммо ҳозир унинг кўнглиға келган масала эрининг чиқим важиға фавқулодда ешилиб кетиши эди. Тўғри, Нигор ойимнинг ошхонасиға шунингдек бир неча чораклаб гўштлар қўб келар эди, фақат эти томонидан эмас. Солиҳ маҳдумнинг жўмардлиғи кўпинча йигирма пайса¹ этдан нариға ошмас, шунда ҳам болалардан мўмайроқ “озодлик” келиб қолса ёки “панжшанбалик” куткандан ортиғроқ тушса.

Шунинг учун Нигор ойим бу жўмардлик ҳақини эриға бералмади:

— Гўшни кўброқ олибсизми... Анвар буюрғанмиди? — деб сўради.

— Йўқ, — деди маҳдум салласини қозикқа ила-ила, — бир манти қилайлик, — дедим, — манти еганимизға қўб бўлди, валлоҳи аълам...

Раъно ювиниб келди, дадасиға уят аралаш бир қараб олдида, Нигор ойимнинг ёниға ўлтурди ва онасининг бағрида эмиб ётқан чақалоқнинг кичкина мимит қўлларини суюб ўпди.

Солиҳ маҳдум ешиниб келиб она-боланинг устида тўхтади.

— Сен мундане кейин кичкина бўлмайсан қизим, Раъно, — деди маҳдум насихатомуз, — шу укаларинг билан қилиб ўлтурган ишингни киши кўрса нима дейди. Иншооллоҳ уй эгаси бўлишға яқинлашиб қолдинг. Энди тош-тарозуни ҳам шунга қараб қўйишинг керак, қизим.

Раъно қизариниб онасиға қаради, яна мимит қўлни ўпишка машғул бўлди.

— Раънони эгасиға топширмағунингизча, — деди Нигор ойим, — қуюлмайдиранга ўхшайдир.

Бу сўздан Раъно уялиб, бошини чақалоқнинг бағриға тикиб олди. Солиҳ маҳдум кулимсиган кўйи даҳлизға юруб борди ва оёғини кафшиға узатди.

— Тур, ётма Раъно! — деди даҳлиздан, — гўштни онангға тўғраб бер, пиёзни арт! Анвар

¹ Пайса – тахминан 50 грамм.

аканг ҳам келиб қолар, таом асрга тайёр бўлсин!

Раъно дадасини узоғлатиб, бошини кўтарди, онасиға ўпка аралаш кулиб қаради. Унинг бу қарашидан онасининг бояғи сўзига қарши ризосизлиқ онглашилмас, балки шодлиқ маънолари ўқулур эди. Дарҳақиқат, эру хотин ораларида ўткан икки калима сўз шу оила гулшанида ўскан Раънонинг истиқболини очик белгилар эди. Нигор ойим “Раънони эгасига топширмағунингизча...” деб гарчи бир мунча кўполроқ таъбир билан бўлса ҳам “Раънонинг эгаси” борлиғини сўзлар, Раъно эса “егаси”нинг ким эканлиғини яхши билгани ва уни қанот қоқиб қарши олғани учун жоду кўзида ризосизлиқ эмас сурур маънолари ўйнатар эди.

Дадасининг – “Анвар акан ҳам келиб қолар, таоминг асрга тайёр бўлсин!” жумласи Раънога яна очик, яна равшан таъминот берар эди...

2. АМИР УМАРХОННИНГ КАНИЗИ

Солиҳ махдум 1230-1290-нчи ҳижрий йилларда “Хўқанди фирдавсмонанд”да яшаган бир муаллим ва имом, ўз замонасининг истилоси билан айтканда “мактабдор домла”дир. Солиҳ махдум синфи жиҳатдан уламо оиласига мансуб бўлиб, бобоси Олимхон ва Умархон даврларида муфтилик, қозилиқ мансабларида хизмат қилган, отаси эрса Қўқоннинг Мадали (Муҳаммадали) хон мадрасасида неча йиллар мударрис бўлгандир. Қисқаси махдумнинг ота-боболари хонлар қошида мумтоз ва халқ назарида “шарафлик ва муҳтарам” мавқийни ушлаб келганлар. Бироқ бу мумтоз силсила бизнинг махдумгача етиб келалмай, Мамадалихоннинг қатли билан бирга кесилган, бунинг можароси эрса қуйидағичадир:

Туркистон хонлиғи тарихидан хабардор кишиларга маълумдирким, Амир Умархон охир умрида ўз саройидаги ёш канизлардан бирига муҳаббат қўядир. Каниз ёш бўлганлиғи ва балоғатка етмаганлиғи учун уни никоҳига ололмай вақт кутади. Шу кутиб юриш йилларида Умархон муродига еталмай вафот қилади, бояғи каниз қиз балоғатка эришадир ва бир ҳуснига ўн ҳусн қўшулиб отанинг боласи бўлган Мадалихонни ҳам ўзига ошиқ қилади. Ўз саройида ўскан бу қизни ёш хон ҳамиша кўз ўнгида юритса ҳам бироқ... тарихнинг бизга хабар беришига қараганда Мадалихон шу қизнинг дардида неча йиллар ёнадир. Чунки уламолар бу гўзални Мадалига она мақомида ҳисоблаб, нима учундир хоннинг орзусиға қўндаланг келадилар:

“Отангиз, агарчанди канизни ўз никоҳларига олмаган бўлсалар ҳам ва лекин балоғатка эришкач олармад деб ният қилганлар. Бинобарин бу каниз сизга она мақомида, шарийат рухсат бермайдир!” дейдилар.

Мадалихон бу фатводан кейин дардини ичига ютишға мажбур бўлиб, аммо иккинчи тарафдан ўзининг орзусиға қарши борган уламони секин-секин “илмий” ишлардан олиб улар ўрниға янгиларини қўя бошлайди. Ўз орзусиға замин ҳозирлағач, бир неча йилни ўтказиб, яна уламоға шу тўғрида фатво сўраб мурожаат қилади. Табиий, яқиндағина оғзи ошқа еткан янги уламолар ўз валийи неъматлари бўлган Мадалихонға хиёнат қилмайдирлар-да:

“Ба назди мужтаҳидини киром асли эътибор ақди шаръийдир¹. Отангиз марҳум – никоҳланаман деб айткан бўлсалар ҳам никоҳландим, деб айтмаганлар. Бас, амиралмўминин мазкурани худ нафслари² ақди шаръий³ қилсалар жоиз ва дурустдир. Валлоҳи аълам биссаваб” деб фатвономани “бинни муфти марҳум”, “бинни мударрис марҳум, “бинни Хўқандий марҳум” – мухри баҳайбатлари билан қалашдириб берадилар ва Мадалихон тўй ва томошалар билан мурод-мақсадиға етади...

Кимларнинг воситаси биландир мазкура гўзал канизнинг таърифи Бухоро амири – амир Баҳодир – (Ботур) хонға етиб ул ҳам илгаридан ҳалиги канизга ғойибона ошиқ бўлган эди.

¹ Хурматга лойиқ дин алломаларининг назарича, асосий эътибор шарият қонунларига қаратилиши керак.

² Ўз нафслари

³ Шаръий никоҳ

Аммо қайси йўл билан бўлса ҳам канизни кўлга киргизиш фикрида бош оғритиб, нос чакиб юрган Баҳодирхон кулоғига бу хабари жонсўз етиб думоғидан дуд чиқадир ва дарҳол Бухоронинг забардаст уламо, муфти, аълам, ҳоказо ва ало-ҳозалқиёс пешволарини ўз ҳузурига чорлаб, дарғазаб воқиъани сўзлайдир ва улардан дарҳол бир “фатвойи бахайбат”ни талаб қилганида уламои киром ҳам дарон ботаҳорат-бетаҳорат, масалани эшитар-ешитмас фатво ёзадиларким:

“Бир жамоа мўминларга амир бўлган зотнинг вазифаси шаръийси шулдурким, исломда устивор турғай, аҳкоми исломни камокон¹ ижро қилғай. Ҳар бир амириким аркони исломдан заррача юз ўгурса ул кимарса жамоаи ислом устига амир эмас шарирдир². Наузанбиллаҳким Фарғона ва Туркистон мамлакатининг алҳол³ амири бўлган Муҳаммадалихон волидининг манкуҳаси⁴, яъни волидаи айни ва ризўисини⁵ ўз ақдиға олибдир, наузанбиллаҳи, наузанбиллаҳи. Оят ва аҳодиси шарифа ва ба чаҳори мазҳаб ва ба назди мужтаҳидини киром ва уламои зул-эҳтиром муттафақун алайҳи кофирдир. Казолика⁶ ўшандоғ муртаднинг қатли аввало дигар ислом амирларига ва баъд аз барча мўминларга фарзи айндир!”

Дарвоқиъ “холисона” бу фатвога амир Баҳодирхон “бетарафона” қиймат бериб, “дин йўлида холис бир жиҳоди акбар” деб жамиъи қўшунлари билан Фарғона устига юриш қиладир. Амири Баҳодирнинг бу “холисона” жиҳоди Туркистон хонлиғи томонидан қандай муқоваматларга⁷ учради ва икки тарафдан қанча бошлар кесилди, албатта бу тўғрида бизнинг ишимиз йўқдир. Фақат бу можародан бизга кераклик нуқта шундаким, натижада Мадалихон шикаст топди, ҳам амири Баҳодирхон томонидан қатл қилинди. Мадалихонға фатво ёзиб берган Қўқон уламоларидан бир нечалари ҳад урулдилар⁸ ва бир нечалари қочиб қутулдилар. Амири Баҳодирхон бўлса Фарғона ҳукуматиға ўз кишисини қўйди, фатҳу нусрат билан канизни олиб Бухороға қайтди.

Мақсадға келсак Мадалихонға фатво ёзиб беришда иштирок қилган ва Баҳодир томонидан ҳас урулган уламоларнинг бири шу бизнинг Солиҳ махдумнинг отаси эди. Ҳад урулгандан сўнг кўб яшолмади, ўлди ва шунинг билан бу оиланинг бурунғи имтиёз ва шарафи ҳам битди. Чунки мундан сўнг Туркистон тахтиға ўлтурган хонларнинг ҳаммалари деярлик Бухоро амирининг ҳимоясида каби эдилар. Ва Мадалихоннинг фатвосига иштирок қилган уламолар ҳамиша эътиборсиз, мардуд бўлиб⁹ колдилар.

3. МАХДУМНИНГ УЙЛАНИШИ ВА МАКТАБДОРЛИҒИ

Солиҳ махдум отасининг вафотида йигирма ёшлиқ талаба эди. Отаси марҳум бўлгандан сўнг ўзидан бир неча ёш каттароқ оғаси Марғилонға имом бўлиб оиласи билан кўчиб кетди. Солиҳ махдум онаси ва ўн олти ёшлиқ Наъима исмлиқ синглиси билан Қўқонда қўлди. Бирар жойдан келим бўлмағанлиқдан бу оила кўб тангликка тушиб охирда Солиҳ махдум таҳсилни тарк этишка, қорин тўйдирарлиқ бир касб излашка мажбур бўлди.

Албатта Солиҳ махдум оғирроқ касбни уҳда қилолмас, иморатка бўлса соқоли чиқмағанлиқдан яролмас эди. Кўб озор чекиб ниҳоят қориндош-уруғ ва маҳалла кишиларининг кенгашлари билан ўз уйига мактаб очди, маҳалладан беш-ўнта бола йиғди ва енг шимариб

¹ Бекаму кўст

² Шарир - зарарқунанда

³ Ҳозирги

⁴ Никоҳли хотин

⁵ Ўз ва эмизган онасини олибдир... (муал.)

⁶ Шунинг учун

⁷ Қаршилиқ

⁸ Ҳуқуқсизлангириш

⁹ Ҳайдалмоқ

мактабдорлиққа бошлади.

Бир неча йил мактаб ривожга минмади, яъни болалар ўн беш-йигирматадан нарига ўтмай, “панжшанбалик” аранг ит азоби рўзғорға етиб турар эди. Махдум ва оиласининг шундан бошқа даромад манбаълари бўлмагани учун ҳар ҳолда, яна шунга қаноат қилмоққа мажбур эдилар.

Ўғул йигирмага, қиз ўн бешка етдими – оналарнинг дарди келин ва куяв савдоси бўлиб қоладир. Шунга ўхшаш махдумнинг онаси Моҳлар ойимнинг касали гўё “дард устига чипқон” эди: махдумнинг ёши йигирмадан ошти, Наъима ҳам ўн саккизга тўлди, яъни келин ҳам керак, куяв ҳам. Наъима тўғрисида ташвиш йўк, хусн, одоб, юмиш, ҳаммасидан кўнгил тўк, бек бўлмаса – бекзода, мударрис бўлмаса – мукаррир¹.

Аммо махдум масаласи бир оз мушкилроқ эди: топиш, тутиш маълум, отасидан қолгани фақат ички-ташқи ҳавли, мундан бошқа ҳеч гап. Бас, Моҳлар ойим ўз тириклигида махдумнинг “бошини икки” қилмаса, ўзидан сўнг унинг уйлана олиши амримаҳол. Шунини кўзда тутиб Моҳлар ойим махдумнинг уйланишига мазкура Наъимани восита қилмоқчи бўлди. Яъни Наъимани узатиб эвазига узатилган жойдан келин олмоқчи эди. Қарши куда бўлмоқ учун қизлиқ ва ўғуллик ҳавлини учратиш ва бунинг устига “наслу насабда текислик”, олинадирған келиннинг силлиқина бўлиши – ана шундай мушкилотлар орқасида икки йил чамаси Наъиманинг умри сарғайиб ўтди. Юрт эмасми, дегандек юртчиликда юрак оғриғига даво топилмай қолмас. Шунга ўхшаш Моҳлар ойимнинг яраси ҳам ниҳоят учунчи йилда давосини топди:

Хон ўрдасининг мутаваффо² мирзоларидан биттасининг мадрасада ўқуб юрган ўғли бор эди ва уйда чақич чайнаб ўлтурган ўн олти ёшлиқ қизчаси ҳам бор эди. Бу оила Моҳлар ойимнинг таклифини маълумануният қабул этди. Чунки “ўхшатмай учратмас” дегандек нариги тараф ҳам Моҳлар ойимнинг биттаси эди. Совчилар Наъимани ёқтириб Моҳлар ойимнинг таклифини қабул қилиб кетдилар. Моҳлар ойим марҳум мирзонинг уйига қиз кўргали бориб ул ҳам “қизи жажжигина экан” деб келди. Куявлар кўрулиб улар ҳам зарарсиз топилдилар. Шарту шароит сўзлашилди: икки орада қалин-палин деган гаплар йўк, ҳар ким ўз улушига тушкан ош-сувини қиладир, келинни ўраб-чирмаб оладир, вассалом.

“Ҳай этти, хуй этти, икки коски тўй этти” деганларидек ҳар икки тўй ҳам бир ҳафта ичида ўтти, Наъимахоним уёққа кетиб, Нигорхоним буёққа келди. Шундай қилиб Солиҳ махдум хотинлиқ бўлди.

Солиҳ махдумнинг мактаб иши ҳам учунчи йилдан бошлаб бир оз жонланған, болалар ҳам ўттуз-қирққа еткан эдилар.

Солиҳ махдум ўттуз ёшларга борғанда мактабдорлиғи ҳам яхшигина шуҳрат топадир, шогирдлар сони бир юзга етадир. Меҳмонхона торлиқ қилғанликдан мактаб учун махсус бино ёпадир, имло, иншо ва ҳуснихат машқи учун алоҳида хона айирадир. Махдум ёлғин шунинг билангина қаноатланмай хотини Нигорхонимни ҳам ишка соладир, яъни унинг саводини тузатиб “отин биби” қиладир. Икки-уч гузарнинг қизлари Нигорхонимнинг сабоғига йиғиладилар. Қисқаси, махдум мактабдорликда яхши шуҳрат қозонганидек, уй-рўзғорини, юриш-туриш, кийим-солим ва бошқа тарафларини ҳам тузатиб оладир.

Қирқ ёшларида маҳаллага имом бўладир ва мактабини яна ҳам кенгайтириб шу даҳанинг ҳар бир табақаси ичида “устоз мулла Солиҳ махдум” бўлиб таниладир. Масалан, ўзида савод чиқарған косиб, савдогар, муллабачча (мадраса талабаси) ва шунингдек янги бўғимларга устозлик унвонини оладир. Ҳатто кейинги вақтларда унинг шогирдларидан хон ўрдасигача бориб кирганлари бордирким, махдумнинг бу муваффақиятини бошқа бобларимизда ўқурсиз.

4. МАХДУМНИНГ БАЪЗИ ХИСЛАТЛАРИ

¹ Ассистент

² Вафот этган

Юқоридан ўқуғучиға бир даража онглашилған бўлса керакки, яқин йигирма йиллардан бери махдумнинг махдумнинг келими шаҳар ёки қишлоқ сўраб турған бир бекча бўласа-да, ундан қуйроқ, ҳар ҳолда шаҳар мадрасасида дарстўлик қилиб, вақфни ўз қабзига¹ олған бир мударриснинг тушимидан албатта кўб. Келимнинг шу йўсун яхши бўлишиға қарамасдан унинг табиъатида ҳарчанд тиришилса ҳам махтаб бўлмайдиған хусусиятлар бор: хасисликка ўхшаған ҳолат, тамаъгирлик каби одат, ичқоралиқ сингари ҳаракат ва амсоли...

Ёш чоғида отаси ўлиб, қаттиғчиликда ўсди, унинг баъзи ярашмаған ҳаракатлари балки ўша қаттиғчиликнинг руҳка сингиб қолған ёмон таъсиридир. Ҳар ҳолда бизнинг мундаги вазифамиз махдумни таҳлил қилиш эмас, балки унинг шахсига хиёнат ва бўҳтон қилишдан сақланиб, яъни ортдирмай ва камитмай ўқуғучиға бутун тақдим эта билишдир.

Ойни этак билан яшириб бўлмайди. Махдумнинг хасисликка ўхшаш ҳолатлари албатта бор эди. Махдум топиб-тутмаған йилларда бу ишни йўқликдан қилади, десак-да кейинги вақтларда ҳам шу одатини тарк этмагани учун табиъаида бир мунча хасислик бор экан, деймиз.

Кўйлак-иштоннинг аксар етти-саккиз жойидан ямоғи бўлади. Етти қишдан бери гуппи – чопон янгилагани маълум эмас, фақат қиш келиб кеткан сайин алак гуппининг енги ўзгарибкина туради ва астари йил сайин янгидан-янги ямоқлар билан бойийди, шу гуппи бутун умрида биргина мартаба ва шунда ҳам махдумдан берухсат аммо, Нигор оймнинг зўри билан тоғораға тушиб чўмилди. Бу кунда бўлса тўрт йил бурунғи ғусли, етти йиллик туси, турлик-турлик ямоғи билан саккизинчи қиш махдум поччасиға содиқона хизмат қилиш учун бўғжоме ичида ўзига куч йиғиб ётади. Маҳалла кишилари махдумнинг бу чопониға “молтопар” деб исм берганлар, гуппи кийилиб чиқилған кун махдумга сездирмай “молтопар савдодан қайтибти... ҳали бақувват, иш қилиб ямоққа чарчамасанг яна ўн йиллингми, Мамарайим!” деб қулишадирлар.

Қисқаси: беш-олти қайта бошлатилиб кўнжи бир қаричға келган айбаки² махси, чарми уст-устига уюлиб ердан уч эллик чамаси кўтарилған икки чорак вазник кафш, ёши маҳалла кишиларининг кўбларига маълум бўлмаған, ҳарчанд эҳтиён қилинса ҳам неча жойидан попилтириғи осилған оқ-бўз салла маҳалла кишиларининг эрмақларидандир. Булардан бошқа ҳайит кунлари ва тўйлардагина кийилардиған банорас тўни, совуқ қаттиғроқ бўлғанда ичидан киядиған адрас гупписи ҳам бор. Маҳалла кишилари банорас тўнни “зарурат” деб атаған бўлсалар ҳам, адрас гуппиға ҳали ном кўйғунча йўқлар, чунки бунинг дунёға келганиға фақат тўрт-беш йилгина бўлғандир.

Кези келганда махдумнинг ёзлик кийимларини ҳам бир сидра айтиб кетайлик: йўллуқ, қизил қалами бўздан яхтак, оқ бўздан жиҳақ ёқалиқ кенг кўйлак (чунки тор бўлса йиртилади) ва лозим (яъни иштон) ҳамда сарпойчан кийишка енгилча сағри³ кафш, аммо салла қишин, ёзин битта.

5. ОИЛА ВА КИШИЛАР БИЛАН МУОМАЛА

Махдум оиласини ҳам кийим-кечак важдан ўзи каби тутар эди. Кийим-кечакдагина эмас, ҳатто озиқ-овқат тўғриларида ҳам унинг анчагина келишимсиз қилиқлариға йўлиқилар эди. Масалан, бир ой тўлмасдан кир ювишға рухсат бермас, агар Нигор оймнинг бир ойсиз кир ювганини кўриб қолса – “кийимни тоғорада чурутасан!” деб ғовға солар эди. Икки ҳафтасиз паловни кўрмаслар (озодлик ошлари албатта мундан мустасно), кўб овқатлари убра, туппи, мастаба, қўғурма шўрба бўлар эди.

¹ Тутам, чангал

² Мол терисидан ишланған сифати паст чарм

³ От терисининг дум томонидан тайёрланған чарм

Нигор оймнинг қозони йўқча, елча гўшти фақат палов шарофати билангина кўрар эди. Лекин маҳдум баъзи нарсалар билан ошхонани яхшигина мўлиқдирар, масалан: шалғам, қовок, лавлаги. Бу тўғрида хотини ҳарчанд рад қилса ҳам қоплаб шалғам, йигирма-ўттузлаб қовок харид қилишини қўймас – “шалғам – Биби Фотимаи Зухранинг дуолари баракати, қовок бўлса ҳазрати Юнуснинг мўжизалари” деб баҳоси арзон ва лекин хосияти кўб бўлган бу маблағлар билан ошхонани тўлдира берар эди. Ҳар ҳафта бир-икки мартаба қовок сомса ёпдирмай қолмас, аммо – “ёғни кам сол, қовокнинг таъмини бузадир!” деб таъкидлашни ҳам унутмас эди. Уйда нон ёпилмаганидек бозордан ҳам сотиб олинмас, чунки, панжшанбалик нон етиб, ортиб ётар, ҳатто баъзи вақтларда бозорға ҳам чиқар эди.

Маҳдумнинг ўқуғучи болалар билан муомаласи жуда яхши эди. Савоғини билмаган ёки шўхлиқ қилган болаларни ҳар қанча сўкиб, койиса, дўқ уриб, давара қилса ҳам урмас, бу жиҳат билан бутун Кўкон болаларининг муҳаббатларини ўзига жалб эткан эди. Аммо “озодлик” масаласида болалардан ҳеч кимни ҳам афу этмас, бой боласиға “озодлик” лозим бўлган бўлса албатта ундиришқа, камбағал боласидан мумкин қадар узиб олишға ҳаракат қилар; болалар Ҳафтияк, Қуръон, Сўфи Оллоёр ва шунга ўхшаш китоб бошласалар озодлик мажбурий, мактабдан маъзун¹ бўлганларнинг зиёфат қилиб маҳдумга сарупо беришлари қоидада бор бўлса ҳам, лекин аксар болалар бу тўғрида домлани – “ана-мана” билан алдаб кетарлар, сахийроқ оталар бу маросимни адо этиб “устоз”ни рози қилмасалар, аммо кўбчилик маҳдумни ранжитар эдилар. Панжшанбалик бўлса мактабнинг асос ҳаққи ва булардан бошқа “Қулёға қуймоқ – Аммага бўғирсоқ – Ёсинга юпқа” деган гаплар ҳам бўлар эди. Болалар ҳар йили бир марта “бурё пули” ва ойиға бир неча бор “супурги пули” ҳам тўлаб турар эдилар.

Маҳдум мумкин қадар болаларни ўз мактабига жалб қилишға тиришар, айниқса бой ва бек болаларини ўз қўлиға олиш учун ҳар бир чорани кўрар эди. Масалан, бой ва аъёндан бирининг ўғли бошқа мактабда ўқуб юрган бўлса уни болалар воситаси билан ўз мактабига чақирар, нима ўқуғанини, нималар билганини сўрар, бола савоғидан яхши жавоб бералмаса “сизда айб йўқ, ўғлим, устозингиз бир оз шундайроқ одам... хўб, хўб; бизнинг мактабларга ҳам келиб юринг! Мен ўзим сизни жуда дўст тутаман-да!” дер эди. Табиъий, боланинг шу кундан бошлаб ўз домласидан кўнгли совур, тез кунда маҳдумнинг мактабига келиб кирар эди. Баъзи вақт чет мактаб болалари билан шундай муомалани кўчаларда ҳам қилар ва ўғли бўлган бой ва ашрофларга ҳам жуда сертакаллуф, хоксорона салом бериб танимаса ҳам улар билан сўрашар, нечта ўғли борлиғини ва уларнинг ўқуб-ўқумағанлиқларини, ўқушға ихлосларини текшириб, ўзининг таълимида қўлланган енгил усулларини ҳам бир мунча тикиллатиб ўтар эди. Табиъий, маҳдумнинг бундай ҳаракатлари кўпинча фойдасиз бўлмас, мактабига янгидан-янги шогирдлар тўпланиб турар эдилар.

Ўз қаторидағи мактабдор домлаларни асло кўралмас, уларга қарши юрагида умрлик кек сақлар эди. Баъзи мажлисларда йўсуни келиб қолса – “ҳа, мулла фалончими, кўб болаларнинг умрини зойиё қияпти, деб эшитаман... шогирдларидан бир нечаси шикоят қилишиб менга келишкан эдилар... Қандай қилай, шогирдларим ўзимдан етиб ортсалар ҳам умрлари зойиё бўлмасин, дедим” дер ва эшиткучиларга сездирмай рақибини чимчилар; кези келди дегунча иккинчи мактабдор тўғрисида шу йўсун замзама сўзлар эди.

Маҳдум бўйчан, олагўшт, сийрак мўй, оқ тан, истараси иссиғ бир домла эди. Ёши элладан ошқан, соч ва соқолида бир мунча оқлар кўринар эди. Киши билан сўзлашқанда, айниқса, бир нарсадан таажжубланганда сийрак ва лекин тўғри, бақувват ўскан соқолини тутамлаб ўнг кўзини бир оз қисиб қарар, одат қилғандан бўлса керак гап орасида “ҳабба” деган сўзни кўпроқ ишлатар эди. Домланинг бу “ҳабба”си нима маънода қўлланилар, ўзидан бошқа ҳеч ким билмаганидек, ундан бу тўғрида изоҳ ҳам сўрамаған эдилар. Ҳар ҳолда “ҳабба – ҳабҳали” ёки

¹ Изн олган

“ҳа, баракалла” бўлса керак. Чунки ул бир нарсадан хурсанд ва рози бўлганда аксар “ҳабба” деб юборадир.

Шу ергача бир неча саҳифаларни маҳдумнинг таърифи билан тўлдирдик. Эҳтимолки домланинг ғийбатини ҳам қилдик ва қилармиз. Лекин шунисидан хотиржамъмизки, йўқни-йўндирмадик, маҳдумнинг шаънида бор гапларнигина ёздик ва ёзармиз. Маҳдумнинг ҳамма нуқсонини ювиб кетарлик бир жумладан сўнг яна ўз ишимизда бўламиз: — нима бўлганда ҳам маҳдум ўз замонасининг энг олдинги домлаларидан, Қўқон аксариятининг саводхон бўлишлариға сабабчи устозлардан, ҳатто улуғ хизматларга киши етишдириб бергучи нодир муаллимлардан эди.

6. НИГОРХОНИМ

Нигорхоним бошда эрга ёлчимади. Аввало эрининг фақирлиғи, бойиғандан сўнг бўлса унинг зарбулмасал бўларлик хасислиги бечорани кўб йиғлатти. “Хотин кишининг боши уй ичининг оғир тоши” эмиш... Ҳозир ўзи қирқ ёшқа кирган бўлса, йигирма беш йилдан бери шу мумсик эр билан тириклик қилиб келадир. Бу кун ўн етти ёшлиқ Раъно каби қизға, саккиз ёшлиқ Маҳмуд (Раъно билан Маҳмуд орасида икки бола нобуд бўлган), олти ёшлиқ Мансур ва бешикдаги Масъудларга она бўлди.

Нигорхоним Қўқоннинг кўб хотинларига қараганда сабрлик ва қаноатлик экан. Дунёда ўз ўғлининг хасислигига чидалмаган она бўладими, ҳолбуки маҳдумнинг онаси – Моҳлар ойим ўғлининг бу қадар ихна¹ ва сиқиклиғиға тоқат қилолмай норозилик юзасидан Марғилондаги ўғлининг ёниға кўчиб кетиб ўша ерда вафот этди. Нигорхоним эрса тишни-тишка қўйди, эримдан яйраб-яшнамаган бўлсам қизимдан ва олдимға қўйган ўғулларимдан ёлчирман, деб умидланди. Дарҳақиқат, сабрлик бу хоним ҳозирданок шу ўз олдиға қўйган болаларининг бири ва тўнғучи бўлган Раъносининг туфайлидан бир қадар рўшнолик кўриб бошлади ва ойнанинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ эканиға ишонди.

Бир ямоқчи ёки мардикорчи ўз хотинини урадир, сўкадир, тепкилайдир. Бу ҳол уларда аксар фақирлик авжиға минган кезларда воқия бўладир. Агар ямоқчи кекирарлик даражада томоқни бопта қилса, иши ўнгидан келиб истикболи бир мунча таъминлангандек бўлса дарҳол вазият ишонмаслик равишда ўзгариб кетадир: гап-сўз жойида, хотинни уриш ўрниға орқасини силаш, сўкиш ўрниға ялиниш ва арзи муҳаббат. Хотин ҳам кечаги калтак зарбини унуткан, кина ўрниға садоқат; гўё айтарсизким, Юсуф Зулайҳоларми деб.

Юқори табақа оилаларға кириб қарасақ, мунда тамоман бошқача манзара кўрамиз: қорин тўқ, бирар нарсаға эҳтиёж йўқ, истикбол таъмин ва лекин бояғи фожиъа буларда кучлирак, шунинг каби бу фожиъалар муваққатий ҳам эмас, сабабини топиш ҳам қийин. Яхши, ямоқчи-ку ярамас тузулишка қарши бўлган кекини кўзи тиниб хотинидан олган эди. Аммо кейингиларнинг турмуш шароитлари яхши, ҳамма нарса ўз орзуларича, бас, шу ҳолда уларнинг уй можаролари ва бола-чақани ит каби сиқиклари нимадан?..

Шунга ўхшаш бизнинг маҳдумнинг ҳам ғояси бирни икки қилиш, бешни ўн қилиш эди. Яхши кечиниш учун турмас, аммо кўпайтириш учун яшар эди. Нигорхонимни урмас ва лекин урғандан беш баттар қилиб сиқар эди. Икки юз тиллодан кўб оқчаси (бу оқчаларни хусули² тўғрисида кейин сўз бўлур) ва саводлик бўлган болалар зиёфатидан кийган икки сандиқча сарпоси бор эди. Олтиндан сарф қилмағанида ҳам лоақал шу кийимлардан на хотинини ва на болаларини фойдалантирар ва на ўзини ихналиқдан қутқарар эди. Буни ҳам қўйиб турайлик, Нигор ойим йигирма-ўттуз қизни ўкутиб улардан тушкан “озодлик” ва “панжшанбалик” пулларға ҳам эга бўлолмас, ҳар кун деярлик мухтараб маҳдум поччаға ҳисобини батамом

¹ Сиртқи кўринишиға эътибор бермовчи

² Ҳосил бўлиш

топшуриб туришқа мажбур эди. Махдум бунинг эвазига ҳар йил бозорнинг энг дағал бўзидан бир пар кўйлак, лозим олиб берар, янги гуппи билан ёзлик мурсакни бўлса Нигор ойим беш-олти йилсиз кўрмас эди.

Нигор ойим қисқа бўлик, писта пўчоқ тарғил кўзлик, зарча танлик, юзидаги онда-сонда чечак ўрунлари бўлмаганда ҳусндор бир хотин эди. Ўз болалари билангина эмас ҳатто шогирдлари бўлган қизлар билан ҳам жуда юмшоқ муомала қилар, ортиқча аччиғланган кезларда “бетинг қурсин” деб қошини чимириб олар эди. Эрига ўхшаш “озодлик” учун болаларни сиқмас, билъакс “бўшлиғи” учун ўзи махдум томонидан сиқилар эди. Оз ва маънолик қилиб сўзлар, хотинлар билан муомаласини бошқа отинбибилардек юкоридан туриб қилмас, соддача суҳбатлашар эди. Хотинлар махдум домланинг баъзи қилиқларидан кулишсалар ҳам Нигор ойимнинг орқасидан ғийбат сўзламаслар, олдида қандай ҳурматласалар кейинидан ҳам ўшанча эҳтиромлаб, унинг махдумдек зикна кишининг кўлига қарам бўлганига ачиниб “пешана-я айланай, қолу бало” дейишар эдилар.

7. РАЪНО

Исм билан жисм аксар бир-бирисига мувофиқ тушмайдир. Меним ёш вақтим, айниқса, гўзаллик қидирган мағрур чоғларим эди. Оиламиздами, бошқа ердами баҳарҳол хотирамда яхши қолмаган, Лола отлиғ бир қизнинг чеварлиги тўғрисида сўз бўлди. Мажлис аҳли менга яқин, яъни улар олдида ҳусндан баҳс очиш уят бўладирган кишилар эдилар. Шунинг учун менга Лоланинг чеварлигидан кўра муҳимроқ бўлган “ҳусн”и масаласида изоҳот сўрашнинг имкони бўлмади. Лекин Лола исмининг остида бир малакни кўрган – “Лоланинг исмига ўхшаш ҳусни ҳам бор” деб ўйлаган эдим. Шу кундан бошлаб Лолани кўриш ҳажрига тушдим. Бўйи еткан қизларни кўра олиш бу кунларда ҳам амри маҳол бўлганидек, мундан ўн йиллар илгаридан яна мушқилроқ эди. Неча вақт “ҳижрон ўтида ёниб” кўча пойлаб, ниҳоят, Лолани сув олиш учун кўза ушлаб кўчага чиққан ҳолатда учратдим. Бурнидаги булоқисидан бошқа (агар булоқи ҳуснга кўшилса) “Лола”ликка арзийдирган ҳеч гап йўқ эди.

Яқиндаги бир боладан сув олғучининг ким эканини сўраган эдим:

— Лола опам, — деди.

Боланинг талаффузи менга “Мола опам” бўлиб эшитилди. Бир неча кунлар бу қизнинг отини “Лола” деб қўйганлари учун аччиғланиб юрдим. Чунки, афу этасиз, ўша кезларда аччиғланишга ҳаққим бор эди...

Аммо Раънонинг исми – жисмига ёхуд ҳуснига жуда мувофиқ тушкан эди. Мен рассом эмасман. Агар менда шу санъат бўлганда эди, сўз билан билжираб ўлтурмас, шу ўрунда сизга Раънонинг расмини тортиб кўрсатар, кўяр, фақат менга Раъно гулининг сувигина кўпроқ керак бўлар эди.

Солиҳ махдум хасис, таъмагир, ҳар ҳолда сажияси эътибори билан уни яхшилар қаторига қўйиб бўлмайди. Ва лекин табиъат хасис эмас, тикандан гул, аридан бол яратаберадир. Шунга ўхшаш тиканлик ёғочдан хуш ислик, латиф кўрунишлик Раъно яратилган эди.

Бизнинг ўзбекларда, айниқса Қўқонга махсус бир тус, сариққа мойил бир тус бор. Лекин бу тусни кесдириб сариқ деб бўлмайди. Чунки биз оғриқ кишининг тусини сариқ деймиз. Зарча, заъфар туслари ҳам бунга дағаллик қиладилар. Таъбиримиз кўпол тушмаса бу гўзал киз, оч раъно гулининг тусида ёки оқ сариқ тусда яратилган эди. Аъзода ўскан тукларга ҳам ҳалиги туснинг таъсири бўладир. Раънонинг сочи гунгурт-қора, яъни куёшсиз жойларда қора кўринса ҳам куёшда бир оз сарғиш бўлиб кўринар эди. Шунга ўхшаш Раънонинг кўзида ҳам бунинг асари кўруладир: мудавварга¹ мойилроқ жоду кўзи кишига қаттиқ қараганда қоралиқдан

¹ Тўғарак

бошқача яна бир турлук нур сочар эди. Кипраклари остида нафис бир сурма доираси бор эди. Қоши туташ каби кўринса ҳам кўндаланг ётқан икки қилич орасини нафис бир қуюлиб кўтарилиш ажратиб турар эди. Бурни ҳеч бир мунаққидга беришмаслик мутаносиб, ҳар замон уялиш табассумига ҳозир турган нафис иринларининг юқориғи қисмида сезилар-сезилмас туклар кўкарган эди. Юзи чўзиқ ҳам эмас, ой кулча ҳам деб бўлмас, кишига кулиб қарағанда қизил олма остларида иккита замма равишлик шакл ҳосил бўлар, гўё бизга чин раъно гули очилган ҳолатда кўринар эди. Сочлари жуда қуюқ, саноксиз кокиллар Раънонинг орқа, ўнгини тутиб ётар, қадди узунлиқ билан қисқалиқнинг ўртаси, дўндик бармоқларининг жимжилоғида хина гуллари, ҳар ҳолда бу қиз ёлғиз Қўқоннинггина эмас, умуман Фарғонанинг куйларига кўшулиб махталадирган гўзалларидан эди.

Раъно Нигор ойимнинг тўнғучи, бу йил ўн етти ёшни тўлдурадир. Саводни отасидан ўқуб, ўн тўрт ёшида ибтидоий мактаб прўграммида бўлган барча дарсларни битирган, масалан: диний қисмдан – “Ҳафтияк”, “Қуръон”, “Чаҳор китоб”, “Сўфи Оллоёр”, “Маслаки муттақин”, адабиётдан – Навоийнинг барча асарлари, девони Фузулий маъа¹ Лайли Мажнун; Амирий, Фазлий ва шулардек чиғатой-ўзбек катта шоирларининг асарлари; форсийдан – Хожа Ҳофиз Шерозий ва Мирзо Бедил, хусни хат, иншо ва бошқалар. Бу кунларда бўлса бир томондан қизларга сабоқ бериб онасиға кўмаклашса, иккинчи тарафдан отасида кофия (араб наҳв ва сарфи) ҳамда Шайхи Саъдийнинг “Гулистон”идан дарс оладир ва шунинг қаторида ўзи яхши кўрган чиғатой-ўзбек шоирларининг бадиъа асарларидан алоҳида бир мажмуъа тузиб юрийдир. Баъзан “овлоғроқ жойларда” ўзича манзумалар тўкуса ҳам, бироқ буларнинг иси ўзидан четка чиқмайдир. Агар тўқуған шеър ёки манзумаси ўзига маъқулдек тушса фақат бир кишигагина кўрсатиб оладир. Ва ул киши ҳам бу сирни четка чиқармайдирган ишончлик ўз кишиси.

Қисқаси биз юқорида Раънонинг шеърий бир хуснини кўрганимиздек уни фазл ва заковатда ҳам ўткан хон замонлари асрининг нодир учрайдирган якто фозила қизларидан санаймиз ва санашға ҳам ўзимизда мажбурият ҳис этамиз.

Раъно қанча жиддий бўлса ҳам яна унда болалик табиъати бутун кўйи сақланадир: укаларининг ўюниға комил ҳуқуқли бир аъзо тариқасида иштирок этадир, онасининг кўзини чалғитиб ўқуғучи қизлар билан жанжаллашиб оладир, қизлар сабоқларини билмасалар аразлаб, уларни ўқутмай ташлаб кеткан чоғлари, арзимаган гапдан тез мутаассир бўлган кезлари кўб бўладир. Раъно ўзининг мундай ҳаракатларига қарши онасидан яхши-ёмон мукофот олмасоҳам, кўпинча отасидан танбиҳ эшитадир. Койиш эшиткани учунгина эмас уй-рўзғор тўғриларида онасини сиқиб ушлаганидан ва фоҳиш танглигидан² ранжиб отасини унча хушламайдир. Отасидан аччиғланган кезларда онасиға жиддий қилиб: “Ҳамма айб ўзингизда, отамдан кўра тузукроқ эрни топиб тегсангиз мунчалик қийналишиб юрмас эдик” деб бўғилган Нигор ойимни курдурадир.

Қаттиғ ранжиган бир кун отаси – Солиҳ махдумга бағишлаб қизиқ бир ҳажв ёзган ва “ўз кишисига” кўрсатиб уни кулдурган эдиким, биз кулгулик учун бу ўрунға бир неча мисраъини кўчирамиз:

Ёғлар тўкилса ерга ётиб ялар тақсирим,
 Бўлса бозорда пастлик сотиб олар тақсирим.
 Меним учун бир зирак, Раънобонуға жевак³,
 Деса ойим – “Не керак?!” юмма талар тақсирим.
 “Қулоқ тешиш фазл эмас, пулни топиш ҳазл эмас,
 Жевак тақиш фарз эмас!” ғавғо солар тақсирим.

¹ Билан

² Ортиқча сиқув

³ Қизларнинг бу кунда истеъмолдан қолган кўкрак зийнати (муал.)

Муҳтарам ўқуғучини қаҳрамонларимизнинг бир қисми билан танишдиришни шу ерда тўхтатамиз. Уларнинг ички ва ташқи табиъатлари яхши ешилмаган бўлса ҳикоямизнинг давомида яна ҳам очилиб ва кенгайиб борар, деб ортиқча тафсияга киришмадик.

8. БИР ЎРДАЛИҚ

Махдумнинг ҳавлиси уч қабат эди. Кўчадан биринчи қабатда меҳмонхона, мактабхона ва машқхона эди. Иккинчи қабатда мураббаъ, ярим таноб чамаси боқча, бунда шафтолу, олма, анжир каби мевалик дарахтлар ва бир неча кекса сўри тоқлар қулп уриб ўсқан эдилар. Махдумнинг болалар кучидан яхши фойдалангани учун бўлса керак, боқчанинг ҳар бир қариши бўш қолмаган, унда ҳар турлук кўкатлардан бор эди. Ўртадаги сўрининг ости бир ярим газ кўтарилиб ишланган суфа, суфанинг уч тарафига ёз гуллари экилган, райҳон ва бошқа чечаклар атрофка ўз атриётларини онгқитиб ётар эдилар. Биринчи қабатдан киргач боқчанинг суфасига ҳамда ичкарига юруладирган йўлчалар бор эди.

Ҳозир мезон ойининг иккинчи ҳафталари, боқчанинг мевалари етилинқираган, айниқса сўридаги қора ҳусайни узумлардан гўё боллар томиб ётар эди. Йўлчаларга сув сепилган, суфага гилам солинмаса ҳам гуллик кийиз тўшалиб, уч тарафига кўрпачалар ёзилган эди.

Махдум этни уйга бериб чиқгандан кейин икки соат чамаси ҳуснихатдаги болалар билан шуғулланди, орадан “абжад” сўзини дуруст ёзиб чиқарган бир боланинг қўлини боғлаб уйга юборди. Бола уйдан “қўл ешар” олиб келгандан сўнг ҳаммага жавоб бериб бу кунги вазифасини тамомлади.

Махдум машқхонадан чиқиб ичкари киришга адим узган ҳолатда дарбозадан сипоҳи кийимда бир киши кирди ва махдумга табассум билан салом бериб яқинга юриб келди. Ўрданинг девонхона хизматчилари кийимида бўлган бу кишини махдум ўз умрида биринчи мартаба кўрар эди. Жавоб саломдан кейин сизланиб меҳмонни меҳмонхонага бошлади. Меҳмон ҳам такаллуфланмай домланинг орқасидан меҳмонхонага кирди, ўлтуришдилар, сўнг фотиҳа ўқулди. Ўрдалиқ табассум ичида махдумга қарагандан сўнг йиғиштирилиб олди.

— Хато қилмасам жаноблари мирзо Анварнинг устозлари бўлсалар керак?

— Фақир...

— Уй ичлари билан хўб саломатмилар?

— Алҳамдулиллоҳ.

Махдумга кутулмаган равишда меҳрибон муомала қилғучи бу ўрдалиқ қирқ ёшлар чамасида, узун бўйлиқ, қора узун соқоллиқ, симоби салласининг пешини туширған қорача туслик бир йигит эди.

— Каминалари ҳам, — деди ўрдалиқ, — мирзо Анвар билан бирга девонхонада ишлайман. Балки қулоқлариға чатилған бўлса керак, исмим Султонали мирзо...

— Хўб, хўб, — деди кулиб махдум, — Анвардан эшитканим бор эди, жанобларининг тавсифларини эшитканман. Начук худо ёрлақади? Фақирхонага ташрифлари билан бисёр хушнуд бўлдим.

— Адабсизлик бўлса ҳам, — деди мирзо Султонали, — муборакхоналариға бостириб келдим. Бунга ҳам буродарим мирзо Анварнинг муҳаббати мажбур қилди.

Султонанининг бу кейинги сўзи мақсадни бир даража домлаға онглата ёзди. Қайфланиш, ҳузурланиш махдумнинг юзида ўрунлашқан эди. Кўзини қисинқираб Султоналига қаради.

— Хўб, хўб, — деди махдум, — мулла Муҳаммад Ражаб марҳумнинг ўрниға бош мунший таъйин қилиндими, қўлим тегиб бу тўғрида Анвар билан сўзлашолмадим?

— Ҳозир таъйин қилинғунча йўқ, эрта-индин таъйин қилинар, деб турамиз.

— Кўб яхши, номзадлар бордир?

— Бор деди Султонали, — бир неча номзадлар ҳазрати хонға манзур қилинғанлар,

жумладан шоир Мадҳий, мулла Шаҳодат муфти ва бошқа яна бир нечалар. Масмуъингиз¹ бўлса керак, гарчи ўзи ризолик бермаса ҳам бир неча мирзолар шогирдингиз мирзо Анварнинг ҳам номзаддини холис ариза билан жанобга манзур қилган эдик. Умид Худодан, ёрлиғ мирзо Анварга қойим² бўлур, деб турамиз.

Махдум соқолини тутамлаб шипка қаради. Гўё Султоналининг кейинги икки жумласига қайси йўсун муқобала қилишдан ожиз эди.

— Бир неча яхшиларнинг Анварга бўлган ҳусни таважжуҳларини³ эшиткан эдим, — деди махдум миннатдор оҳангда, — аммо фақирга шуниси мушқилроқ кўринадирким, башарти Анвар бош муншийлик вазифасига ёрлиғ олғундек бўлса, бу лавозимотни адо қила олурми, каминанинг назаримда бош муншийлик алахусус ул жанобнинг ҳузурларида беҳад улуғ ва мушқил кўринадир?

Султонали енгилча кулиб қўйди:

— Бош муншийлик лавозимоти борасидаги фикрингиз дарҳақиқат тўғри, — деди, — аммо мирзо Анварнинг уҳда қила олиши муҳаққакдир. Зеро, Анварнинг бу борадаги истеъдоди жанобларидан кўра каминага маълумдир, бу тўғридан хотиржамъ бўлсинлар.

— Дарвоқиб, Анварга кўб меҳнатим сингган, — деди махдум маҳтанғансумон, — бир қариш ёшидан бошлаб каминанинг таълимида ўсти, ўз қўлимда тарбия топқан неча юз, балки минглаб шогирдларим ичида кўб таважжуҳим шу болаға бўлди. Ушбу сабабдан ҳам мунчалик мустаъид⁴ бўлган бўлса ажаб эмас, деб ўйлайман... Ва лекин ҳолоғи⁵ сўзим шунинг учундирким, фазли ва истеъдоди кофий⁶ бўлса ҳам ёшлиқ, кам тажрибалик қилмасмукин, деб мулоҳаза қилурман.

— Бўстони маърифат ва гулшани ҳақиқат, — деди Султонали, — Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳи ўн ёшларида дарсгўлик қилиб ва ҳоказо кутуби мутабаррака таълифотиға ҳам ибтидо қилган эканларким⁷, бу каромат жанобларидан пўшида эмасдир. Бас, индалъуқало⁸ ёшлиқнинг ҳеч бир нуқс ва аҳамияти йўқ, аммо фазлу заковат лозимдир. Масалан, каминангиз таҳсилда “Ақоид”ғача бордим ва қарийб ўн йилдан бери мирзолик қилурман. Ўз хунаримда яхши тажриба ҳам орттирдим, шунинг бирла бирга нафсиламрни иқрор этишка мажбурманким шогирдингиз мирзо Анвардан кўб даража қуйидаман: таҳрирда⁹, тақрир¹⁰ ва фароиз¹¹да Анварингизнинг ёрдамиға муҳтожман. Ҳолбуки ёшим ундан баробар катта, мен ўқуған дарсларни эҳтимол Анвар ўқумаған... Анварнинг заковатига ёлғиз мен эмас марҳум мунший мулла Муҳаммад Ражабнинг ўзи ҳам таҳсин қилар, ажойиб ўғлон деб қўяр эди. Меним мирзо Анварни бу ўрунға саъи қилишим бўлса бир ғараз юзасидан эмас, холисонадир. Агар ғаразға ҳисобланса, масалан: “Бирарта ноаҳлнинг қўл остида ишлагандан, аҳлининг жағида тишланган маъқул” сўзига биноандир. Лекин мирзо Анвар нима учундир биз бир неча мирзоларнинг раъйимизга қарши тушиб, биздан ранжиб юрийдир. Ҳатто жанобға бир ариза киргизиб, меним номзадим янглиш кўрсатилибдир, мен бу вазифани уҳда қилолмайман, деб узр баён қилмоқчи эмиш. Унинг бу йўсун иноди нима учун, билалмадик... фақир, оғайнилар тарафидан гарчи адабсизлик бўлса ҳам ҳузурларига илтимос учун келдим. Аввало мирзо Анварга оталиқлари, соният устозлиқлари бор. Сиз жаноб тарғиб қилсангиз ва кенгаш берсангиз қабул қилар, деб ўйладик.

¹ Эшитилган

² Қарор

³ Ўътибор

⁴ Қобилиятли

⁵ Ҳалиги

⁶ Етарли

⁷ Табаррук китоблар ёзишға ҳам бошлаған эканлар

⁸ Оқиллар наздида

⁹ Ёзиш

¹⁰ Матннинг мазмунини тушунтириш

¹¹ Мерос илми

— Ҳабба! — деди маҳдум хурсандлик билан, — бу тўғрида яхши сўзлашмаган эдик, сўзлашармиз, иншооллоҳ кўнар.

— Саломат бўлингиз тақсир.

Маҳдум соқолини ушлаб кўзини қисди:

— Боя пешин асносида, — деди, — қавмлар каминадан истифсор¹ қилишдиларким, “ўғлингиз Анвар мунший таъйинланар эмиш, ушбу ахбор тўғрими?” деб... Мазмуни шахарга ҳам машҳур бўлган экан-да?

— Балки, — деди кулиб Султонали ва бир оздан кейин оҳиста сир йўсунида қилиб сўзлади, — ўрда ичида бир нечаларимиз устоз мулла Мухаммад Ниёз домлаға² ва ҳарамдан Оғача ойимға³ Анвар тўғрисида илтимос қилишдик. Шунинг учун мирзо Анварнинг бош мунший таъйин қилинишига шубҳа қилмаймиз. Фақат уни кўндирилса бас.

— Ва лекин, — деди маҳдум ниҳоятда очилган қиёфатда, — бу тадбирларингиз беандоза маъкул бўлибдир, яъни масалан, жанобға домла шоғовул ва малика хонимларни восита қилишларингиз...

— Биз ҳам шундай ўйлаймиз. Энди умид худодан, натижа ҳам орзумизча бўлғай.

— Иншооллоҳ.

— Демак, мирзо Анварни кўндириш вазифаси одобсизлик бўлса ҳам сизга қолди-да, тақсир? — деб Султонали такрор сўради.

— Хотиржамъ, — деди, маҳдум қаноат билан, — албатта ноинсофни кўндирсамиз керак.

Шундан сўнг Султонали ўзининг бу ерга келганини Анварга билдирмасликни таъкидлаб ўрнидан турди. Маҳдумнинг аздақидил “моҳазаримиз⁴ бор эди” деб қисташига қарши узр айтиб хайрлашди. Маҳдум аксар ўз уйига келгучи кишиларга қилмайдирган фавқуллоҳда бир такаллуф билан уни дарбозағача узатиб чиқди.

9. ЎПКА ВА ҲАЗИЛ

Истиқболнинг ширин хаёллариға кўмилган ҳолда маҳдум аср намози учун таҳорат олар эди. Таҳоратда тартибни риоя қилиш шуннат, аммо маҳдум тарки суннат қилмоқда. Ҳатто ўқуладирган дуоларни ҳам ўрунсиз ишлатмақда эди. Маҳдум шу йўсун бетартиб таҳоратланиб ичкарига кирди. Нигор ойим ошхонада мантиларни қасқонға териб қозонға уяр, Раъно бўлса айвонда кичкина укалари орасида ўлтурар эди.

Дадаси йўлақдан кўриниш билан Раъно Масъудни кўтариб турди. Ва қозикдағи саллачопонни олиб айвон муюшиға келди. Болалар ҳам дадалари олдида адабланишдилар.

— Анвар аканг келмадим, суфа ёлғиз, — деди маҳдум, чопон, саллани кия-кия, — асрга бориб келгунимча, сен суфага чиқиб тур-чи, Раъно.

— Хўб.

Отаси чиқиб кеткач, Раъно кўлида укаси билан ташқариға йўл солди. Унинг кетидан Маҳмуд ва Мансурлар ҳам чопишдилар.

— Раънапа, Раънапа! — деб Мансур йиғи аралаш ўзидан чопиб ўтмакчи бўлган Маҳмуднинг устидан Раъно опасиға арз қилди. Раъно боқчанинг суфасига ета ёзган эди. Мансурнинг йиғи шовқуни яна ҳам кучайиб рақобат ўти ёниб кеткач, Раъно тўхтаб Маҳмудни койишка мажбур бўлди:

— Маҳмуд, Маҳмуд, эси йўқ Маҳмуд!

Маҳмуд тўхтади, аммо Мансурдан олдинға ўткан эди, Мансур бу мағлубиятка чидалмай

¹ Сўрамок

² Худоёрнинг шоғовулбошиси – илмия вазири, «Тарихи Шаҳрухий»нинг муаллифи, шоир (муал.)

³ Худоёрнинг суюкли хотуни (муал.)

⁴ Таом

асабийлашиб, ерга ўлтуриб олди ва дунёни бузуб фарёд кўпорди. Раъно келиб Мансурни турғизди ва кийимига ўлтурган чангларни қоқти:

— Йиғлама, опаси, йиғлама, — деди, — ҳали дадаси Маҳдумни дум-дум! Қараб тур-чи, сен Маҳмуд, отанг келганда айтмасамми?!

Мансур “Раъанпа”сининг ҳимоясидан сўнг унинг етагида суфага қараб юрди. Аммо маҳмуд анча эзилган эди:

— Дадам йима¹ қиларди? — деб сўради турган жойидан.

— Келсин-чи, ҳали... Тунови кунги чивик эсингдан чиқдимми?

Маҳмуд жавоб бералмади. Унинг кўзида аччиғ аралаш кўрқув бор эди. Раъно кичкина укаси бағрида суфага чиқиб ўлтурди. Мансур “Раънапа”сининг елкасига суяниб, йўл устида серрайиб қолган Маҳмудга ғолибона бир турда истехзо қилар эди. Маҳмуд бу ҳолга ортиқ чидаб туролмади. Ўзининг енгилишига сабабчи бўлган Раънодан ўч олмоқ мақсадида:

— Муллатанинг хотини, муллатанинг хотини... эй, эй, эй!

Раъно кулди:

— Қараб тур, қараб тур, сен адабсиз, — деди ва Маҳмудга хужум қиладирғандек қўзғалиб кўйди.

— Билдим, билдим: муллатанинг хотини, муллатанинг хотини! — деди Маҳмуд ва ичкарига қараб қочти.

Раъно кулимсираб Мансурга қаради:

— Шундайми, мен муллатанинг хоними-а? — деб сўради. Мансур жавоб ўрнига йўлакка қаради ва сўюнчи ичига сиғмайган ҳолда суфанинг зинасига юругди ва қичқирди:

— Муллата, муллата телли, телли!

Раъно ҳам йўлакка қараб қизариниб кетди ва олдиға тушиб тартибсизланган сочини орқасига ташлаб тузатинди. Йўлакда кўринган ёш йигит (“муллата”) суфанинг йўли бўйинча келмақда эди. Қора чивик бекасамдан ҳарир тўн кийган мавзун қад Анвар биринчи қарашдаёқ кўзга дўндиқ ва кўркам кўринар эди. Қора сурмалик кўзи Раънода экан, ўзига югуриб келгучи Мансурга йўл устида чўнкайиб кучоғини очти. Мансурнинг юзидан ўпкач кўтариб суфага юрди. Анварни қаршиламоқ учун бўлса керак Раъно ҳам ўрнидан туриб суфанинг зинасига яқинлашди, ва табассу аралаш — “Ҳорманг” деди.

— Соғ бўлинг.

Анвар суфага чиқиб Мансурни ерга кўйди. Кафшини еша-еша Раъно томонға энгашиб, ўзига талпиниб турган Масъуднинг юзидан ўпти ва уни Раънодан олди. Масъуд Анварнинг қўлига ўткач сапчиб гувранди ва кийқириб товланди. Раъно икки қўлини узатиб “кел менга, кел” деди. Масъуд буралиб Анварнинг бағриға сиқилди. Кулишдилар. Анвар болади ўпиб сўйди. Раъно Масъудни янди: “Сен қараб тур, бижи бола” деди. Анвар болани кўтарганча кўрпасига ўлтурди. Чап тизасига Мансур ёпишди ва унинг ёниға Раъно кўшилди... Шу йўсун икки орада бир мунча вақт Масъудни сўйишдилар: Анвар болани Раъноға бергандан кейин симоби шоҳи салласини олиб ёстикқа ташлади ва рўймоли билан қопқора бўли чиқа бошлаған муртини тузатди. Раъно қаршида тик турар эди.

— Тинчликми?

— Бетинчлик, — деди кулиб Раъно.

— Айни муддао экан бўлмаса... Ҳа, айтқандек, — деди Анвар ўлтурган суфасига ишорат қилиб, — бу кун жой катта солинған?

— Меҳмон келар эмиш.

— Ёлғонинг қурсин, Раъно, — деди Анвар кулимсиб, — қандай меҳмон?

— Мен қаёқдан билай, қандай меҳмон... фотиҳага кишилар келар эмиш, деб эшитдим.

¹ *Йима* – нима (муал.)

— Фотиҳаси қанақа?

— Билмасам қанақа?

Анвар ўйланиб яна кулимсиди:

— Сенинг фотиҳанг бўлмасин?

— Меним қандай фотиҳам бўлсин, мен ҳали тирикман.

— Тескарига бурма, Раъно, балки сени эрга бермакчидирлар?

Раъно кизариб турди-да, яна гапни кулгуликка олди:

— Мени кимга берар эмишлар?

— Сеними? — деди кулиб Анвар, — сендан хондан бошқа ким олсин?

Раъно кўлидаги укасига қараган ҳолда:

— Сиз шунга маслаҳат берсангиз... мен қандоғ қилай, — деди ва Мансурни чақирди, — тур Мансур, кетамиз.

Раънода аччиғланиш намойиши бор эди. Анвар Раънодаги бу ўзгаришдан ўнгғайсизликка тушди:

— Раъно, — деди. Раъно зинадан тушиб бошлаган ҳолда тўхтади, — чинини сўзла, меҳмон келиши аниқми?

— Меҳмон келиши аниқ, ҳам келди, — деди Раъно жиддий.

Анвар ажабланди:

— Меҳмон келди?

— Келди.

Анвар теваракка қаранди:

— Қани меҳмон, — деди.

Раъно кўли билан Анварнинг ўзига ишорат қилди:

— Ана меҳмон, — деди.

Анвар кулди:

— Мен меҳмонми?

Раъно жиддий равиш билан:

— Албатта, сиз бизга меҳмонсиз.

Анвар яна кулди. Бироқ унинг бу сўнгги кулишида кучланиш бор эди:

— Мен сизга меҳмонми?

Раъно кулимсиб ер остидан Анварга қаради ва кўлидаги хархаша қилиб бошлаган болани овитиш учун тебранди.

— Билмасам...

Раънонинг юзидан бояғи жиддият йўқолгандек эди. Анвар ҳам маънолик ҳазилни ташлаб чин ҳазилга ўтди:

— Меҳмоннинг қорни оч, Раъно, — деди, — албатта қадрлик меҳмон учун тансиқроқ таом пиширғандирсиз, деб ўйлайман. Бу кунги таомингиз исмини лутфан марҳамат қилсангиз эди.

— Меҳмоннинг вазифаси, — деди Раъно жавобан, — иззати билан ўлтуриш ва олдиға қўйган нарсани махтаб-махтаб ейишдир...

— Тўғри айтасиз, отин биби, — деди Анвар, — бироқ бу кунги меҳмондорчилигингиз ҳам кечагидек убра билан бўлса махтаб-махтаб кўлингизға қайтариб беришим ҳам аниқдир.

Раъно бутун товшини қўйиб кулиб юборди:

— Бу кун кўғурма шўрбаға, — деди Раъно кулги ичида, — қаттиғ нон тўғраб ейсиз, жаз ўрниға шалғам чайнайсиз.

— Офарин, — деди Анвар, — бу кунги меҳмондорчилигингиздан қарийб мамнун бўладирғанға ўхшайман. Агар мумкин бўлса шуни ҳам билсамки, бу кунги шалғам шўрба катта отин бибининг қўлларида тановул қилинадирми ёки кичик отин бибининг?

— Меҳмон учун бунинг фарқи йўқдир...

— Бир оз янглишасиз Раънобону, — деди Анвар, — чунки қўлдан-қўлнинг катта фарқи бор.
— Фарқи бўлса... бу кун кичик отин бибининг қўлларидан шалғам шўрба тановул қиласиз.
— Бу ҳолда афу этасиз, Раънобону... Башарти кичин отинбибининг қўлларидан тановул қиладирған бўлсақ шалғам шўрба эмас, бизнинг учун қуш шўрбадир.
Бунга қарши Раъно нимадир айтмоқчи бўлган эди, ташқаридан оёғ товшини сизди, Анварга бир кулиб қаради-да, Мансурни етаклаб ичкарига чопди.

10. ХАЙРИХОҲ БИР ОДАМ

Раъно ичкарига қайрилмасдан боқчага махдум кирди ва ташқарини чақирди:

— Марҳамат Шаҳидбек, марҳамат!

Раъно ичкарига кишири билан домланинг орқасидан ҳарсиллаган, гурсиллаган элли ёшлар чамалиқ семиз бир киши кўринди. Кўк салласи манглайининг усти билан ўралиб, ўсиқ қоши қовоғиға ётқан бу бекнинг белидаги кумуш камари бениҳоят ўсиб тушкан қорнини юқориға кўтариб туриш вазифасини адо қилар эди.

Ешик остида Шаҳидбек билан махдум ораларида онглашилмаслиқ юз берди:

— Сиз юринг!

— Сиз юринг!

— Мен рози!

— Адабсизлик бўлади-да, хррр?

Ортиқча такаллуфни Шаҳидбекнинг ўзи қабул қилса ҳам гўшти қабул қилмас эди. Такаллуфланиб ўлтурса борған сайин ўзига беҳузурлик ортар эди. Шунинг учун махдумнинг олдиға тушиб жўнади ва йўл устида "Мирзо Анвар ҳам келган экан, хррр?" деб қўйди.

Анвар уларни қарши олди, суфага чиқдилар. Шаҳидбек Анвар билан энтика-энтика кўрушқач, жой кўрсатилмасданок суфанинг тўриға ўлтуриб олди. Чунки зинадан чиқишда анча эзилган, такаллуфгача кутишка тоқати қолмаған эди. Фотиҳадан сўнг ўлтурган ерида уст тўнини ешди, белидан камарини олиб ёниға қўйди, салласини чиқариб ёстикнинг устига ташлади ва рўймоли билан маглаёдағи терларини артиб ўзини елпиди:

— Хўб саломатмисиз, мирзо, хррр?

— Шукур, ўзларидан сўрасақ?

— Алҳамдулиллоҳ.

Сўнгра махдум Анвардан ҳол сўради:

— Бир оз кечикдингизми, Анвар?

— Зарурроқ ишлар бор эди.

— Сармунший қазо қилиб, — деди Шаҳидбек, — ҳамма оғирлиқ сизнинг устингизга тушкан бўлса керак, мирзо, хррр?

— Шундай, — деди Анвар, — лекин баъзи вақт вилоятларга ошиғич юбориладирған нома ва фармонлар чиқиб қоладир. Шундай кезларда ҳатто тунаб ишлашқа ҳам тўғри келадир.

Шаҳидбек қайта бошдан манглайиға терилиб қолған терларини артди:

— Иложи йўқ, иложи йўқ?

Анвар ер тегидан махдумга кўз қирини ташлағач, ўрнидан туруб тўнини ешди ва зинаға бориб кафшини кия бошлаған эди, махдум буюрди:

— Ичкарига кириб, хабар олинг, таом тайёр бўлган бўлса, олиб чиқсангиз ҳам маъкул.

— Хўб.

Анвар ичкарига кетди. Унинг орқасидан кузатиб турған Шаҳидбек махдумга қаради:

— Мирзонинг тарбиянгизда келганига кўб бўлған чиқар?

— Қарийб ўн тўрт йил.

— Ўз фарзандларидек бўлиб қолған-да?

— Ундан ҳам афзал.

— Ожизалари ҳам етиб қолган бўлса керак?

— Иншооллоҳ.

— Худо ёш берсин, — деди Шаҳидбек, — мирзони ўзларига домод¹ қилсалар ҳам бўлар экан, хррр?

— Ушбу мулоҳазамиз ҳам йўқ эмас, — деди махдум. — Модомики болани ёшлиғидан оз фарзандимиздек парвариш қилдиқ, эндиликда ўзимизга домод ҳам бўлсин, деб ожизамизми сўратғучи кўб олий насаб хонадорлардан қатъий назар қилиб келамиз?

— Баракалла, — деди Шаҳидбек, — асли инсоф шудир? Иккиланчи, домодлик учун насабдан илгари илму адаб, фазлу камол лозимдирким, бу ҳам ўзларидан махфий эмас, хррр?

— Ҳабба, — деди махдум кўзини қисиб, — биз ҳам шу гапларни мулоҳаза қилиб қолдиқ.

Шаҳидбек махдумнинг маҳалла аҳлларидан бўлиб, Худоёрхон закотчиларининг биридир. Мундан илгари Шаҳидбекнинг махдум билан унча яқинлиги йўқ ва ҳатто ўзган йилларда маҳалла кишиларидан баъзиларини махдумнинг имоматига қарши кўзгатиб юрган эди. Домлар билан дўстлашиш тарихи эрса икки-уч кундан беридир. Чунки шу кунларда Анварнинг сармунший бўлиш эҳтимоли шаҳарнинг катта-кичиклари орасида сўзлашилиб қолди. Шу эҳтимол натижасида махдумнинг дўст ва душманлари ўйлашга мажбур бўлдилар. Жумладан, бизнинг Шаҳидбек махдум билан алоқасини тузатмаган ҳолатда Анвар мунший таъйинланиб қолса, бирар "фожиъа" бўлиш эҳтимоли бор эди. Шаҳидбек фикрича, гўё махдум Анварга: "Фалончибек фалон вақтда менга мундай адоват қилган эди. Энди фурсат келганда сен уни закотчиликдан бекор қил", деб буюрар, Анвар ҳам устозининг сўзини ерда қолдирмай сармунший бўлган кунидаёқ Шаҳидбекни хизматдан бўшатдиран эди?

Шаҳидбек Анварнинг сармунший бўлишини, табиъий, хоҳламас эди. Аммо Анварга қарши бир иш қилиш кучига ҳам молик эмас эди. Гарчи, ҳозирда Анварнинг сармунший белгиланиши бир эҳтимол бўлса ҳам, Шаҳидбек ҳар эҳтимолга қарши чора кўриб қўймоқчи бўлди. Мундан уч-тўрт кун илгари махдумга яқинлашиш андишасида аввало унга иқтидо қилиб намоз ўқуди (илгари махдумнинг орқасида намоз ўқумас эди). Ҳуфтан намозидан кейин ҳалқага кириб махдумнинг тиловатига соеъ бўлди. Иккинчи кун эрталабки намоздан сўнг махдумга салом берди ва ундан аҳвол сўраб: ? "Ешитиб жуда хурсанд бўлдим, ҳар начук сармуншийнинг ўз кишиларимиздан бўлгани яхши; бу тўғрида ўрдалиқ оғайниларга илтимос ҳам қилиб қўйдим" деди. Махдум ўз ишида қанча пишиқ бўлса ҳам, лекин дўст билан душманни ажратолмас, яна тўғриси — неча йиллик адоватларни икки оғиз ширин сўз ёки беш пул манфаат эвазига унутиб юборғучи эди. Бунда ҳам шундай бўлди: "Баччаталоқ адоватни ташлаб шайтонга ҳай берибди. Анварнинг сармунший бўлишиги сўюбиндир, шайтони зўр бўлса ҳам инсофи чакки эмас", деб Шаҳидбекка дўстона муомала қилди ва Анварнинг иши тўғрисида билганини сўзлади; ҳали аср намозиға чиққанда яна Шаҳидбек билан учрашиб сўзлашди ва Анвар "аҳмоқ"нинг бу ишка норозилиғидан шикоятланди. Шаҳидбек бир оз ўйлағандан кейин: "Мен ўзим мирзо Анвар билан бир сўзлашай бўлмаса?" деди. Чунки башарти Анвар бош мунший бўлиб қолса ва бунда ўзининг ҳам иштироки бўлса албатта? ҳа-дея. Шу мулоҳазада Шаҳидбекнинг кўзи аллақанча жойларни кўриб олди.

— Мирзонинг уйда бўлиш вақтини айтсангиз, ўзим олдиға кирар эдим, — деди.

Анвар "бекор гап, анчайин бўлмағур гап", деб махдумнинг бу тўғридаги саволларига аҳамиятсизгина қилиб жавоб берар ва шунинг учун махдум ҳам бу кунгача масалага ишончсиз қараб келар эди. Алҳол эрса бу гап бутун Қўқон халқи оғзида сўзланиб қолди ва бунинг устига Султонали мирзо махдумнинг жиддий илтимос ҳам қилиб кетди. Шу сабабларга биноан махдумнинг назарида Анварни кўндириш масаласи жиддийлашкан ва Шаҳидбекнинг ҳалиги

¹ Куёв

сўздан кейин ўз ёнига кўмакчилар, кенгашчилар олиш лузумини ҳам ҳис эткан эди. Шу мулоҳаза билан Шаҳидбекнинг ҳалиги таклифини маълумануният қабул қилди:

— Ҳабба? алҳол Анвар уйга келган бўлса керак; лозим топсангиз мен билан бирга марҳамат қилингиз, — деди.

Шаҳидбек Анвар билан сўзлашқали ва уни кўндиргали келгандек кўринса ҳам аслида ғаразсиз одам эмасдир.

11. МАХДУМНИНГ ТАҲДИДИ

Анвар ўртага дастурхон ёзиб, икки лаган манти чиқариб қўйди, уч киши қамти ўлтуриб, манти тановул қилишдилар. Таом асноси Шаҳидбек секин-секин мақсадга ёндашиб келди.

— Халқ оғзида дув-дув гап, — деди манти чайнаб, — гўё сиз марҳум сармунший ўрнига насб¹ қилинар эмишсиз, деб... Бу ҳақиқат гапми ёки овозами, ясхҳи пайқолмади. Бу сўзнинг ҳақиқатини ҳозир ўзи сиздан эшитамиз-ку ва лекин сизга хайрихоҳ бўлган тақсирим ва мендек кишиларни бу шойиъа² бениҳоят хурсанд қилди, хррр... Дарҳақиқат, бу мартабага ниҳоятда лаёқатингиз бор эканини ўрда арбобларидан ҳам эшитамиз...

Шаҳидбек сўзни шу жойга келтириб махдумга қаради. Махдум соқолидаги ҳамир ушоғини олиб, меҳмонни лаганга тарғиб қилди.

— Кеча ва ўткан кунларда, — деди махдум лагандан олган мантисини қўлида ушлаган кўйи, — бу шойиъаларга мен ҳам ишонмағандек эди. Аммо бу кунги доврўқ мени ҳам тажжубка қўйди. Воқибан Анвар сармуншийликка мансуб қилинса не ғаройиблиғи бор? Алҳамдулиллоҳ, фазли кофий, ақли солим, истеъдод бўлса боз инчинин...

Анвар қўли лаганда экан, кулимсиб қўйди. Шаҳидбек кеч ҳарорати ва манти иссиқлиғи таъсирида яна ўбдан терлаган эди. Рўймоли билан манглай ва бўйин терларини артар экан, Анварга қаради:

— Хўш, мирзо Анвар?

— Шундай гаплар бор, — деди Анвар, махдумга кўз қирини юбориб, — аммо бу гаплар менинг хоҳишим ва рағбатим хорижида бўлмоқда. Шунинг учун бу шойиъаларга аҳамият беришқа арзимайдир.

Шаҳидбек махдум билан кўз урушдириб олди.

— Яъни суз сармуншийликни хоҳламайсиз? – деб сўради.

— Албатта.

— Сабаб?

— Сабаби шулки, — деди Анвар, — мен бунингдек масъул, айниқса, тантаналик вазифаларга ҳаваскор эмасман.

— Албатта, шундай-ку, — деди Шаҳидбек, — аммо киши, алаҳхусус сизга ўхшаш йигитлар ҳамиша бир ўрунда ўлтуриб қолмайдирлар. Тажриба, истеъдодлари ўскан сайин, юқорирок мартабаларга мина борадирлар. Шунингдек сизни ҳам юқори мартабага кўтармакчига ўхшайдирларким, хррр... бунинг сизнинг ҳаваскорлигингиз эмас, фазлингиз тақозо қилиб, бунда сиз асосан ҳар қанча қарши бўлсангиз ҳам, хррр... лаёқатингиз яна сизни бу хизматни қабул қилишқа мажбур этадир.

— Кишилар муболаға қилгандек менда истеъдод йўқ, — деди Анвар, ерга қараган ҳолда. — Ундан кейин ўрдага кечагина борган менга ўхшаш ёшларнинг “бош мирзо бўламанъ деб умидланишлари айни бир кулгидир. Яъни, демакчиманки, бу вазифа тамаъида ўн, йигирма ва балки ўттуз йиллаб кўзини тўрт қилиб келган муншийлар, муфти ва шоирлар бор. Уларнинг ёнида менга ўхшаш бир ёш тажрибасизнинг ҳам тамаъланиши кулги эмасми? Айниқса,

¹ Тайинлаш

² Тарқалган хабар

ўрдадағи урфи-одатларни ва тажрибаларни ўз кўзидан ва бошидан кечириб турған кишилар томонидан бу шойиъани дуруст деб ишонилишига тажжуб қиламан...

Шаҳидбек кўлини артар экан кулди:

— Шу ишончсизлигингизнинг ўзи ҳам бир болалиқ.

— Болалиқ, болалиқ, — деб қўйди махдум.

Манти тановул қилиниб битди. Махдум лаганлар тегини ичиб-ялади. Фотиҳадан сўнг лаган ва дастурхонларни ичкарига элтмакчи бўлган Анварни Шаҳидбек тўхтатди:

— Лаганларни қўйиб турунг-чи, мирзо, илгари ҳалиги масалани ешайлик.

Анвар кўлидағи дастурхон ва лаганни суфа лабига қўйиб ўлтурди. Махдум гулдурос билан кекириб, устидан “алҳамдулиллоҳ” ҳам деб олди.

— Хўш, мирзо Анвар?

— Гап бояғича, бек ака, — деди Анвар, — бу масала аҳамият беришка арзимайдир.

Шаҳидбек махдумга қаради. Махдум Анварни жеркти:

— Арзийдирми, йўқми, ахир, сўзга кулоқ бер-да, Анвар болам.

— Хўб, марҳамат қилсинлар.

— Эшитишимизга қараганда, — деди кўлини ўйнатиб Шаҳидбек, — жанобга манзур қилинганлар орасида сизнинг номзадингиз бор экан.

Анвар кулимсиди:

— Бор деб эшитдим.

— Ўрдадағи ишончлик кишиларнинг сўзларига қараганда, ёрлиғ сизнинг отингизга бўлар эмиш.

— “Бўлди” билан “бўлар эмиш” орасида катта фарқ бор.

— Хўб, — деди ўзини елпиб Шаҳидбек, — биз бу иккисини бир ёққа қўяйлик-да, икки орадан “башарти бўлса” феълени олайлик, хе-хе-хе... Башарти ёрлиғ сизнинг исмингизга бўлиб қолса, сиз шунда нима қиласиз?

Анвар кулиб махдумга кўз қирини ташлади.

— Сиз бу “башарти бўлса”га ҳам ишонманг, бек ака.

Махдум хўмрайиб Анварга қараб қўйди. Шаҳидбек яна сўради:

— Ахир, шу эҳтимолга қарши жавоб беринг-да, хррр.

— Мен истеъфо ва узр аризаси берар эдим...

— Ҳамоқат¹! – деди махдум ва тесқари қараб олди.

Шаҳидбек таассуф қилган каби бошини чайқади:

— Бу сўзингиз билан бояғи гапингизга қарши бордингиз. Боя “мендан бошқа бўладирғанлар ҳам бор, мен бу ишка умидланмасам ҳам бўладир”, дегандек қилган эдингиз, ҳозир эрса бошқа нарсани айтасиз, хррр.

— Куфрони неъмат, нон тепкулик, — деди махдум. Анвар яна кулимсиди, аммо жиддий тус олган эди:

— Хайр, кишилар ўйлағандек, меним мирзобошилиққа истеъдод ва лаёқатим ҳам бўлсин, агар ёрлиғ берсалар, бу вазифани қабул ҳам қилайин, — деди, — аммо анови – йигирма-ўттуз йилдан бери шу мансабнинг қайғусида келган кишилар тинч ётадир, деб ўйлайсизми, ҳар замон оёғимдан чалмайдирлар, деб ишонасизми? Мана шу андишада тубан ва аҳамиятсиз бўлса ҳам, ҳозирғи хизматимни аъло кўраман ва шу мулоҳаза билан тақсирим айтқанларидек, куфрони неъмат қилмоқчи бўламан.

Шаҳидбек махдумга қаради, махдум Анварга қарши чиқди:

— Сен ўз ишингни билиб қилсанг, вазифангда суствлик кўрсатмасанг, — деди, — сенга бутун олам душман бўлганда ҳам бир мўйингни ҳам қилолмас. Чунки ҳақ ҳамиша ғолибдир,

¹ Ҳамоқат—аҳмоқли.

ҳақсизлик эрса мағлуб. Тухмат ва бўҳтон хавфида маърақадан¹ юз ўгуриш – йигитларнинг иши бўлмас. Чунончи, ушбунинг мисоли туркийда ҳам бор: “Чумчукдан кўрқиб, тарик элмаган” деб кўрқоқ кишиларни масхара қиладилар. Шунга ўхшаш сен ҳам чумчукдан кўрқиб, тарик элмагучилар хилидан бўлсанг... мен янглишиб юрган эканман-да, болам!

— Ҳақиқат... — деб кулди Анвар ва бир оз ўйланиб тўхталди. — Ҳақнинг ҳақсизликқа ғолиб келганини оғизда эшитсам ҳам, шу чокқача амалда кўралмадим, — деди, — масалан, мендан ҳам ўзингизга равшанроқдирким, мирзолардан Сайидхон, мулла Сиддиқ ва Мўминжонларнинг бошига қандай фалокатларни солмадилар, ҳолбуки ҳақиқатда улар хон ўйлаганча хиёнатчи кишилар эмас, фақат бу учавининг ёмонлиқлари бир неча адоватлиқ мирзоларнинг тўқума тухмат ва бўҳтонлари эди². Айниқса ўзим бир неча йилдан бери ўрдада ишлаб, шунингдек ўз ора фиску фасодларни ҳар кун учратмакдаман ва шунинг учун булганч бир муҳитда мундай ташландиқ вазифани ўз устимга олишдан хазар қиламан.

— Сенинг мисолинг, — деди маҳдум, — нодираи воқиядир... Агар шундай ходисаларни ўйлаб турсанг, ўрдада эмас, ҳатто кўчада ҳам юришинг маҳолдир. Бахтинг бунчалик кулган экан, жабонат³ билан давлат қушини кўлдан учуриш куфрони неъмат, болам!

— Ҳа, тақсир, — деди Шаҳидбек, — айти хикмат сўзлайсиз... Укам мирзо Анвар, бахт деган нарса йигитка бутун умрда фақат бир мартаба қарайдир, хррр, агар шунда маҳкам тутиб қолсангиз, хўб, бўлмаса ҳамиша отнинг кейинги оёғисиз-да.

— Тилак ва ташвиқотларингиз холисона бўлгани учун ташаккур айтаман, — деди Анвар, — яна шу ҳолда мени маъзур кўрасиз...

Маҳдум яна қишишди, ўнг кўзини қисиб, бир ёклама Анварга қаради. Чунки ул жуда аччиғи чиққан кезларда кишига шу хилда қарар эди.

— Мен ким, Анвар?

— Сиз... Сиз устозим...

— Бас, устозингнинг, — деди маҳдум, — шу кунгача қайси таълимидан зарар ва қайси кенгашидан зоеғлиғ тортдинг?

— Нафдан бошқа ҳеч. Лекин ўз умримда бир густохлик⁴ қилмоқчиман.

Маҳдум яна аччиғланиб, бир-икки тамшанди:

— Бошқа нарсага густохлик қилсанг қил, илло ҳозирғи инодинг айти ҳамоқат! — деди кўлини пахсалаб, — агар мен сенга устоз ва ота бўлсам, бу ишка кулоқ қоқма, илло ўзинг бил, тузукми?!

Анвар индамади, чунки маҳдум кейинги жумла билан маълум бир таҳдидгача бориб еткан эди.

— Қизишманг, қизишманг, — деди Шаҳидбек, — мирзо Анвар сиз ўйлаган йигитлардан эмас. Албатта, мирзо Анвар айткандек, хррр... ўрдада ўшандай гаплар ҳам йўқ эмас ва лекин мен азмойишчи⁵ бўлсам, хррр, шуни айтиб қўяйки, ўрдадағи каттадан-кичик мирзо Анварга

¹ *Маърақа* — жанг майдони.

² Бир вақт Худоёр, "одил подшоҳ" бўлмоқ ниятида мазкур уч мирзони махфий равишда вилоятларга жўнатиб, уларга: "Золим бекларим, порахўр қози ва бошқа амалдорларим бўлса, менга билиб берингиз, мен уларнинг жазоларини бераман", деб буюрадир. Сайидхон, мулла Сиддиқ ва Мўминжон — бу учави вилоят, туманларда неча вақт махфий кезиб, бек, қози, умуман, мансабдорларни текшириб чиқадилар. Уларнинг тўғри баҳо беришлари натижасида маъмурлардан қарийб тўксон фоизи золим ва порахўр кўрсатилдилар. Хон бу ҳолга хайрон бўлиб, ўрдадан бир неча кишиларга сирни очадир. Бу кишилар бояғи уч мирзонинг рақибларидан бўлиб, хонга иғво қиладиларким: "Мирзолар ўзларига пора бергучиларни яхши кўрсатиб, бермагучиларни ёмон кўрсатдилар. Йўкса, сизнинг овони адолатингизда шунчалик ёмонлар бўладими? Бу кўрнамаклар нафс сўзига кириб, жанобингизнинг аксар содиқ қулларингизни сиздан юз ўгуришларига ва салтанатингизга раҳна солишга сабабчи бўлмасинлар", деб. "Одил подшоҳ" бу иғвога лаққа учиб мазкур уч мирзонинг қулоқ-бурунларини кесиб, ўзларини ўрдадан хайдашқа ва улар кўрсаткан ўн фоиз яхши кишиларни ҳам ишдан олишга буюрадир. Анвар эса юқорида шу воқияга ишорат қилмоқдадир.

³ *Жабонат* — юраксизлик, кўрқоқлик.

⁴ Беандишалик

⁵ Мушоҳадагўй

хурмат билан қарайдир. Чумолини оғритмаган кишига ким ҳам адоват қилсин-хррр...

— Ҳабба! – деди махдум, — энди нима қолди; орада гўдаклик хавфидан бошқа ҳеч гап йўқ... Ойиға қирқ тилло вазифа, анвои ҳадяи шоҳона, яна – элдан кўриладирган обрў, хурмат, ҳай, ҳай, ҳай...

Махдумнинг кейинги жумласи Анварни кулимситди. Кучланиб жиддиятини сақлаган ҳолда:

— Ҳозирча мени бош мунший қилиб ёрлиғ берганлари йўқ, — деди, — шунинг учун бу тўғрида сўзлашиш манга қолса ҳали эртароқ кўринадир.

— Мен ҳам буни билиб турибман, болам Анвар – деди махдум. – Башарти бу мартабани худойи таъоло сенга насиб қилса, ҳалигидек болалиқ ақлинг билан нобуд қилиб қўймағил, деб сўзлайман. Эшитишима қарағанда, жанобға бир ариза ёзиб, узр баён қилмоқчи эмишсан...

— Ким айтди?

— Ким айтганини кўябер, аммо бояғи ҳаракатларинг бу кори баддан ҳам қайтмаслигингга бизни ишонтирадир. Дарҳақиқат, ушбу хабар тўғрими?

— Сизга арз қилган киши балки билиб сўзлагандир... Башарти сиз бу фикримни маъқул топмасангиз... албатта мажбурман.

— Ҳабба, — деди махдум тамом очилган қиёфатда, — гўдаклик лозим эмас, жабонат кўб мазмум¹ суфат, “Осилсанг ҳам баланд дорға осил” мақоли кўб пурҳикмат сўз.

Махдум шу гапни айтиш ораси қонё² ва мағрур Шаҳидбекка қараб олди. Чунки ул бу мағруриятка икки жиҳатдан ҳақли эди; “башарти сиз маъқул кўрмасангиз...” деб Анвар ўз ризолигини махдумнинг ёлғиз шахси билан билдирди, ҳам шу жумла билан устозидан бошқаларнинг ўз раъйига қарши бора олмаслиқларини онглатди.

Яхшигина тушурилган манти ва одатдан ташқари энтикиб, ҳаллослаб кўб сўзлаш натижасида Шаҳидбек чарчаб, ёстикқа суяниб қолган эди. Шунинг учун ул икки орадағи онглашишни ёнбошлаган кўйи табрик этди:

— Балли, мирзо, балли, гап шундай бўлсин, хррр...

Бир-икки пиёла чой ичишкандан сўнг, махдум билан Шаҳидбек фотиҳа ўқуб, шом намозиға кўзғалишдилар. Анвар Шаҳидбекни ўрта эшиккача кузатиб борди. Шаҳидбек Анвар билан хайрлашар экан:

— Иншооллоҳ ёрлиғ оларсиз, деб ўйлайман... Бир неча закотчилар тўғрисида сиз билан кенгашадирган гаплар ҳам бор. Ўз фарзандимиздек йигитсиз, сизнинг мирзобоши таъйинланишингиз бизга айни муддао, — деди.

— Ёвда бўлса, тезаги тегар эмиш. Анвар ўз болангиз-да.

Анвар уларнинг сўзига қарши мажхул бир вазият сақлаган ҳолда бош қимирлатиб суфага қайтди.

12. БАХМАЛБОФДА ФАҚИР БИР ОИЛА

Анвар 1267-нчи ҳижрия миёналарида Қўқоннинг Бахмалбоф маҳалласида³ фақир бир оилада дуёға келди. Оналар тукқан болаларини сизга “тилаб-тилаб олган фалоним” деб, оталар “худой берган ўғулча” деб тақдим этадилар. Аммо бизнинг Анвар бўлса онасининг “тилаб-тилаб олгани” эмас ва отаси ҳам уни “ўғулчаға” ҳисобламаган эди. Отасининг касби бўёқчилик, ҳамиша ярим белидан нил сувига чўмилиб ётқан бир камбағал ва бир қарич, икки қарич болалардан бештасига дада эди. Шу беш боланинг ёниға иззатсиз, ҳурматсиз олтинчи “меҳмон” бўлиб, бизнинг Анвар кўшилди. Яъни Анвар тилаб олинган бола эмас, дадаси билан онасининг тилақларига қарши, фақат уларнинг бахтсизлик ва қашшоқлиқларига хизмат қилғучи бўлиб

¹ Айб, ёмон

² Рози

³ Духоба тўқуйдурғонлар маҳалласи (муал.)

туғилди. Бола тилаб олинса, сўйинч-кувонч, новорачи-сурнайчи ва шунга ўхшаш чўзма-чалпак, ис-чароғ маросимлари нуқсонсиз ижро этиладир. Аммо Анварнинг дунёга келиши мундай маросим, тантаналар ва орзу-ҳаваслар билан бус-бутун алоқасиз эди. Масалан, онаси ўз ёнига доя чақириб такаллуфланмади, тўнғуч қизи Нодиранинг кўмагида туғди; болаларини қўни-қўшнига сўйинчи учун чиқармади. Чунки қўшниларининг “қайси ҳолинга туғдинг?” ёки “ўзи ўлгур ит мижозми?” деб таъна қилишларидан чўчиди.

Шу ҳолда етти-саккиз кунлаб Анварнинг дунёга “ташрифи” сир бўлиб кечти. Анвар оҳорлик янги йўрғак кўрмаганидек, оғаларидан бирининг эски бешигига тўккузинчи кун беланди эмас, тикилди.

Анварнинг “чилласи чароғ кўрмаган” бўлса ҳеч боки йўқдир, бироқ йигирма кунлаб бешиқда исмсиз ётиши қизиқдир, чунки янги “қадрлик меҳмон”га от қўйиш на отасининг эсига ва на онасининг хотирига келган эди. Орадан йигирма кун ўтса-ку, болага исм қўймасалар, деб ота-онани айблаш оғир. Балки Салим бўёқчининг тирикликдан қўли бўшамагандир. Аворбидининг бўлса олти боланинг хархашасидан қулоғи тинчимай мияси суюлгандир, ҳар ҳолда бу “қадрлик” боланинг оти мухтарам маҳалла имоми тарафидан қўйилмаганидек, ота-она томонларидан ҳам насиб бўлмади. Исм қўйиш вазифасини йигирма иккинчи кунларда ўн икки ёшлиқ Нодира адо қилди.

Нодира ўз яқинларидаги маҳдумлардан бирининг боласини яхши кийими, айниқса, ёқимлик эшитилган “Анвар” исмига суқланиб, ҳавасланиб юрар эди. Ўйлаб-нетиб турмади-да, янги чақалоқ укасининг отини ҳам “Анвар” деб атади ва вешиқда чалқанча ётиб, нурсиз қора кўзлари билан дадасининг фақир ҳаётига “рамз қўйган” бу чақалоқнинг теварагидан айланиб, “Анваржон, Анваржон!” деб хитоб қила бошлади. Шуни ҳам айтиб қўйиш керакки, Анварнинг дунёга келишини бирдан-бир табрик этиб сўйинган шу Нодира эди. Сўнгроқ яна унга оналик мартабасида бўлиб келгучи яна шу Нодирадир.

Шу йўсун Салим бўёқчининг мавридсиз лайлаклари ичида бемаҳал ғуррак бўлиб Анвар ҳам яшай бошлади. Болалари кўпайган сайин Салим аканинг иши ҳам кейинга кетканидек, кундан-кун эҳтиёждан-эҳтиёжга ўтиб борар эди. Анвар уч ёшқа кирганда, беш йиллардан бери Салим акага ёпишиб олган бобосир касали унинг ёқасидан олиб йиқитишга муваффақ бўлди. Яъни Салим ака қонсираб, дармонсизланиб ётиб қолди. Муолажага пул керак, мундан ҳам илгари оиланинг умумий касали бўлган озиққа ҳам шу нарса керак. Салим бўёқчи сармойесидаги нил, туз ва шунга ўхшаш дастмойларни сотиб муолажа қилдирган бўлди. Дард анча улғайган эди. Бу чиқимлар фойда ўрнига зарар келтирдилар. Дўкон дастгоҳини сотиб рўзғор қилди. Булар ҳам биткандан кейин бу оиланинг оғир кунлари бошланди. Очлик, яланғочлик, айниқса касал боқиш.

Шу қиш айниқса қаттиғ келган эди. Совуқдан сақланиш учун уларнинг ҳозирликлари йўқ. Ўпкасига совуқ тегдириб Салим аканинг тўртинчи боласи ўлди. Кўкламга чиқар-чиқмас Салим бўёқчининг ўзи ҳам дунё билан видўлашди. Бунинг устига Анвар, яна икки оғасига қизамиқ тошиб бир бола мунда ҳам ўлиб берди. Шу йўсун олти ой ичида Анорбиди эридан ва икки боласидан айрилиб, тўрт гўдак орасида тирик бева бўлиб қолди. Нодиранинг бўйи чўзилиб қолган, ҳар начук бир жойини топиб кетар, аммо учта ёш боланинг иши қийин эди. Эридан болаларнинг тарбиясига ярарлик ҳеч гап қолмаган, бир-иккита хум, уч-тўртта мўнди ва шунга ўхшаш резров, бошқа бир бало ҳам йўқ. Анорбиди меҳнат билан яхшаб, етти-саккизни туғиб, ёши ҳам қирқларга бориб, тусига ажин кириб, кексаймаса ҳам қаримсиқ бўлиб қолган, шунинг учун бирартага тегиб олиши тўғрисида ўйлаш ҳам беҳуда.

Анорбидига ўхшаш тул хотинларнинг қиладирган ишлари ҳар кимга ҳам маълум: маҳаллада дастурхончилик, бойлар эшигича оқсочлик, хунармандроқ бўлса – кинначилик ва ҳоказо. Анорбиди шу хунарларнинг ҳаммасига ҳам қобилят эълон қилиб, болаларини боқиш фикрига тушди. Ба ву орада қизи Нодирани бир бўзчи боласига узатиб, юқини ҳам бир оз енгиллатди.

13. ТАНИЙСАНМИ ШУ ЖАЖЖИ ҚИЗНИ?

Фалакми кажрафтор, турмушми бемаза, ҳар ҳолда Анварларнинг толеъи яна пастлик қилди. Бир кун Анорбиби биравникида юмуш қила туриб тўсиндан оғриб қолди, бир соатнинг ичида тилидан ҳам айрилди. Занбилга солиб ўз уйига келтириб ташладилар. Болаларнинг фиғони фалакка чиқди. Куяви табибга югурди. Натижада юрак фалажига йўлиққани маълум бўлиб, шу кун кечаси ҳатто уч гўдаги тўғрисида бир оғиз васият қилолмай вафот этди. Мозорға элтдилар. Тобут олдида икки оғаси билан олти ёшлиқ Анвар ҳам йиғлаб борди.

Ўн бир ёшлиқ Темур, тўққиз ёшлиқ Қобил ва Анварларни тарбия қилиш оғирлиғи Нодиранинг устига тушди. Мархума онасининг ёдгорлари бўлган бу уч болани бегоналар кўлида хор қилиб қўйишни Нодира истамаса ҳам, эрининг фақирлиғи бунга монъ эди. Таъзия кунлари ўткандан кейин ўғулликқа деб сўрағанларға икки болани бериб юборди ва Анварни ўзи билан олиб, онасининг қақир-куқурларини бир аравага ортиб эрининг уйига келди.

Нодира онаси ўрнига Анварнинг бошини силади, ювиб-таради ва Анварнинг истиқболи учун қайғирди. Отаси ва ўз эрининг касбларига яхши баҳо бермагани учун Анварни бошқа киши қилмоқ фикрига тушти. Уни ўқутмоқчи, ҳатто мадрасаларга юбормоқчи ва шу йўсун муллалиқ даражасига еткузиб, отасининг уйига чароғчи қилмоқчи эди. Анварни ўзлари турган маҳалладан бир гузар нари бўлган Солиҳ махдумнинг мактабига берди. Анвар “тахта”дан ўқуш бошлади, зехнининг тиниклигидан бўлса керак, ўн бир ёшида саводи чиқаёзди. Бироқ ўқишда қанча бахтли бўлса, пешанада ўшанча бахтсиз эди. Шундоғки, Нодира икки болалиқ бўлган эди. Эри: “Укангга едириб-кийдирайми ёки ўз болаларингними? Укангни кишига шогирд бериб юбор”, деб Нодирани қисташға турди. Бечора Нодира оғир ҳолда Анварни кишига шогирд бериб, ўқушини зоеъ қилишға кўзи киймайдир, эрига муқобала учун ҳеч бир мантиқ тополмайдир. Чунки эрининг ҳоли ўзига маълум. Шу йўсун яна бир йил ўтиб, Анвар тўғрисида эри билан аччиғ-тизиқ бўлган бир кун паранжисини ёпиниб кўчага чиқди ва тўғри Солиҳ махдумнинг уйига борди. Шу вақтларда Солиҳ махдумнинг онаги Марғилонға кетмаган эди.

Нодира Моҳлар ойимға йиғлаб ҳасрат қилди. Ҳамма саргузаштларини бирма-бир сўзлади. Шу бола учун эридан чеккан изоларини чизиб:

— Улуғ даргоҳларингизга шу ятим боланинг умри зоеъ бўлмасмикин, ўқуши жуванмарг қилинмасмикин, деб келдим. Бир парча нонларингизни аямай, ятим бошини силасаларингиз, деб келдим, — деди.

“Қуш тилини қуш биладир” деганларидек, Нодиранинг самимий арзи бандачилиғи Моҳлар ойим билан Нигор келиннинг юқларини эзди ва шу онда Моҳлар ойим мактабхонадаги болалар ичидан Анварни чақиртириб олди. Анвар келишкан, дўндиқ бола эди.

— Домласи мактайдирған ўзимнинг зехнлик болам-ку, — деди Моҳлар ойим Анварни кўриш билан ва Нодирага таскин берди.

— Хўб қизим, хўб, поччаси боқмаса боқмасин, мен ўзим боқаман, ўқутиб катта мулла қиламан.

Анвар поччасининг кейинги кунлардаги дағал муомалари сабабини ўйлаб, хафаланиб юрар эди. Моҳлар ойимнинг ҳалиги сўзи билан масалага тушунди ва ятимона бошини қуйи солди. Бу ҳолдан опаси таъсирланиб, кўзига ёш олди.

— Йиғламанг, жувон, — деди Моҳлар ойим, — йўқлик курсин – йўқлик. Поччаси камбағал бўлса, унда ҳам гуноҳ йўқ, ҳамма гап тақдири азалдан. Яхши: бу кунданок бола сизникига бормайдир, ўз ёнимда ўғлим бўлиб ётадир. Отинг нима, катта йигит?

— Анвар...

— Ох, отинг ҳам ўзингга ўхшаш чиройлик экан... Манови дўндиқ қизни танийсанми?

Шу ўртада ўйнаб юрған олти ёшлар чамалиқ Раъно югуриб келиб, Моҳлар ойимнинг

бағриға кирди. Анвар ўзидан ҳам дўндикроқ Раънога қараб кулди:

— Раънохон, — деди.

Моҳлар ойим Раънони бағридан чиқариб буюрди:

— Бор, Анвар аканга салом қил!

Раъно келинларча Анварга салом қилди ва жазб қилғандек Анварнинг яқиниға бориб тўхтади.

— Кўриш, Анвар! – деди ойим.

Анвар Раънони бағриға олиб кучоқлади. Шу ҳолда Моҳлар ойим кулимсиди.

— Агар ўлмасам, шу дўндик қизимни бериб, Анварни ўзимга қуяв қиламан.

Анвар уялиб бағридағини бўшатиб юборди. Хотинлар кулишдилар. Шу йўсун Нодира Моҳлар ойимдан жуда хурсанд бўлғани ҳолда уйига қайтиб кетди.

Ўз уйида бир нонхўр ортиши махдумга, албатта, ёқмас эди. Бироқ, онасининг раъйини қайтаришдан ҳам ожиз эди. Шундоғ ҳам бўлса, “томоғи-ку, енгил, кийими оғирроқ. Кийимини опасининг устига қўймабсизда” – деди. Моҳлар ойим: “Кийими бир гап бўлар. Кишилар масжид, мадраса солғанда, бир бир ятим боқсақ, арзимадимми? Сенга оғирлик қилса, ўз бисотимдан кийинтирарман, болам” – деди.

Анвар ўн икки ёшида учунчи оилани кўрди. Лекин бу охириғиси Анвар учун ҳар жиҳатдан ҳам қулай бўлди: ўқушини давом этдирар, қорни панжшанбалик нонлар билан тўқ, уст-боши ямоқ бўлса ҳам яланғоч эмас эди. Бу учунчи оилага кўчишда Анварни энг хурсанд қилган нарса мактабдаги болаларнинг озор беришларидан қутилиши ва домланинг асранди ўғли мақомини олиши бўлди. Болалар уни эҳтиром қилмасалар ҳам, унга бурунғича ёмон муомала қилишдан ҳайиқиб қолдилар. Анварга бу уйда ортиқча юмуш ҳам йўқ, чунки ҳар қанча уй хизматлари мактаб болаларидан ортмас, ўқушдан бўшаган вақтини Раънони ўйнатиб кечирар эди.

Ўн уч ёшида мактаб прўграммасини битириб, ёш бўлса ҳам халфалик, яъни домлаға кўмакчилик қила бошлади. Ба ҳар кун болалар озод бўлгандан кейин махдум унга кофия¹дан дарс берар ва “Тулистони Саъдий”дан бир неча банд ўқуб, маъноси билан ёдлатар эди.

Ўн беш ёшида мактабни ёлғиз ўзи идора қилиш даражасига етканидек, яхшиғина форсийхон ва бир даража араб тилига ошно бўлди. Махдум мундан бир неча вақт илгарилар Анварни мадрасага узатиш тўғрисида сўзланиб юрса ҳам, ҳозир бу гапни оғзиға олмай қўйди. Чунки мактаб ишида ялқовланиб Анварга суяниб қолди ва мадраса масаласини унутдириш мақсадида, араб, форс нахвсарфидан ўзи дарс беришка киришди.

Махдум Анварга шу жиҳат билан иноқ эди. Аммо Моҳлар ойимнинг Анвар билан муомаласи холис ва самимий бўлиб, ул Анварга ўз боласидек меҳрибон ва ҳар вақт: “Кўнглингни бузма, Анвар йигит; кўрасанми шу жажжи қизни? Албатта сенга бердираман!” дер эди. Лекин Моҳлар ойим ваъдасига еталмади. Махдумдан аразлаб Марғилон кетишка мажбур бўлди. Бироқ, кетар чоғида ҳам Анварни унутмади. Нигор келинни ўз ёниға чақириб: “Қуявлик учун Анвардан яхшироқ йигитни тополмасиз, Раъноға худойим умр бериб, бўйи етса, албатта Анварга бердиргин” – деди.

14. ЧИН ЎРТОҚ

Анвар ёшлиғида бўшангғина бир бола эди. Ўз тенгги болалар билан оз алоқа қилар, уларга кам аралашар ва ортиқча ўйнаб-кулмас, ҳамиша унинг кўзида бир мунг ётар эди. Бу ҳолат балки оила бахтсизлигидан, ота-она бағрида яйрамағанликдан туғилғандир, десак, унинг икки оғаси мундай эмас эдилар. Бир онадан неча хил бола туғиладир, деганларидек, Анварнинг яратилиши оғалариға нусбатан бошқача эди. Махдумнинг уйида тура бошлағач, Анварда бир оз ўзгариш

¹ Араб тили грамматикаси

кўрилди. Шунда ҳам болалар билан алоқасини эскича юрутиб, фақат Раъно ёнидагина ўйин-кулки боласига алишинар, Раънони етаклаб боқчага, кўчадаги катта сув бўйларига чиқиб ҳамроҳини боқчадаги гулларнинг исми, учин юрган қушларнинг навъи, катта оқар сувлар ва айниқса Раъно каби ёш қизчалар учун бу сувларга йиқилиш хавфи ва шунингдек, бошқа масалалар билан уни танишдирад, кўчада ўлик кўтарганларни кўрса, бирарта боланинг отаси ёки онаси ўлганлигини сўзлаб, бунинг орқасидан: “Меним ҳам онам ўлганда ўшандоқ қилиб кўтарган эдилар... Мен ҳам шу боладек мазорга йиғлаб борган эдим”, деб кўяр эди. Раъно ҳам Анварнинг сўзига диққат билан қулоқ солар ва кўпинча ҳисобсиз саволлар ила уни кўмиб ташлар, лекин Анвар зерикмас, ҳар бир сўроққа жавоб бериб, Раънони қаноатландиришга тиришар эди.

Анвар ёш бўлса ҳам жиддий ва кичкина мияси муҳокамага қобил, бошқа кишилар устига тушкан бахтсизликдан ҳам мутаассур бўлғучи эди.

Бола чоғиданоқ энг яхши кўрган нарсаси гулзор ва ундаги гуллар эди. Махдумнинг оиласига келиб тура бошлағандан сўнг боқчанинг гулзор қисмини ўз идораси остига олди. Гулларни суғориш, ўтларни юлиб, тозалаш вазифаларини ўзи бажарди. Гуллардан ҳеч кимга уздирмас, бир боланинг узиб олганини кўрса ўз хафа бўлганидек, болани ҳам хафа қилар эди. Болаларнинг дараги билан ҳар кимнинг уйида бўлган янги гуллардан кўчат ва уруғ олиб, йилдан-йилга гулзорни бойитди. Ёз кунлари келса, болаларни капалак ва олтин кўнғуз тутиб келишқа буюрар; қийнамай, озор бермай заҳасиз капалак тутиб келганларга сабоғини ўқутиб қўйиш билан мукофот берар, капалак ва олтин кўнғуларни гулзорга учуриб юборар, агар улар гулларга қўниб қолсалар, ўзида йўқ сўюнар эди. Шунинг учун аксар ёз кунлари махдумнинг боқчаси оқ, нимранг, олан, зангор, малла, ложувард ва бошқа тус капалакларнинг ялт-юлт учишлари билан алоҳида бир кўринишқа кирар, Анварнинг ўқушдан бўшаган кезлари гуллар ичида ва шу капалаклар орасида кечар эди.

Анвар ҳар ким учун ҳам сўйимлик ва хушмуомаласи барчага баробар эди. Аммо, айниқса хуш кўрган кишиларидан биринчиси Раъно ва иккинчиси мактабдаги шогирдлардан сабоқдош шериги Насим исмлик бола эди. Насим билан Анвар жуда яқин дўст, бир-бирини онглағучи сирдош ўртоқ эдилар. Гарчи Насимнинг отаси Қўқоннинггина эмас, бутун хонлиқнинг танилган кишиларидан ва бу икки боланинг синфий айирмалиқлари ер билан кўкча, лекин ёш дўстлар бунинг фарқига етмаслар, Насим “хоннинг мирзабошисининг ўғлиман”, деб ҳаволанмаганидек, Анвар ҳам “Салим бўёқчининг ятими, Солиҳ махдумнинг асрандисиман” деб андиша қилмас эди. Бу икки бола бир жойда суҳбатқа киришсалар, четдаги бир киши Анварни йиртиқ бўз кийимлар ичида ва Насимни шоҳи-адраслар билан ғарқ ҳолда кўриб, албатта “бу гадойбачча билан бекбаччанинг ўзаро нима муносабатлари бор?” деб таажжубланар, лекин дўстлар ҳали бунинг айирмасини идрок қилмаслар эди.

Аксар жумъа кунлари махдумдан изн олиб, Анвар шу ўртоғининг уйига борар, кечкача Насим билан “суҳбатлашиб” қайтиб келар эди. Анвар шу муносабат билан Насимнинг отаси Муҳаммад Ражаб пойгачининг илтифотига ноил ҳам бўлди. Насим ўртоғи Анварнинг ятимлигини отасига билдириб, мажбур қилган бўлса керак, бир неча ҳайит мавсумларида Муҳаммад Ражаббек Анварга кийимлар ҳам берди. Бу илтифот икки дўстнинг алоқаларини бир-бирларига яна қаттиғроқ боғлади, айниқса, махдумнинг димоғини чоғ қилди. Зеро, Анварнинг Муҳаммад Ражаб каби бир кишининг ўғли билан дўстлашиши бир камолат бўлганидек, дўстлиқнинг хатто сарполар кийишкacha бориб етиши махдумнинг назарида яна айна фазилат эди... Шу сарпо кийиш воқиъасидан сўнг махдум Анварга бошқача қараб қолди ва ичидан “сен одам бўладирган кўринасан”, деб қўйди.

Бахтка қарши, бу дўстлиқ алоқаси узоқ давом эталмади. Бир кун орадаги дўстлиқ риштасини ўлим яғмоғари келиб узди. Насим ўн беш ёшлар чамасида чечак касали билан оғриди ва ўша кезларда давосиз ҳисобланган бу касалдан ўнглалмай вафот қилди. Муҳаммад Ражаббек ва

оиласи учун бу мусибат, албатта, оғир эди. Бирок, улардан ҳам Анвар учун оғир бир ҳасрат бўлди. Ҳатто, кўз ёшини марҳумнинг ота-онасидан ҳам кўброқ Анвар тўкди десак, муболаға қилмаган бўлурмиз. Уч кун мактаб ва маҳдумни унутиб, Муҳаммад Ражаббек ҳавлисида туриб қолди. Ҳар оқшом Насимнинг қабри устида бир соатлаб йиғлаб ўлтурди. Бу ёшнинг самимий чин дўстлиги ва ўртоғига садоқати ҳар кимни таажжубка қўйди.

Анварнинг биринчи мартаба марҳум дўстига атаб ёзган марсияси мотамлик ота-онани яна бўзлатқан эдиким, биз марсиядан бир неча мисраъини қуйида кўрсатамиз:

Очилмай сўлса ҳар гул ғунчаси пиру жувон йиғлар,
Емас пиру жувон, балки ҳамма аҳли жаҳон йиғлар.

Ажал яғмогари боғи зако ичра узиб занжир,
Раҳмсиз эзса маъсум лолаларни, чун хазон йиғлар.

Насимим кетди оламдин мени қайғу аро ташлаб,
Кўзимдин окса хун ҳеч бир ажаб йўқ, чунки қон йиғлар.

Жаҳонда эрди танҳо мен ятимга ҳамнишин, дилдор,
Ғарибликнинг диёрида адашкан нотавон йиғлар...

Мулла Муҳаммад Ражаббек пойгачи ўғлининг содиқ дўстига шу кундан эътиборан бошқача қараб қолди. Бир жиҳатдан маъсумият, иккинчидан кўриниб турган истъодод Муҳаммад Ражаббекни Анварга илтифот этишка мажбур қилди. Гарчи Анварнинг юқоридаги марсияси болалиқ хархашасидан иборат эди эрсада, яна унинг истиқболидан хабар олиш учун яхши мезонлиқ вазифасини ҳам ўтар эди.

Мулла Муҳаммад Ражаббек аввало ўз илтифотини Анварнинг марсиясидан бир байтини Насимнинг қабр тошига олиш билан бошлади. Сўнгра Анварнинг “дунёда ман ятим ўртоғингга танҳо сирдон ва дилдор (кўнгил кўтаргучи) эдинг. Бу кун мен сендек дўстдан айрилиб, яна ғурбат диёрида нотавон йиғлайман!” деб афсус ва надомат қилишига қарши, яъни Анварнинг ятимлик ва ғариблигига йўл қолдирмаслиқ учун мулла Муҳаммад Ражаббек ўғлининг содиқ дўстига ўз оталигини кўрсатмакчи бўлди.

Анвар уч ҳафтагача хатми қуръон кечлари Муҳаммад Ражаббек уйига келиб турар эди. Охирги хатми қуръон кечи Муҳаммад Ражаббек Анвардан аҳвол сўради:

- Домлангиз саломатми?
- Шукур.
- Ўқушингиз яхшими?
- Бирмунча.
- Домланинг уйида турасизми?
- Тақсир.
- Сиқилмайсизми?
- Йўқ.
- Илми ҳисоб ўқуғанингиз борми?
- Йўқ, тақсир.
- Домлангиз илми ҳисобни билурмикин?
- Билмаслар деб ўйлайман.
- Агар мен бир домла таъин қилсам, ҳисоб ўқийсизми?
- Устозим руҳсат берсалар, албатта ўқийман.
- Хўб... бўлмаса эрта кечка домлангиз шу ерга келиб, менга учрашсин.
- Хўб тақсир.

Ертаси куни маҳдум келди, Муҳаммад Ражаббек маҳдум билан сўзлашиб, Анварни ўрда

хизматига олиш фикрида бўлганлигини, бунинг учун арабча, форсийчадан яна ҳам чуқурроқ маълумот олиши лозимлигини ва ҳисоб ўрганиши кераклигини айтди. Махдум Муҳаммад Ражаббекнинг Анварга мунчалик марҳамати учун бир оз шошиб қолса ҳам, лекин бу меҳрибончилик сабабига яхши тушунганлиги жиҳатдан аввало бекнинг ятимпарварлиги, сўнгра Анварнинг зако ва истеъдодини махтади. Анварни одам қилиш йўлида чеккан ўз машаққатларини ҳам шикоят йўсунида сўзлаб чиқғач, бу кунларда эҳтимоми том¹ бирлан Анварга форс ва арабийдан дарс бериб турганини ва алҳол ҳам Анвар форсийча тазкира ва таҳрирлар ёза олишини баён қилиб, неҳса хил узрлар ичида ўзининг илми ҳисобдан баҳрасизлигини билдирди, яъни Анварнинг илми ҳисоб ўрганиши учун бошқа муаллим керак бўлур, деди. Муҳаммад Ражаббек бу тўғрига ўзи домла топмоқчи болиб махдумга рухсат берди.

15. МАХДУМНИНГ БАХТИ

Шу кундан бошлаб Анварнинг хаётида янги саҳифа очиладир. Яъни махдум Анварга илгаригича – истиқболи қоронғу бир ятим, деб қарамай, балки Анвар каби ўз ўғли бўлмаганига ўкуна бошлайдир. Дарҳақиқат, унинг ўқунишига арсийдирган чигил масалалар ҳам туғиладиқим, масалан: Анвар ўрда хизматига кириб қолса, ойиға беш тилло, ўн тилло нақдина даромад қилиб турса, бу маблағлар...

Шундай истиқболдағи бу “маблағлар” масаласи махдумнинг ичини ари бўлиб талайдир. “Ўн ёшдан бери ўқутиб, едириб, кийдириб келаман; албатта, даромад маним ҳаққим бўлур”, деб ўйласа ҳам, бу ҳукмидан ўзи унча рози бўлинқирамайдир. Ҳар ҳолда масала чигил...

Моҳлар ойимнинг Раънони Анварга бериш тўғрисидағи “аҳамиятсиз” сўзлари ўша вақтларда махдумнинг энсасини қотирган бўлса, ҳозир шу ҳақда чинлаб ўйладиғина эмас, балки “ҳалигидек Анварнинг бахти очилиб кетса, нима маломати бор. Ятимлик айб эмас, инсон учун фазлу камол лозим, кулиб турган бахт ҳожат, наслу насабнинг ҳеч аҳамияти йўқ. Раънонинг ҳуснига ҳар ким ҳам таҳсин қилур: Анвар албатта йўқ демас... Бу борада мол ва жонни бир қилишдан бошқа маслаҳат йўқ” деган қарорға дафъатан келиб қолди. Мундан бирар ойлар илгари Нигор ойимға: “Анвар балоғатға етаёзди. Сен билан Раънога шаръан номахрам, ундан қочишларинг лозим”, деган бўлса ҳам, бу буйруқ ҳозирғача амалга ошмаган эди ва бундан кейин ҳам амалга ошмайдирган бўлди. Зеро, махдумнинг фикрича Анварга оғир туюлиш эҳтимоли бор эди...

Анвар Муҳаммад Ражаб пойгачи тарафидан белгиланган бир муфтида ҳисоб, иншо (таҳрир) қоидаларини ўргана бошлади. Махдум ҳам жон отиб араб ва форсийдан таълимни кучайтирди. Анвар бир йил ичида ҳисобни ўрганди. Ва бошқа дарсларида ҳам яхши муваффақият қозонди, ҳам шу кўклардан эътиборан ҳар кун ўрдаға бориб, Муҳаммад Ражаб мунший кўл остидағи мирзолар ёнида дафтардорлик, номанавислик усулларини тажриба қила бошлади. Бир йил чамаси маошсиз тажриба кўрди. Шунда ҳам ҳафта сайин Муҳаммад Ражаббек ўз киссасидан уч-тўрт танга чой пули бериб турар эди. Анвар шу арзимаган уч-тўрт тангани ҳам махдумнинг кўлиға келтириб берар ва ҳафта сайин ўзига устозининг умидини катгарок боғлатиб борар эди.

Анвар бир йиллик тажрибада ўрдадағи дафтардорлик, форсийча ва туркча номанавислик² ҳунарларини тамоман деярлик ўрганиб тажрибалик мирзолар қаториға кирди. Сармуншийнинг оғзидан чиққан маънони тартибка солиб нома, ёрлиғ ва бошқача бир тазкирани таҳрир қила олар, мирзолар жумлани ғалат ифода қилиб, сармуншийдан аксар танбех эшитканларида, Анвар бундай танбехқа жуда сийрак учрар эди.

Иккинчи йилдан бошлаб етти тилло моҳона³ билан маошлиқ мирзолар қаториға ўтди.

¹ Бутун диққат билан

² Дафтар ва номалар ҳар икки тилда юритилар эди (муал.)

³ Ойлик

Моҳонадан ташқари солиқлардан ҳам дархонлиқ¹ қоғози олди. Солиқлардан дархонлиқ махдумдинг рўзғорига катта енгиллик эди. Чунки сўнгги йилларда хонлиқ томонидан халқ устига тушкан ва тушиб турган солиқлар беҳад ва тўлаб бўлмаслиқ эдиким, бу ҳақда келаси бобларимизда сўз бўлур. Шу хурсандлик баробарида биринчи ойнинг етти тиллоси яхлит ҳолда махдумнинг қўлига тегиши гўё тўй устига тўй эди. Домланинг етти тиллони олғандағи ҳолини тасвир қилиш, албатта қийиндир; кўзлари ғилайлашқан, афтида қизиқ ўзгариш кўрилиб, оғзининг танопи узоқ саёҳатни ихтиёр қилган – “ҳабба... ҳосилинг дуруст, Анвар болам, лекин пулга эҳтиёт бўл, бўтам!” деган эди. Етти тиллонинг кўлдан чиқиш хабари Нигор оймнинг қулоғига етишкач, Анвардан ранжиди: “Ҳамма пулингни домлангга чакки берибсан, Анвар; уст-бошингни, кўрпа ёстиғингни, ортиб қолса Раъно укангнинг устини тузатишинг керак эди. Домланг туфлаб туғишдан бошқани кошки билса!” – деди.

Махдум етти тилло “нақдина”ни олиб қанча шодланган бўлса, ўшанчалик ташвишка ҳам тушди. Унинг фикрича, замона ёном, бузуқилар бениҳоят; мумкинки, Анварни ўзидан айнатиб оғзи ошқа етканда, бошини тошқа тегдирсалар... Раънони Анварга никоҳлаб бошини боғлаб қўяйми, деб ўйлади. Бироқ, Раъно ҳали ўн бир ёшда эди. Иккинчи кун Анвар ишдан қайтиб келгач, махдум уни бокчага олиб кирди. Бокчадан кунгай ҳам кўкрак бир ўрунни кўрсатди:

— Ана шу ерга сенга атаб бир уй, бир айвон, ошхона ва ахтахонаси билан иморат солсам дейман... Ҳабба, Анвар? – деб сўради. Анвар кулди:

— Иморатка элли тиллодан кам пул етмайди. Маним бўлса бир тийин пулим йўқ. Бўладиргани ҳам фотиҳа бергунингизча албатта сизники ва оймларники, — деди.

— Ҳабба... ҳимматингга! – деб юборди махдум, — албатта-ку шундай ва лекин ўша ниятларингдан кейин бояғидек алоҳида пул йиғсанг дейман-да... Албатта, бу гап уч-тўрт йилсиз эмас-да.

Шу вақт Раъно нарида бола кўтариб турар эди. Махдум Раънони ўз ёнига чақириб, унга ҳам ҳалиги ўрунни кўрсатти:

— Ҳабба... мана шу ерга Анвар акангга уй солиб берамиз, Раъно. Бу сенга қалай ўхшайдир, қизим?

Раъно отасининг сўзига тушунмади:

— Анвар акамнинг ётадирган меҳмонхонаси бор-ку, — деди.

— Хе-хе-хе, боласан қизим, боласан, — деб кулди махдум, — Анвар аканг тоқай меҳмонхонада ётади дейсан. Ахир бир кун уйланади, бамисоли сен бўлсанг эрга тегасан... Ахир уй керак-да, қизим.

Бу сўздан Анвар қизариб кетди. Раъно Анварга қараб олди ва дадасига аччиғ қилган каби бурулиб ичкарига жўнади. Махдум Анварга усталиқ билан бир маънони онглашиб, таъминот берганидек, бузуқиларнинг васвасасига қарши дам ҳам солган эди... Бу дам солиш Анварга ҳам таъсирсиз қолмади. Шу кунгача Раънонинг ёш, маъсум ҳуснига умидсиз қарайдирган бўлса, бундан кейин унга умид ва истикболнинг ширин хаёллари билан термуладирган бўлди.

Махдум ўзининг чеккан ташвишида ҳақли бўлиб чикди. Анварнинг теварагида “холис” маслаҳатгўлар ҳам кўринишиб қолдилар. Айниқса бу “холис”лардан бири поччаси эди. Поччаси етти тилло дарагини эшитиб энтикди. Эрининг тазйиқи остида Нодира ҳам кенгашка турди.

— Поччанг, бизнинг ҳавлига келиб турсин, ўзим уйлантириб қўяман, дейди.

Анвар бошқаларнинг кенгашига қулоқ солмаганидек, опасининг сўзига ҳам илтифот қилмади. Махдум жавоб бермагунча бу уйдан кетмаслигини билдириб, фақат поччасига ёрдам бериб туриш ваъдаси билан опасини тинчитди.

Анвар иккинчи ой маошидан уч тиллони ўзида қолдириб, уйга кийим-кечак олиш учун изн сўраган эди, махдум “шу иш чаккида, болам. Хайр, бундан сўнг шу номаъкулчилик бўлмасин!”

¹ Озод этиш

деб аранг кўнди. Анвар Нигор ойим, Раъно ва ўзига кийимликлар сотиб олди. Нигор ойим шолпар, Раъно атлас кийдилар.

Нигор ойим Анварнинг пинжигга кириб олиб, ўз йўлига сола бошлади. Маошининг ҳаммасини махдумга бермасликка, шунга ўхшаш кам-кўстларга ҳам яратиб туришга ундар эди. Анварнинг андишасини рад қилиб: “Ҳар қанча берсанг ҳам дадаси ола берадир. Лекин берганингни сен билан бизга миси ҳам юқмас. Шундай бўлгандан кейин, ишни ўйлаб қилиш керак”, дер эди. Чунки Нигор ойим эрининг Анварга қаттиғ ботина олмаслигини сезар эди. Шундай бўлса ҳам Анвар етти-саккиз ойғача топқанини махдумга бериб, дуосини олиб турди. Лекин махдум шунчалик даромад билан ҳам эски табиъатини бир зарра ўзгартмас, ҳамон эски тос, эски ҳаммом: ҳар кун суюқ ош, худо ёрлақаган кун озодликнинг палови, шунда ҳам Анвар кеч келиб совиган ошни ер, уйда иссиғ нон ёпилмас, ҳамиша панжшанба кун йиғилган нон суви қочиб, тарақлаб келаси панжшанбағача кафолатни ўз устига олар эди. Бора-бора Анвар ҳам бу ҳолдан сиқилиб, Нигор ойимнинг кенгашича иш қилмоққа мажбур бўлди. Олтин бериб қуруқ дуо ва миннатдорчилик олишдан, дуосиз еб-ичишни аъло кўрди. Уйга гўшт ва бошқа масаллиғ олиб бериб, хоҳлаган таомини буюриб турди; ўзи яхши кийинганидек, Нигор ойим, Раъноларни ҳам яхши кийинтирди. Нодирда опасиға, жиянларига кийимлар олиб берди; икки тиллони Марғилонда оғриб ётқан Моҳлар ойимға совға-салом қилиб юборди.

Бу ўзгариш махдумни довдиратиб қўйди ва кўрка-писа “бу ой харожатлабсизми, болам?” деб сўраган эди, “кам-кўстларни тузатиб олдиқ” деган жавобни берди. Иккинчи ойда, кўрпа-ёстиқларни тузатиб, махдумнинг кўзи тўрт бўла бергач, икки тиллолик “холис” дуо ҳам олиб қўйди. Лекин махдум бу ҳолдан анча шошқан эди. Бирар шайтон йўлдан оздирдими, деб астағфируллоҳ ўкур эди. Анварнинг эскича очик юз билан муомала қилиб фақат “нақдина” ваҳидангина дам бўлиб қолиши, топқанини “бемаза” овқатларга, кийим-кечак ва бошқа “беҳуда моляъни”¹ларга сарф қилиши махдумни кўб тангликка солган эди.

Бўтам Анвар, — деди бир кун махдум, — дунё деган кўб ноёб нарса; кишининг бир куни бўлса йиғлаб-сихтаб ўтиб кета берадир, илло, зар қадрига етиш керак... менда бўлса ўзингда тургандек гап, болам.

Бундай “муассир” насиҳатлар ҳам Анварга кор қилмади. Чунки Нигор ойим ва Раънолар билан бу тўғрида қатъий битишиб қўйган эди. Шу билан бирга махдумнинг ойлик вазифасини икки тиллодан ҳам камайтирмади. Инсон ҳар нарсага қобил... бора-бора махдум шунга ҳам қаноат қиладирган бўлиб, ҳисоб-китобни эсидан чиқарди. Бироқ, ой сайин икки тиллони олганда “қолғани” тўғрисида бир оз юраги ачишиб қўяр эди.

16. ХОННИНГ ИЛТИФОТИ

Девонда расмий мирзо бўлишнинг учинчи йилида Анвар жуда катта эътибор қозонган эди. Айниқса, туркий тахрирда мирзоларнинг ҳар бирисидан устун: чиройлик услуби, осон таркиб² ва ифодаси бор эди. Буни мирзолардан бошлаб сарой шоирлари, сарой муфтилари, бош мунший Мухаммад Ражаббек, ҳатто хоннинг ўзи ҳам эътироф қилар эдилар.

Худоёр муҳр босиш асноси ёзилган ёрлиғ ва номаларни ўкутиб эшитар, муншийларнинг эшитилмаган араб ва форс сўзлари орқалиқ тўқуған ярим туркий жумлаларига аксар вақт тушунмас: “Эналаринг арапқа текканми?” деб мирзо, муфтиларни койир эди³. Аммо, Анварнинг

¹ Қийматсиз нарса

² Жумла тузиш

³ Худоёр кичкоқлар ичида ўскани учун тили ўзбекчадир. Эналаринг сўзидаги “нг” ҳарфини “нғ” равишида қалин сўзлайди. Бу кунги фарғона ўзбекларида ҳам (айниқса қишлоқларда) юмшоқ “нг” ўрнида қалин “нғ” ишлатиш кўб эшитилди. Ҳозирги ислоҳ қилинган ҳарфимизда бу қалин “нг” нинг махсус шакли йўқдир. Ёзганда (н-ғ) ҳарфларидан бир товуш ясалса ҳам бироқ ўқуғанда ҳар ким буни ўз махражидан чиқаролмас, янглиш ўкур. Бу қалин “нг” ўзбекча бир неча сўздагина ишлатилмай кўб (эллилаб) сўзда истемол қилингани учун манимча алоҳида бир шакл қабул қилиш эҳтиёжи ҳис

ёзган ҳар бир жумласини мусиқий каби роҳатланиб, тушуниб тинглар ва “шу бала бариларингдан ҳам ўқуғанрак чиқар!” деб, бошқа мирзоларнинг юрагига ўт ёқар эди.

Муҳаммад Ражаб мунший кейинги кунларда муҳим тазкиралар таҳририни Анварга топширадирған бўлди. Ўзи бирар жойга кетадиган бўлса, девон идорасини Анвар қарамоғига қолдирар, ҳар бир тўғрида ҳам бошқалардан кўра Анварга ишонар эди. Зеро, Анвар ҳар бир ишни тўғри ва холис адо қилар, вазифасидан ташқари ишларга киришмас, оладирған маошидан ортиқча тамаъга тушмас эди. Бу ўрунда Анварнинг бир хусусиятини атайноқ ёзиб ўтишқа бурчлимиз: ўрус истибдод идораси ёнидаги мусулмон қозихоналари ва улардаги мирзоларни ҳар ким хотирлайдир. Ўша мирзоларнинг унар-унмаска “қалам учи” сўрашлари, кичкина ишни улуғлатиб мазана¹ чиқариш ҳаракатлари ҳам бизга маълумдир.

Шу қозихона мирзолари, баайни ҳикоямизнинг мавзуи бўлган Худоёр саройи муншийларининг кичкина нусхалари эдилар. Хонга ёзиладирған арзи-додлар сарой мирзоларидан ташқарида таҳрир қилинған бўлса, аксар вақт ишқа ошмас эди. Яъни четда ёзилған ариза қабул қилинса ҳам ариза эгаси қалам учини бегона қилғани учун аризани хонга ва сармуншийга кўрсатмай, йиртиб ташлар эдилар. Ариза эгаси натижа сўраса, “аризангизни саводсиз киши ёзган экан; жаноб илтифотсиз қолдирдилар” деб саводлиқ кишидан бошқа ариза ёздириб беришқа маслаҳат кўрсатар эдилар. Ариза бергучи иккинчи мартаба ҳаражатланиб, сарой мирзоларининг ўзларидан ёздиришга мажбур бўлар эди. Мундан бошқа, бир-бирлари устидан хонга шикоят қилиш, ўз аро битмас адоват ҳам давом этиб, аксар бир-бирларининг тегига сув ҳам куйиб турар эдилар. Яна аксарият мирзолар хоннинг хуфиялик хизматини ҳам адо қилиб, шахсий адоват ёки хонга яхши кўруниш учун фуқародан нечаларнинг гуноҳсиз қониға чўмилиб, мудҳиш фожиаларға ҳам сабабчи бўлар эдилар. Шунинг учун халқ айниқса, камбағаллар сарой мирзолариға нафрат билар қарар, улар ёниға яқинлашишдан кўрқар, иложсизлиқдан икки букулиб салом берар эдилар.

Лекин Анвар таъмани, шайтанатни, адоватни айниқса, хуфияликни билмас, девонда ўзига топширилған вазифанигина адо қилар, алахусус мазлумлар додномасини хонга эшитдиришқа ва яхши натижалантиришқа тиришар эди. Ул ўзининг шу тўғрилиғи соясида ҳамиша анови мирзоларнинг ишига билоқасд² халал бериб, чиришни³ бузуб турар, ҳам шу ва бошқача сабаблардан уларнинг адоватига яхшиғина ҳадаф⁴ ҳам бўлған эди. Бироқ, Анварнинг ҳомийси – Муҳаммад Ражаббек катта эътибор ва нуфузга молик, ҳам хонга инobatлик, шунинг учун мирзолар Анварга қаршиҳеч нарса қилолмас эдилар. Мирзолар орасида Анварга тиш-тирноғи билан қарши бўлған Шаҳодат муфти каби кекса мирзолар яшағанларидек унинг истейдод ва закосига холис мафтун бўлған Султонали каби мирзолар ҳам бор эдилар.

Шу йўсун тажриба йилидан ташқари беш сана саройда ишлаб келар эдиким, мундан ўн беш кунлар муқаддам сармунший Муҳаммад Ражаб пойгачи бир ҳафтагина оғриб, вафот этди. Анвар ўзига самимий меҳрибон бўлған бир кишидан айрилди. Неча йиллардан бери Муҳаммад Ражаббекнинг ўлумини ёки бошқача бир фалокатини кутиб, ундан сўнг бош муншийликка ўзини чоғлаб юрған Шаҳодат муфти хизмат билан қишлоққа чиқиб кетканлиги учун, муваққат равишда бош муншийлик вазифасини Анвар адо қила бошлади. Ва шу бир неча кун ичида Анварнинг бош мунший бўлиш шойиъаси юриб қолдиким, ҳозирга бу тўғрида бир мулоҳаза айтиш қийиндир. Чунки бу мансабга интилгучи казо ва казолар, шоир ва фузалолар кўбдир.

этиладир. Масалан машҳурлари: занғ, панғ, ланғ, даранғ, қаланғи-қасанғи, данғ, тўнғуз, шанғи, тўнғилламоқ, тўнғ, тўнғуч ва анғиз, тинғ бошқалар... Эски "нинг" "нг" равишида ислоҳ қилинған. Бу йўғон "нг" ҳам "г" ҳарфининг устига уч нукта кўюлиб ёзилсамикин... (муал.)

¹ Ширинкома

² Билоқасд — қасдсиз, ният қилмай.

³ Чириш — битаётган ишни бузиш.

⁴ Ҳадаф — нишон.

17. АНВАРНИНГ АНДИШАСИ

Анвар Шаҳидбек билан маҳдумнинг сўзларига қарши мажхул бир азиятда бош қимирлатиб суфага қайтди. Уларнинг чиқиб кетишларини кутиб турғандек ички эшикдан Раъно кўринди. Ҳар замон титраб, учиб кетишка ҳозир турган бошидағи сариғ атлас парчасини (рўймолни) бир қўли билан босиб ушлага эди. Анвар Раънони шу ҳолда кўриб, суфа ёнидағи очилган гуллар устида тўхтади. Раъно келар экан, ўпкалик кўз билан Анварга кулимсиб қарар эди. Келиб суфа лабида турган бўш лаганларга тақилди.

— Бу кунги меҳмондорчилиғимиздан рози бўлган ўхшайсиз, Анвар ака, — деди қайрилиб Раъно.

— Жуда рози бўлдим, — деди Анвар ва Раънонинг ёнига келди, — айниқса, сенинг қўлинг билан тугилган мантилардан жуда мамнун бўлдим, Раъно.

Раъно лаганлардан қўлини олиб, тирсаги билан суфага суянди:

— Маним қўлим билан тугилган мантиларни қаёқдан билдингиз?

— Қаёқдан билдингиз? – деб Анвар кулди, қўлида бир дона қашқар гули бор эди, — айниқса, сенинг қўлинг нимага теккан бўлса, мен ўшани даррав сезаман.

— Мен туккан мантилар қандай экан?

— Танимайди дейсанми?

— Танимайсиз.

— Чоклари диққат билан чимтилган, тўрт бурчаги иккига қовиштирилган, дўндиқ... танимайди, деб ўйлайсанми? Мен нукул сен туккан мантиларни танлаб едим...

— Мазалиқ эканми?

— Мазалиқ нима деган сўз, — деди Анвар, — мана шу қашқарнинг қизил гули ёдингдами, биз бу гулни келтириб ўтқузган йилимиз пушти ранглик бўлиб очилган эди. Икки йил ўтмай қизил туска кирди. Биласанми бу нимадан?

Раъно Анварнинг жиддий қилиб берган бу саволига тушунмади:

— Офтоб қизартирғандир.

— Янглишасан, Раъно, — деди Анвар, — мен бу гулнинг қизариш сиррини ҳам биламан, бунинг қизаришига ҳам сен сабаб, сенинг қип-қизил лабинг...

— Ҳазилни қўйинг, — деди шу гулдек қизарган Раъно, — Шаҳид семиз нима учун келган экан, сизни мирзабоши қилмоқчилар шекилли?

— Бу гапни қўй, Раъно, ишонмасанг ойнага қара, сенинг лабинг билан шу қизил гул ранги орасида фарқ борми, мана қара?..

Анвар томонидан лабига тегизилган гулда Раъно ўзини олиб қочди:

— Ҳазил ўлсин... Сизни мирзабоши қилмоқчиларми?

— Мени ҳар бало қилмоқчилар... Лекин бўлмаган сўз.

— Нега бўлмаган сўз, шаҳарга овоза бўлган эмиш-ку?

Анвар орқаси билан сакраб суфа лабига оёқ солинтириб ўлтурди. Раъно бояғидча унинг ёнида суфага суянди.

— Овоза ҳақиқат эмасдир.

— Шамол бўлмаса, теракнинг боши қимирламас эмиш. Балки сизни мирзабоши таъйин қилурлар.

— Мени мирзабоши, таъйин қилсалар яхшими, Раъно?

— Яхшими, ёмонми, мен қайдан билай?

— Ёмон, Раъно.

— Нега ёмон?

— Ифлос иш. Агар бошқа касб топсам, ўрдани бутунлай ташлаб кетар эдим.

— Ифлос иш?.. Сизнинг бек поччангиз ҳам шу хизматни қилар эди-ку?

— Мен бек почча бўлолмаيمان, Раъно. Ўрдадаги тўкулиб турган гуноҳсиз қонлар, доим тевақадан эшитилиб турган оху зорлар маним юрагимни эзадир, тинчлигимни оладир. Яна мен мирзобоши бўлиб қолсам бу оху зорларнинг, тўкилган маъсум қонларнинг ичида билфёъл¹ сузарман. Бу вақт маним азобим бевосита бўлур. Балки бунда иштирок ҳам қиларман. Чунки хонға яхши кўруниш учун қўб ишларни унинг истагича кўрсатиш, зулм пичоғини қайраб бериш, шу мансабда узоқ яшамоғимнинг асос шартидир. Лекин мен бундай виждонсизлик учун яратилмаган ўхшайман. Мадҳу сано, олқиш ва дуо замирига яширинган зулмдан фарёд, ҳақсизликдан дод маънолариға малҳам бўлиш, албатта маним қўлимдан келмас. Чунки “соябони марҳамат” виждон кенгашига кулоқ соғучи “аҳмоқ”лардан эмасдир. Даданнинг феъли сенга маълум, Раъно. дунёда “манфаат”дан бошқани кўрмайдир. Маним нима учун бу мансабдан қочқанлигимнинг фарқиға бормаи, “куфрони неъмат қиласан, ойиға фалон тилло” деб дафъатан кўрқоқлигимға ҳукм чиқарадир. Даданга бояғи узрларни кўрсатиш тошнинг кулоғиға азон айтиш билан бир бўлғани учун сукут қилдим. Агар орада бир киши бўлмаса эди, гарчи, бош мирзолик ҳозир бир хаёл эрсада, ўшанда ҳам шу овозаға бўйин сунмас эдим, Раъно.

Раъно Анварнинг кўзига тўғри тикилиб, сўзни тинглади. Унинг тусида Анварга ачиниш вазияти бор эди:

— Яхши ният билан мирзоликни қабул қилсангиз, — деди, — аҳолидан ёрдам қўлингизни йиғмасангиз, шу ҳолда барча гуноҳ сизнинг бўйнингиздан соқит бўладир, Анвар ака.

— Тўғри, — деди Анвар, — лекин гап бунда эмас, Раъно, мен шундай бўлишини тилар эдим. Бошқалар мен тилаганча қилмайдилар, биноан алайҳи, масъулият маним бўйнимдан соқит бўлди, деб тинчланиш мумкин эмасдир. Сен тамоман бошқача тушунган бир масала, сенинг ҳаракатинг ва истагинг аксича натижаланиб турса, руҳар эзиласан, виждонан азобланасан. Мана, асли мушкilot шу нуқтададир. Йўқса гардандан соқит қилиб қўйиш ҳар нарсадан ҳам қулай вазифа, аммо маънавий мағлубият оғир масала, Раъно.

Раъно Анварнинг мақсадиға тушунди шекиллик, бир неча вақт жим қолди ва қаршисидағи йигитнинг ўйчан юзига бир-икки қараб олди.

— Демак, мирзобошилиқни қабул қилмайсиз?

— Агар топширсалар, қабул қиламан.

— Шунчалик мушкilot ичида?

— Чунки отанг буни мендан талаб қиладир.

— Отамнинг қандай бийлиги бор?

Маъсум бу саволдан сўнг Анвар энтиқиб қўйди ва Раънони бир фурсат кўздан кечириб турди:

— Жуда катта бийлиги бор, — деб яна энтиқди.

Раъно қайтиб сўрамади. Гўё ул ҳам бундаги бийликка тушунган эди. Секингина лаганларга қўлини юбориб, Анварга бўштоброқ қаради:

— Чой ичасизми?

— Кейинроқ ичаман.

Раъно лаганларни кўтариб жўнади. Атлас қўйлак ичида тўлқинланиб кўринган унинг латиф гавдаси алҳол Анварнинг кўз ҳадафи эди.

— Мен хуфтанга чиқмайман, Раъно!

Раъно ярим йўлда тўхтаб, кулимсираган ҳолда Анварга қаради:

— Чиқарман! – деди.

18. ЖИЛОВХОНАДА БИР ЖАНЖАЛ

¹ Амалда

Аср намози учун масжид жиловхонасиға энди уч киши йиғилған эди. Жиловхонанинг тўрида ўлтурган қора тўнлик, ўтгуз ёшлар чамасида рангсиз ва ёшлиғига қарамасдан қуюқ соқолини баҳайбат ўстуриб, бир бурдагина юзига от тўрба оскан каби бир киши эди. Унинг ёнида бўз яхтак боғичини осилтириб, хандаландек бўқоғи билан ўнг томоғини зийнатлаган ўрта яшар яна бир “хусни Юсуф” кўринар эди. Унинг қаторида ошловдек чозуқ юзлик, оқ бўз кўйлаги ердан тўрт эллик кўтарилиб, бўз салласи гардани аралаш ўралған учунчи нозанин ўлтурар эди.

Булардан биринчи мухтарам шу масжиднинг ёш имом ва хатиби Абдурахмон домла жаноблари бўлиб, иккинчиси маҳалланинг ширин сўз ғийбатчиларидан Самад бўқоқ, учунчиси масжиднинг муаззини Шукур сўфи эди. Самад бўқоқ билан Шукур сўфи имом афандининг мулойимона, ҳам битта-битта айни мақомиға чертиб ва қатор териб борған сўзига сомиъ эдилар:

Ўрда ичида шунчалик оқил ва донолар тўлиб ётқан бир фурсатда, таҳсил кўрмаган, нодон бир гўдакка бундай улуғ бир бир вазифа, валлоҳи аълам топширилмас деб ўйлайман. Бу вазифани уҳда қилмоқ учун кўб гап керак. Аввало ақли солим, сониян, таҳсили том лозим, ваҳоланки, сиз айтқан йигит ўтқан саналар Солиҳ махдумда савод ўқуб, биздан ҳижжа ўрганиб юрар эди. Баҳарҳол бу хабарга ақл бовар қилмайдир...

— Ҳа-а, тақсир, — деди Самад бўқоқ ва Шукур сўфини тирсаги билан туртти, — бу бала киму, ўрдаға мирзабошилиқ ким. Замонанинг зайли минан, бояғидек Мамаражаб мирзабошининг ярдамида ўрдаға киришиб қоған-да... бояғидек оппоққина бўлса Мамаражаб ўз ёниға оған-да...

Имом бўқоқнинг сўзини тинглаган ҳолда, икки кўзини ерга қаратқан эди.

— Юртнинг сўзига қараб айтаяпман-да, — деди Шукур сўфи, енгилга оҳангда, — ҳарчи бир неча кундан бери катта-кичикнинг оғзида шу гап.

— Кўбчиликнинг оғзини тикиб бўлардима, сўфа.

Самад бўқоқнинг бу сўнгги ғийқиллашида томоғи остидағи йўғон томирлари туртиб чиқди. Имом ҳамон икки кўзи ерда бўлғани ҳолда кичкина бошини қимирлатди:

— Ўрдадан бирар киши масҳара учун хабар тарқатқандир.

— Ҳа-а, тақсир.

Шу ҳолда жиловхонаға тўртинчи киши кириб келди. Буниси жиккак, қирқ билан эллийнинг ораси, елкаси туртиб чиқған Сафар бўзчи исмлиқ эди. Имомга салом бериб, сўфининг ёниға ўлтурди ва сўзга бир оз қулоқ солғач, тушунар-тушунмас баҳска аралашиб қолди.

— Иншоолло, шу йигит мирзабоши бўлар, — деди Сафар бўзчи суҳбатнинг руҳини билмаган ҳолда, — ўзи ажаб зукко йигит, фуқоропарвар бола: бўғани маъкул, а, лаббай, тақсир?

Имом ерга қараған ҳолда бошини қимирлатиб кўйди. Самад бўқоқ хўмрайиб Сафар бўзчиға қаради:

— Э, ақиллай берасанда, Сафар, — деди бўқоқ, — биз нима деяпбиз-ку сен нима деяпсан.

— Хўш, нима деяпсанлар?

— Овоза гап деяпмиза, мирзабошилиққа катта милла керак деяпмиз-а.

— У милла эмас эканми?

— Милла бўлса ҳам, хашаки миллалардан-да.

— Ашунга қоғанда чалғибсан, Самад, — деди Сафар бўзчи, — хат битишка келганда қўявур, камбағалга қайишқанини кўрсанг, ҳа, бўлди дейсан.

— Занталағинг кимга қайиша қопти?

— Ҳаммага, ҳаммага, — деди Сафар, — мени ўзимга ҳам ёрдам қилди-да, яшағуринг.

— Ҳа-а, хўш?

— Бултур ана шу кезде, — деди Сафар энгашинқираб, — бозорға саккизта бўз олиб тушқан эдим. Бирарта мушкит иғво қилдими закотчининг томоғи тақилладими, ҳарчи фалакат, қўлтуғимдағи бўзни ёппа олди, кўйди; “отанг яхши, онанг яхши, косибман, савдогар бўлсам

уйим куйсин”... Асти қўйса-чи... Бир йиллик закотинг деб кўтарди кетти. Қўлингдан нима келади, Самад. Хафалигим ошиб, уйга куруқ қайтдим. Майда-чуйда кутиб ўлтурган болачақанинг кути учти. Мол кетти – жон кетти, ишка ҳам қўлим бормайди. Энди бўлар иш бўлган десанг юрак ачийди, дастмоя ҳам ғалтакка чиқадиған. Арза-парза биттирсамми дейман. Кўчада унга-бунга кенгаш солсам, арзанг маъкул дейишди. Шу яқинда, ўзи ўрдада турадиған бир арзачи бор эмиш. Кеткан устига кеткан деб дўкон теги яримта бўз бор экан, қўлтуғимға тикиб олдим. Ана шу тобларда сўроғлаб арзачи мирзоникига борсам, ҳозир ўрдадан келиб, энди тўнини ешиб турған экан. Ёш, навқирон йигит, “салом, алик”, “хорма”, “бор бўл”. “Шундай, шундай гап; бир парча арза биттирсам, деб келган эдим”. Ўрдалиққа гап уқдириш киёматдан кейин, таксир. Лекин бу йигитда гаврлик¹ сиёки йўқ. Шукур сўфи. Гапка қониб олиб, қулоқ қоқмай “хўб”. Арзанинг бир ерига закотчининг оти тушар экан, неча қайта сўраса ҳам билмадим, ундан кейин афти башарасини уқдириб эдим, тусмоллаб биттасини ёзди, чоғи. “Энди кета беринг, арзани ўзим топшираман” дейди. Жавобини ҳам икки кундан кейин ўзидан олар эмишман...

— Манави осонлиқни қаранг, таксир. Дуо қилиб қалам учисига бўзни бердим, олмайди. “Ёпирай, озсиндиёв, қурғур” деб кўрқдим. “Арза ўрунласа яна хизмат қилармиз, мирзабоши”. Яна йўқ, “тоза фалакат бости” деб турсам, “арзага ҳақ олмайман, бўзингни олиб кетавур” – дегани экан. Барака топкурни қаранг, таксир. А, шундақа одам ҳам бўладими, Самад оға. “Олтин олмасанг, дуо ол” деб қўлимни очтим. Ҳа, энди буни қўявуринг. Эртаси кечқурун гула тўғрилаб ўлтурсам эшиқни бирав тақиллатади. “Ҳа, келавуринг”. Дўконхонага бўз қўлтуқлаған бир киши кирди.

— Сафарбой сизми?

— Ҳа, биз.

— Арза берганмидингиз?

— Берган эдим.

— Отангизнинг оти нима?

— Маматбой.

Қўлтуғидағи бўзни олдимға ташлади. Худда кечаги бўзларим; таппа-тақ саккизта.

— Бўзларингизни олдингиз-а?

— Ҳа, олдим.

— Хайр.

— Хўш.

— Бу яхшилиқ арзадан ҳам бурун мирзабошидан бўлди, деб ўйладим. Балаларнинг кенгаши билан икки бўзни кўтариб шом пайтида мирзанинг уйига бордим. Чақирдим, чикди. Миннатдорчилик билан икки бўзни узатдим; асти олса-чи. “Яхтакка бўзим бор, кетавуринг”, дейди. “Сотиб, пулини берайми”, десам “пулим ҳам кўб” дейди. Ақалли биттасини ҳам олмади. Яна дуо қилиб бўз билан қайтдим. Фаришта ҳам шунчалик бўлар, деб ўйлаб қолдим, Шукур сўфи! А, шундай йигит мирзабоши бўлмай ким бўлсин, Самадбой! Кўбни дуоси қўл деганлар; ишонмасанглар, ана таксиримдан сўранглар!

Ҳикояни эшитиш асноси имомда бир ғижиниш вазияти бор эди. Ҳикоя биткач, заҳарханда билан Самад бўқоққа қаради, дами кесилаёзған бўқоқ бундан руҳланди.

— Ёлғонни ҳам ямламай ютадиған бўлилбсан-да, Сафар, — деди бўқоқ.

Сафар бўзчи тўсиндан ўзариб кетди. Рангиўчинқиради:

— Азбаройи худо, қасамми?

— Иккита бўзни икки қўллаб оборсанг, — деди Самад бўқоқ, — қайси аҳмоқ олмай қайтарар экан? Ёлғонни сал киши ишонадиған қилиб гапириш керак, Сафар!

¹ Оташпарастилик

— Азбаройи худо, олмади! — деди Сафар ва асабийлашиб ўрнидан туриб кетди, — шу қаъбатуллонинг ичида ўлтуриб ёлгон гапирган одам мусурмон эмас, кишининг қасамига ошонмаган ҳам етти мазҳабда мўмин эмас!

Сафар аканинг аздахидил аччиғланганини сезган имом ораға тушти:

— Бундай яхшилиқни ҳар ким ҳам қила оладир, Сафар ака, — деди, — шунинг учун мирзобошининг сизга қилган яхшилиғига мен ишондим. Аммо бизнинг баҳсимиз унинг бевабечорага қилган яхшилиғи тўғрисида бўлмай, бу одам ўрдадаги мирзоларга бошлиқ бўла оладирми, яъни ўшандоғ катта ишнинг ухдасидан чиқадирми, устидадир.

— Баракалла, тақсир, — деди Сафар бўзчи турган еридан, — менга қолса, иншоолло, ухдасидан чиқади!

Имом Сафар бўзчиға тушуна олмай, бир оз тикилиб турғандан кейин сўради:

— Унинг ухда қилишини сиз қаёқдан биласиз?

— Худой билдирса, биламан-да тақсир?

— Хўш?

— Ахир, кўбчиликнинг дуоси кўл-да, тақсир!

— Кўбчиликнинг дуоси кўл бўлса яхши, — деди имом, — аммо бу хизматка унинг илми кофийми?

— Ковфий, тақсир, ковфий!

— Ахир, сиз кофийлигини қаёқдан биласиз?

— Ахир... ковфий эмаслигини сиз ҳам қаёқдан биласиз, тақсир.

— Кофий эмаслигини мен шундан биламанки, — деди имом аччиғини ичига ютқан ҳолда, — бундай мансабга минадирган киши Бухоройи шарифда таҳсил кўрмаганда ҳам лоақал Хўқанд мадрасаларида ўқуған бўлиши керак, аммо сизнинг мирзобошингиз саводхонликдан бошқани билмайдир.

— Билмаганини сиз қаёқдан биласиз, тақсир?

— Чунки мен уни ўз кўлимда ўқутқанман... бир ятим бола эди.

— Худонинг бериши, тақсир, — деди Сафар, ўйлаб-нетиб турмай, — жанобингиз Бухоройи шарифда неча йил ўқуб, ниҳоят маҳаллага имом бўлдингиз... Худой бермаса шундай, тақсир. Ул бўлса мадраса кўрмасдан мирзаларнинг мирзаси бўлмоқчи; худой берса шундай, тақсир.

Сафар бўзчининг бу сўзидан имомнинг қонсиз ранги яна қонсизланған, оламинчоқ кўзи алланучка ҳолатка кирган эди.

— Аблаҳ одам экансан! – деди.

— Сиз ҳам аҳмоқ мулла экансиз! – деди Сафар бўзчи.

Имом ғзаби билан ўрнидан туриб Сафар бўзчиға хезланған эди, уни Самад бўқоқ ушлаб қолди.

— Падар лаънат, адабсиз! – деди Самад, — домлаға шундай сўзни айтасанми-я?

Сафар бўзчи турған ўриндан силжимади:

— Чўзма кекиртагингни, бўқоқ, — деди, қани қўйиб бер-чи тақсирингни, ёқалашсин-чи мен минан! Андишанинг отини кўрқоқ қўйдингми?

Шукур сўфи ўрнида бақа бўлиб қолған, имом бўлса гўё хужум қилмоқчидек Самад бўқоқни итарар эди. Самад бўқоқ ғийбатдан бошқа ишка ярамагани учун, имомнинг ёрдамиға етиш чамаси йўқ эди.

— Шу адабсизлиғинг билан, — деди Саман насиҳатомуз, — яна домланинг орқасида намоз ўқуйсанми, Сафар, а!

— Ўқумасам кутиламанми сенлардан!

— Ўқумасанг бор, жўна!!!

— Ҳе... — деб сўқинди Сафар бўзчи ва жиловхонадан чиқиб жўнади. Унинг орқасича “падар лаънат жоҳил” деди имом ва илгариги ўрниға борди. Бир неча вақт учавлари ҳам сўзсиз

ўлтурдилар.

— Бир ит-да, тақсир, хафа бўлманг.

Имом жавоб бермади. Яна бир неча киши келиб қўшилғач, Шукур сўфи мезанага чиқиб азон айтди. Асрни ўқуш учун масжидга кирдилар.

19. ИФЛОС БИР МОЗИЙ

Имомнинг таъби жуда сустанди. Шом ва хуфтан асноларида ҳам ҳеч ким билан сўзлашмади. Сафар бўзчининг “Бухоройи шарифда неча йил ўқуб келиб, ниҳоятни маҳаллага имом бўлдингиз. Худой бермаса шундай бўлади, тақсир” деган сўзи захарли ханжар каби унинг юрагида янгидан-янги жароҳат очар эди.

Дарҳақиқат, Сафарнинг бу сўзи имомнинг эски жароҳатини мудҳиш тузлаб ташлади. Бу жароҳат шу кунгача ичдангина фасодланиб юрган бўлса, бу кун Сафар бўзчи каби бир “бемаъни” бу ярани раҳмсиз суратда ёриб юборди. Самад бўқоқ ва Шукур сўфи каби бемазалар олдида имомнинг ўбрўсини тўқди. Бу бир ёқдан. Иккинчи тарафдан Сафарнинг “ул бўлса, мадраса кўрмасдан мирзоларнинг мирзоси бўлмоқчи...” жумласи яна дард устига чипқон. Яъни имомнинг ҳасад ўти тўрт томондан пуфланди, гўё ул икки олов ўртасида қолғандек бўлди.

Анварнинг бош муншийликка ярамайдирғанлигини, илмсиз, фазлсизлигини нега бунча исбот қилишга тиришди? Сафар бўзчи каби бир “аблах” билан баҳслашиб, ўзига нега бунча хафалик орттирди? Гарчи, Анварга холис қиймат бермакчи бўлганида ҳам буни Сафар каби илмсиз, нодон бир кишига тушундирмоқ учун қандай ҳожат бор эди? Бунинг сабабини сўзлашдан илгари имом афандининг ўткан тарихиға бир оз кўз ташлаб олишға мажбурмиз. Чунки бусиз ўқуғучимизни таъмин қилиш мумкин эмасдир.

Ҳозирғи имомимиз – мулла Абдурахмон мундан йигирма йиллар муқаддам, қисқагина, аҳамиятсизгина “Раҳмон” исми билан аталар эди. Абдурахмоннинг отаси уламо наслдан, аммо бу шараф нима сабаб биландир, унинг отасиға насиб бўлмаган, бироқ Абдурахмоннинг амаклари ота касбини ушлаб таҳсил кўрган жойлари Бухорода катта мударрислардан саналар эдилар. Абдурахмон ёш бола экан, отаси ўлиб, онаси ва ота томонлари тарбиясида қолди. Ўн беш ёшларғача Солиҳ махдум мактабида савод ўқуғач, мударрис амаklarидан Бухоройи шарифка келиб таҳсил қилишға даъват хати олди. Хатда Абдурахмоннинг бобо касблари уламолик эканини, шунинг учун бошқа касбларга уриниб умрини зоеъ қилиш абаслиги¹, ўз тарбияларида таҳсил кўриш лузуми сўзланар эди. Бу даъват Абдурахмоннинг онасиға ва бошқа яқинлариға жуда маъқул тушиб, уни Бухороға жўнатиш қарориға келдилар. Абдурахмон ҳам истиқболдағи мударрис, муфтилик ширин хаёллари ичида Бухороға сафар қилди.

Катта амак Бухоронинг “Хўжа Порсо” мадрасасининг мударриси бўлиб, Абдурахмон шу кишининг тарбиясига келган эди. Абдурахмон силлиққина бола, мадраса муллабаччалари албатта шундай силлиқ болаға ўч... Шунга биноан домла мударрис гарчи мадрасадан хужра бериш мумкин бўлса ҳам мазкур ишончсизлик мажбуриятида Абдурахмонни ўз меҳмонхонасиға жойлаштирди. Шу ҳолда Абдурахмон таҳсил бошлади.

Домла мударрис “замона бузуклигини” назарга олғани учун Абдурахмонни ҳалиги тўғрисида жуда қаттиғ назорат қилар эди. Бироқ, домлаларнинг бундай бузукликка қарши бора олишлари мумкинми эди? Уларнинг ўзлари шу “маҳрам” балосиға гирифтор, яъни бузукликка манбаъ бўла туриб ҳам яна “замона бузуклиғи”дан шикоят қилишлари ўша вақтлардағи “мадраса мантиқи”ға ҳеч бир баҳссиз сиға олур эдиким, бу тўғрида менга осила кўрмангиз. Кишининг боласини бузиш ҳар бир салласи муаззам, илми “фавқалодда”, ўзи “варасатуланбийё”² саналган зотлар назарида ва виждонида маъфу, аммо ўз ўғлиға бошқалар ўшандоғ

¹ Бефойда

² Пайғамбарлар авлоди

хайвонликни қиладирған бўлса: “Замона бузук, эҳтиёт шарт!”

Шу йўсун домла мударрис буродарзодасини яхши эҳтиёт билан, ҳатто шомдан кейин дарбозага қулф солиб тарбия қилар, мадрасадаги оти ёмонга йиртилган хоҳ ёш, хоҳ кекса умуман, талабалар мажлисига яқинлашдирмас эди.

Киши аввало моххов ёки пес бўлмасин: бўлдими, бетдан бўлмаса – елкадан, қўлдан сув очмаса – оёқсан, ҳар ҳолда оқаберадир. Шунга ўхшаш жамият ҳам бир касал билан оғридими, унинг ҳар бир табақа ёки синфига, яна тўғриси, фардига¹ шу касал сироят² қилмай қолмайди. Домла мударрис буродарзодасини мадраса муллабаччаларидан ҳар қанча эҳтиёт қилса ҳам, яна амният³ остида эмас эди. Мадрасадан ташқарида ҳам Абдурахмонни кўз остига олғучи “муллабаччалар” йўқ эмас эдилар, масала четларнинг кўз олайтиришига етканда, табиъий, домла мударриснинг қўлидан ҳеч иш келмай қолди.

Домла назоратни эскича давом этдириб, хотиржамъ юрғанда бир неча жувонбоз савдогарлар Абдурахмон билан алоқа қилиб қўйған эдилар. Домла мударрис эрта-кеч Абдурахмонни кўз ўнгидан юбормас, хуфтандан кейин дарбозага қулф солар, Абдурахмонни меҳмонхонада ётқузиб, сўнгра ўзи ичкарига ухлагали кирар; зиёфатка бориладирған бўлса, ўзи билан бирга олиб юрар эди. Яна шу ҳолда Абдурахмонни қандай қилиб буза олсинлар? Тассуф, бузған эдилар. Баччабозликқа махсус ҳунар ва найранглар ижод қилған омилкор савдогарлардан бир нечаси “Абдурахмонча”ни йўлдан оздирған эдилар.

Домла мударрис хотиржамъ ичкарига ухлагали киргандан кейин меҳмонхонанинг кўча томон даричасига кичкина бир кесак тиқ этиб тегар, гўё ешилиб ётқан Абдурахмонча бу ишорадан сўнг туриб кийинар ва секингина даричани очар эшик очилған кўчадан бир ўрим арқон тўп этиб меҳмонхонага ташланар эди. Абдурахмонча арқоннинг бир учини меҳмонхонанинг дарчасига боғлаб, иккинчи учига ўзи осилиб кўчага тушар, арқонни бўй етарлик қилиб яширғач, нарида кутиб ўлтурган “одам ўғриси” билан бирга базм ўрнига жўнар эди. У ерда бўлса беш-ўн “ошиқлар” Абдурахмончани келиши он билиттифоқ “Бухоро амирлиги”га кўтариб, амру фармониға итоат қилурлар:

“Мулла Абдурахмонжон, жаноби олий, гарам, аз сарашон гардам, балонгни олай!⁴” каби мадху саноларга “Абдурахмонча” ҳар бир ишни ўз тилагича юритар: май учун соқий бўлар, заифона кўйлак, лозим ва бошиға кокил кийиб ўн олти ёшар қиз суратига кирар; чойға лабини тегизиб “табаррук” қилар; дутор, танбурга йўрғалаб ўюнчи бўлар; бошидаги кокил билан “ошиқлар”ни раҳмсиз чамчилаб ситамгар ва золимга айланар, энг охирда... Қисқаси бу бобдаги бор чорамиз учун ҳам ярарлик ҳолға келган ёки келтирилган эди.

Уч йилгача шу йўсун “ошиқлар” кўнглини овлаб келиб, бир кун сир очилиб қолди. Домла мударрис бу номуска чидалмай Абдурахмонни ўз уйидан қувлади. Абдурахмон тавба қилиб, домла мударрисдан лоақал мадрасада туришни сўради. Восита-васоит билан изн ҳосил қилиб, мадрасада истиқомат қила бошлади. Энди ишрат навбати мадраса жигар сўхталарига⁵... Икки йил чамаси мадраса афроди⁶ орасида чандир каби саккиз тарафдан тишланиб юрғандан кейин соқол-мурти чиқиб ҳусн сармояси заволга юз тутди ва кундан-кун “бозор касодланиб” харидор озайди. Абдурахмон уч йил бўйи савдогарлар орасида “ахлоқ тузатқан” бўлса, яна икки йил мадрасада туриб тузалган ахлоқни “камолотка” эришдирди. Шунинг учун анвўи эркаликка, неча хил мукайифотка, ранг-баранг “иззат, хурматка” ўрганган кўнгли бу харидорсизлик балосиға туз сепкан ярадек ачир эди. Кўбни кўрган бу кичик бош баъзи уят найрангларга ҳам уриниб кўрар, масалан “вақтсиз чиққан” соқол-муртларини мўйчинак билан териб, ҳар кун ўн

¹ Кимса

² Таъсир

³ Тинчлик

⁴ Айланай, бошингча жоним фидо, дардингни олай

⁵ Ошиқи беқарор

⁶ Шахслар

қайта ойнага қарар, янги харидор топиш мақсадида кун сайин бозор-раста, кўй-гузарлар сайрига чиқар эди...

Маълумдирким, дўндикчалар аввало оқчаси кўб, бел оғриғи кўрмаган бойларга насиб бўлурлар. Улар зеркиб ташлағач, ўрта ҳол “ташна”лар домига тушарлар. Соқол-мурти чиқиб давангиликдан¹ хабар келгач, усунчи табақа, яъни бўйи йўғон, ғўлабурлар истифодасига кечарлар. Шунга ўхшаш бизнинг Абдурахмон ҳам мўйчинак ушлаган даврида шу учунчи табақа – чойхонанишин, тавқаргир² ва бобойи банглар орасидан ўзига замин топди. Унинг бу учунчи давридаги аҳволини ёзишга қалам маъзурдир. Шу йўсун бу кейинги табақа орасида ҳам уч йил чамаси иш кўргач, ажойиб бир дунёдийда, мисли озшалоқ, ҳамма шароитлари билан мадрасалик бир безори ва чапан ҳолда баччалик даври билан видўлашди. Чунки, башара нонга чумоли ёпишқандек соқол-мурт билан тўлиб, мўйчинакка сўз берарлик бўлмади.

20. ХУШЁРЛИҚ

Ҳозир Абдурахмон ўзининг яқин мозийсида усти ширнига беланган от тезакдан бошқа бир нарса кўрмаганидек, истиқболида ҳам эпақалиқ бир ҳол тасаввур қилолмас эди. Бир неча ойлар ниҳоятда руҳсиз, кайфсиз ва дарсига ҳам ҳавсаласиз давом этиб юрди. Гўё бу кунларда бениҳоят ичкулукдан сўнг бош оғриғи даврини кечирар эди. Шу йўсун кўб вақт руҳий хасталиқ кечириб кутилмаганда жонланиб кетди. Яъни “Ақоид”нинг шарҳига яхши тушуниш учун беш бармоғини оғзига тикқандек энг шимарди.

Юқоридаги рух тушиш даврида ул мозийсидаги каби эркалик, амру фармон ва шуҳрат учун қайғирган, кўб бош оғритиб эндиги шуҳратни мўйчинак истеъмоли билан эмас, балки ақоид, шарҳ ва ҳавоший³ воситасида топмоқчи бўлган, яъни фарди ғоясига⁴ диний олимлик либосини кийдириш фикрига келган эди. Беш йил “ғоя” учун қаттиғ берилиб, рутубатлик хужрада захлаб, саломатлиги учун умр бўйи аримайдираган ориғлик, рангсизлик ортдириб йигирма саккиз ёшида “хатми кутуб” қилишга муваффақ бўлди. Беш йиллик ўзгаришдан сўнг домла мударрис Абдурахмоннинг эски гуноҳларини кечирган эди. Ўз ёнидан бир мунча сарф этиб, Абдурахмон учун хатм тўйи қилиб берди.

Мулла Абдурахмон Қўқон сафарига ҳозирланар эди. Кўнгли Қўқонда ўзини кутиб турган уламолик шуҳратига; муфтилик, қози ва аъламлик мансабига ошиқинар эди. Унинг фикрича, Қўқондаги қариндош-уруғлар ҳам ёш олимнинг истиқболига ҳозирлик кўргандек эдилар.

Шу йўсун ошиқлар ёр васлига ошиққандек мулла Абдурахмон ҳам ўз шахрига елиб-югуриб етди. Ул ўйлағанча истиқболга бутун Қўқон кўчиб чиқмаса ҳам, қариндош-уруғдан уч-тўрт киши, маҳалла кексаларидан иккита савобталаб чол дарбоза ёнида кутиб олдилар. Бу соддача истиқбол қилиниш Абдурахмоннинг Бухорода туриб қилган ширин хаёлига биринчи зарба эди. Уйига бориб тушти. Бир неча кунгача фотиҳахонлик, ҳордиқ чиқариш маросимлари давом этди. Лекин бундан ҳам қаноатлана олмади, билъакс, жини отланди. Чунки зиёрат қилгучиларнинг аксариси мертуқ-сертуқ қавму қариндошлар, узоқ-яқин кўз таниш мадраса талабалари ва бир неча маҳалла имомлари бўлиб, ул куткан асосий моялар⁵, яъни мударрис, пешволар, муфти-уламолар ва бекбекзодалар, бообрў ашроф ва боёнлар зиёратчилар орасида ақалли кўз оғриғи учун ҳам кўринмадилар. Бу иккинчи зарба эди.

Зиёрат қилишга “қўли тегмаган” баъзилар узр мақомида ўз уйларига “махсус зиёфат” билан чақирарлар, деб кутди. Бахтка қарши, бу умид ҳам бўш чиқди. Бир неча қариндошларнинг

¹ Ўсмирлик даври

² Қиморда ютуқдан чўтал олувчи

³ Ҳошиялар, бирон китобнинг шарҳига берилган шарҳ

⁴ Аллоҳнинг бирлигини англаш ғояси

⁵ Аслзода

титраб-қаҳшаб қилган зиёфатлари билан “уйдан уйга ўтиб неъматлар ичида сузиб юриш” хаёли ҳам “бир хаёл” бўлиб қолди. Бу учунчи зарба эди.

Бир ой ўтмай қавму қариндошларнинг-да зиёфатлари ниҳоятига етиб, бева онасининг туппасига қаноат этишка мажбур бўлиб қолди. Бухорода ўйлаганча бирар мадрасанинг мударрислиги ёки бу топилмағанда муқаррирлигини эмас, ҳатто нариги маҳалланинг имоматини олиш ҳам қийин келди. Ўзидан икки маҳалла нарида бўлган ҳозирги масжид имоматига таъйин қилмоқчи бўлган эдилар, бунга ҳам моний чикди; мулла Абдурахмон алҳол суннатни бажо келтирмаган, яъни, уйланмай, тарки суннат қилган кишининг имоматида нуқс бор, дейишиб, маҳалладаги баъзи такводорлар эътироз қилдилар. Шундан кейин бир неча ёрдўстлар, тўй чикимини ўзаро устларига олишиб, уни уйландириш фикрига туштилар. Бухородаги “хаёллар” зеру забар¹ бўлган ҳолда, мулла Абдурахмон уйланиш шарти билан ҳалиги маҳалла имоматига ўтди. Ҳозир шунчалик паст ишка ҳам бўйин эгиш зарурати бор эди...

Мулла Абдурахмоннинг совчилари ибтадаан² Солиҳ махдумнинг қизи – Раъно учун бордилар. Чунки Раънонинг ҳусни бу даҳада машҳур, ундан кейин Абдурахмоннинг ўзи Солиҳ махдумда савод ўқуб юрган фурсатда ёш Раънони кўрган, учунчидан – ёш олим кекса домланинг қизига уйланса яна бир ҳусн бўлар эди. Айниқса, мулла Абдурахмон хануз Раънонинг эрга берилмаганлиги хабарини эшиткач, бу тасодифни истиқболнинг хайрик фоллари сирасига киритди. Раъно бу ўн йил ичида яна етилган бўлса керак, деб тўйни кутмаёқ унинг хаёлий сиймосини кучоқлай бошлади. Мактабдор домлаларга қараганда ўз илм ва мартабасини аллақанча юқори қўйганликдан, Солиҳ махдумнинг қулоқ қоқмай домод қилишига ишонар ва бу кунми, эртами, Раънони чиндан оғуш этиш учун ошиқар эди. Лекин тақдир бунда ҳам уни алдади. Совчилар Нигор ойимдан бўлмаган узрни олиб келдилар: “Қизлари ҳали ёш эмиш, энди ўн икки ёшқа кирган эмиш...”

Мулла Абдурахмон хотинлар сўзига ишонмай Солиҳ махдумнинг ўз олдиға маҳалладан бириккита кексани совчи қилиб юборди. Бу совчилар ҳам яна аччиғроқ жавоб билан келдилар. “Солиҳ махдум қизини ўрдада мирзолик қиладирған Анвар исмлиқ бир йигитка фотиҳа ўқуб қўйған экан. Фотиҳа қилмағанда, албатта сизга берар экан, кўб афсус чекти”.

Бу жавобдан кейин Абдурахмоннинг дами ичига тушиб, ўз тақдириға лаънат ўқуди. Аммо кўнглида Раънони оладирған Анвар исмлиқ йигитка қарши бир кек туғилди. Бу жавоб чиндан тўғримми, найранги йўқми, деб ўрдада хизмат қиладирған Анвар отлиқ мирзони сўраштирди. Тўғрилиғини билиш устига ҳатто бу Анварни кимлигини ҳам хотирлади: ўзи Бухороға кетар олдида Солиҳ махдумнинг мактабида ўқуб юрган ўша ятим бола эмиш. Уч-тўрт йиллардан бери ўрдада мирзолик қилиб, неча тилло моҳона олар эмиш... Бу сўраштириб билишдан кейин Абдурахмоннинг ичи яна ёниб кетди; Бухорода хатми кутуб қилиб келган бир “олим”, ақалли бир маҳалла имоматига хархашасиз ўталмасин-да, унинг харом тукига арзимаган бир бесавод ятим ва баднажот искирт ўрдадан фалон тилло вазифадор бўлсин ва шу туфайлда Раъно каби бир қизни ҳам ўзиники қилсин: бу айниқса киши чидарлик гап эмас эди...

Мулла Абдурахмон бутун камолатини ишка қўйиб, имомат ва хатибликка шурув³ қилди. Ҳар кун қавмлариған амри маъруф, наҳйи анилмункар айтиб, хусусан, ҳар хафта жумъа куни амри маъруфни кенгроқ доирада юритиб, кўбларнинг кўнглини эритишка муваффақ ҳам бўлди. Изхори фазл ниятида қилинған бу кўз бўяш кўбларнинг диққатини ўзига жалб этиб, ҳатто унинг амри маъруфини тинглаш учун жумъа кунлари чет маҳаллалардан оғиб, кишилар кела бошладилар. Бу муваффақиятдан чатнаёзған мулла Абдурахмон кучангандан кучанар, айниқса, орада хонға тегишлиқ ҳукуматдор бекларданкўриниб қолса, жаннат ва жаҳаннам устидаги

¹ Остин-устун

² Дастлаб

³ Ишга киришиш

масалани дарҳол хонға итоат, бекларга хурмат билан айрибошлаб олар эди. Ҳаммабоп бўлишга қараганда, айниқса, хонбоп бўлишга тиришар эди. Унинг бу жонбозлиғи бошқа тўғриларда бирар амалий натижага эришмаса ҳам, фақат бир важида ниҳоятда яхши самара берди. Унинг “дарёи фазли”га мафтун бўлган савдогарлардан бири қиз қариндошини бериб ўзига қуяв қилди. Яхши оилага қуяв бўлганидек, шаҳардаги бошқа давлатмандлар билан ҳам алоқа бўлади ва уларнинг зиёфатлари воситасида баъзи мадрасаларнинг мударрислари, мукаррирлари билан ҳам танишди, қисқаси, бир оз бурни кўтарилаёзди. Фақат энди ўрдага яқинлаша олса... Аммо хануз бу муяссар эмас-да.

Имомнинг кўнгли Анвар қаршисиға озғина кирлик эканини ўқуғучи юкоридан онглади. Унинг кўнглидаги шу озғина кир Анварнинг кўтарилишига тинчсиз эди.

— Нодон Анвар ўрдадан қувланиш ерида сармуншийлик маснадига минмакчи.

Холис муҳокама кўпинча муҳокама бўлиб қоладир. Аммо ғаразлик фикр аксар сўзлагучини шарманда қиладир. Шунга ўхшаш, мулла Абдурахмон ҳам муҳокамасига озғина ғараз аралаштириб, Сафар бўзчининг аччиғ ҳақоратиға ҳадаф бўлди.

Шундай, ул Анварга кекли эди. Шунинг билан бирга Анварга қарши амалда бир иш қилиш кучидан ҳам маҳрум эди. Балки сиз “енди Имом афанди уйланиб олибдир, Раънога эҳтиёҳи қолмабдир, бас, шу ҳолда кек сақлашга қандай мантиқ бор?” дерсиз. Бу жуда содда муҳокама. Аслида бу кек Раъно билан бошланган бўлса ҳам, ҳозирда доирани бошқача ушлаган. Масалан дейсизми? Масалан, Сафар бўзчи жуда билиб сўзлади: “Сиз шунча йил Бухорода ўқуб келиб, ниҳоятни маҳаллага бир имом бўлдингиз, ул бўлса...”

Битишка маҳкум бўлган кекни мана шу “неча йил Бухорода ўқуб келганлик ёки Бухорога бормаса ҳам кимсан фалоний бўлганлик” сақлаб турар эди. Агар сиз содда бўлсангиз, масалага Сафар бўзчи каби қараб “худой берса шундай” дерсиз, яна гапга тушунмасиз. Абдурахмон каби кишиларнинг табиъатиға тушуниш албатта қийин ва тушунмаган маъқул.

21. ЁРЛИҒ БЕРИШ МАРОСИМИ

Ёрлиғнинг кимнин исмиға ёзилганлиғини эрталабданоқ ўрдада ҳар ким сезиб қолди. Девонда эски одатича ўз ишини қилиб ўртурғучи Анварнинг ёниға дам-бадам мирзо ва ғайри сарой ходимлари келиб, оҳиस्ताғина уни табрик этиб кетар эдилар. Анвар табрикларга илтифотсиз, оддий вазиятда, хонға эшитдирилиши зарур, атроф ҳокимларидан бу кун келган нома ва аризаларнинг муҳимини аҳамиятсизидан ажратиб, ҳудайчига топшириш учун тайёрлар, баъзиларини биринчи хонада олдиға довот-қалам қўйиб дафтар устида ўлтурган мирзо, муфтиларга ҳавола қилар эди.

Сармунший хонасида Анвардан бошқа яна икки номанавис бор эди. Бу иккиси қоғозға михлангандек гап-сўзсиз савағич қаламни қирр-қирр қоғоз устида юритиб турар эдилар. Бу қоғоз-тумшуғи осилиб кетканларнинг биттаси Шаҳодат муфти бўлиб, номзади хонға манзур қилинганлардан эди. Иккинчиси шоир “Мадҳий”нинг сармунший бўлишини орзу қилган Калоншоҳ отлиғ яна бир пешқадам мирзо эди.

Биринчи хонадаги ўн бешка яқин мирзолар ҳам турлиси турли вазиятда: Султонали мирзоға ўхшаганлар ер остидан ёнидағисиға кулим муомала қилар ва баъзилари Шаҳодат муфти каби тўнини бескари қийиб олган кўринар эди. Анвар ёнидағиларнинг бу ўзгаришларидан сиқилгансумон ҳар бир аризани кўриб чиқиш ораси уларга қараб олар эди. Қаршисидағи иккиси гўё мум тишлаған каби сўзсиз эдилар.

— Бу кундан мени мазох қилиб бошладилар, — деди ниҳоят Анвар, — гўё мен сармунший бўлар эмишман...

Шаҳодат муфти савағич қаламини довотка бир-икки тикиб олғач, кўзи қоғозда экан, жавоб берди:

— Бўлсангиз ажаб эмас...

— Йўк, — деди Анвар ариза буклаб, — сиз қишлоқда бўлганингиз сабабдан келгунигизча ишлар тўхтаб қолмасин деб вазифамдан ташқари ишларга уриндим. Эртадан бу вазифани ўзингиз олингиз, тақсир, мен бу мазохларга чидай олмайман.

Шаҳодат муфти қарийб бутун кўкрагини ёпқан баҳайбат мошгуруч соқолни қалам билан таради.

— Мазох бўлмаса керак, — деди билинтирмайдиган энтикиб, — алҳол ёшсиз, муҳафазангиз бутун, зерикши сизнинг учун айб бўлади... Биз энди бу ишни кўб қилиб зерикканмиз...

— Албатта, — деди муфтининг ёнидаги Калоншоҳ мирзо кўзини қоғоздан олмаган ҳолда, — мазохларга кулоқ солиш керак эмас.

Анвар табрикларни бир қадар ҳақиқатка яқин кўрар эди. Аммо уларга “мазох” деб таъбир қилиши, ўзини маълум ўнғайсизликдан қутқариш ва уларга ҳам енгиллик бериш учун эди. Бироқ Калоншоҳ мирзонинг кейинги сўзи яна уни эзиб, очиқдан-очиқ бўлган бу адоватка қарши қандай муқобала қилишдан ожиз келди. Шу ҳолда биринчи хонанинг даҳлизидан ҳудайчи кўринди ва турган жойидан Анварни чақирди:

— Мирзо Анвар!

Анвар, ҳудайчи учун ажратқан аризаларни кўлиға олиб ўрнидан турди:

— Аризалар тайёр... Ҳузурингизга чиқармоқчи бўлиб турган эдим.

Ҳудайчи бошини чайқади:

— Аризаларни ҳозирча кўйиб турунгиз, — деб ерга ишорат қилди, — ўзингиз мен билан бирга келингиз.

— Қаёққа, тақсир?

— Ҳузури муборакка.

Мирзолар бир-бирларига қарашиб олдилар. Шаҳодат муфти бўзрайиб ҳамроҳига қаради. Анвар эса кўлида аризалари билан ҳайрат ичида эди. Даҳлизда уни кутиб турган ҳудайчи яна танбеҳ қилди:

— Мен сизга айтаман, Анвар.

Анвар, кўлидагини ўз жойиға кўйиб ҳудайчи орқасидан чиқди. Хон тахтда эди. Ўнг тараф курсида Абдурахмон офтобачи¹ ва сўлда шоир мулла Ниёз домла кўл боғлаб ўлтурар эдилар. Биринчи хонадан Худоёр ҳузурига кирадиган эшикнинг икки ёнида ойболта кўтарган икки жаллод сурат каби қотқанлар, улар қаторида хон улуғлари – аъён ва сарой беклари чизилишиб ўлтурганлар эди.

Ҳудайчи “ҳузури муборакка” таъзим қилди...

— Чақирдинғма? – деди хон.

— Тақсир.

— Изн берамиз.

Ҳудайчи қуллуқ қилган кўйи орқаси билан юриб, биринчи хонанинг даҳлизига келди ва даҳлизда кутиб турган Анварни “ҳузури муборак” сари йўлга солди.

Анвар “ҳузури муборак”нинг эшигида тўхтаб, таъзим адо қилди ва унинг ёнидагиларға ҳам ярим таъзим ишорасини берди.

— Ишларинг яхшима, мирза? – деб сўради хон.

— Дуолари баракасида, қиблагох, — деди Анвар.

Хон мулла Ниёз домлаға қаради:

— Бу жигит бизнинг мирзалар орасида ўбдан кўринади, — деди.

Домла Ниёз ўрнидан кўзғалиб олди.

— Файзи шоҳаншоҳий.

¹ Машҳур офтобачи – Мусулмокулнинг ўғли (муал.)

— Мен бу жигитни мирзабоши қилмақчи бўлдим, — деди хон ва тизаси тегидан бир қоғоз олиб, домла Ниёзга узатти, — укунғ, домла.

Домла Ниёз ўрнидан туриб, қоғозни олиб ўпди, Абдурахмон офтобачи ва унга эргашиб биринчи хонадаги аъёнлар баробар ўрунларидан туришдилар.

Домла Ниёз турган кўйи ёрлиғни ўқуди:

“Ба исми субҳонаху. Анруллоҳи фаризатун ва амруно вобиж¹. Бизким Фарғона мамлакатининг хоқони султон ибни султон, аъни Сайид Худоёрхон сўзимиз: Жулуси солисамизнинг² учунчи санаси мутобиқи³ 1287-нчи ҳижрия моҳи сафарнинг 25-нчиси, ушбу ёрлиғимизни бердик хўқандлик мулла мирзо Анварғаким, мазкур мулла мирзо Анвар бинни Салимбой саръи шариф узра устивор туруб, амримизга инқиёд⁴ этиб девонбеги унвон дигар садри муншийлик умури⁵ вазойифаларимизни кама янбағи⁶ адо қилғай деб. Адойи ҳадама⁷ асноси биз амири вазифа мутлақалъинон⁸ дорус-салтананинг ҳаққи шаръийсиға хиёнат қилишдин ижтиноб⁹, адолатимиз ойинасини даноат¹⁰ ғубороти бирлан халалдор айлашдин парҳез, арзи доди фуқаромиз суръати истимоъида¹¹ ихмол¹² ва сустлик кўрсатмай интишори¹³ адолатимиз кўшишида субҳи шом машғул ва мабзул¹⁴, диққат ва эътибори том қилғай деб ва яна мазкур исмига ёрлиғ мактуб бўлмиш итоатига афроди девонхонамиз маъмурлар деб, муҳри шоҳонамиз бирлан ушбу ёрлиғни таъкид ва тақрир¹⁵ этдик”.

Домла Ниёз ёрлиғни тугатиб, қоғозни манглайиға кўтарди ва икки кўллаб Худоёрға узатди.

Худоёр ёрлиғни олиб қаршида бош букиб турган Анварга ишорат қилди. Анвар югуриб келиб, ёрлиғни олиб ўпти ва уни салласига санчиб, орқаси билан юриб, илгариги ўрниға бориб тўхтади.

Домла Ниёз Анвар тарафидан дуоға кўл очти.

— Давлати шаҳаншоҳи рўз-барўз афзун, душманови амир-ал-мўминини сарнигун бошад. Оллоҳи таоло сояи зиллаллаҳиро, аз сари раиятон кам накунад¹⁶...

Худонавдо, бигардоний балоро,
Зи офатхо, ниғах дорий ту моро.
Ба ҳаққи ҳарду гисўи Муҳаммад,
Забун гардо забардастони моро¹⁷.

Дуо асноси айниқса биринчи хонадаги аъённинг йиғи ва рикқат оҳанглик “омин, омин” садолари “ҳузури муборак”ни титратди. Дуодан кейин ҳудайчи икки тўн келтириб, кимхобни

¹ Аллоҳнинг амри фарздир, бизнинг амримиз вожибдир

² Тахтга учинчи марта ўтириш

³ Мувофик

⁴ Бўйсунуш

⁵ Ишлар

⁶ Талаб даражасида

⁷ Хизматларни бажариш

⁸ Ўз-ўзига мустақил

⁹ Четланиш

¹⁰ Пасткашлик

¹¹ Эшитиш

¹² Эътиборсизлик

¹³ Ёйилиш

¹⁴ Бағишламоқ

¹⁵ Қарор

¹⁶ Шаҳаншоҳнинг давлати кун сайин кўпайиб, амирал-мўминининг душманлари йўқ бўлсин. Аллоҳ таоло худо соясини фуқаро бошидан кам қилмасин.

¹⁷ Эй худо, сен балоларни қайтарғучидирсан,

Офатлардан бизни сақлағучидирсан.

Муҳаммаднинг икки кокили ҳурматиға,

Бизга ғолиб келгучиларни забун қил. (муал.)

домла Ниёзга ва қора бахмалдан тикилган мирзабошилик хилъатини Анварга кийдирди. Кимхобни кийиб олғач, мулла Ниёз “саховатда Хотамитойдан, адолатда Нўширвони одилдан” ортиғроқ ул жанобнинг ҳаққиға яна янги дуо ва санолар тўқуди, гўё “амирал-мўминин”ни кўмди ва ўзи ҳам қайнади. Бундан сўнг маросим итмомига етиб, Анвар секин-секин орқаси билан юриб биринчи хонага ва ундаги аъённинг табрикларига кўмилиб, даҳлизга чиқди.

Анвар девонхона сахнига етканда ичкаридаги каттадан кичик мирзо, муншийлар янги бошлиқларини муборакбод қилғали ўрунларидан кўзгалдилар. Ҳозир баъзиларининг устида бояғи “онглашилмовчиликлар” гўё бўлмағандек, ҳатто мулла Шаҳодат муфти ҳам ҳеч нарсани кўрмағандек, ўз умрида биринчи мартаба Анварнинг ҳурматиға ўрнидан турди.

— Муборак, муборак! Боракалло, мирзо Анвар! – деди.

Баъзи муншийлардаги ярим соатлиқ бу ўзгаришдан таажжуб қилинмасинким, бунинг сабаби оддий ва очикдир. Сармунший – демак, агарчи соқоли кўксини тутқан Шаҳодат муфти кабиларнинг бўлса ҳам хўжасидир. Шу соатдан бошлаб уларнинг тақдири шу бир кишининг кўлидадир.

Анвар самимий ва риё аралаш табриклардан анча ўнгғайсизланған эди. Бошидағи ёрлиғни кўлиға олиб, ўз-ўзидан таажжубланғаннамо атрофидаги мирзоларға қаради:

— Жанобнинг амирлари билан, — деди Анвар уларга хитобан, — энг оғир ва жавобгарлик бир хизматни ўз устимга олишқа мажбур бўлдим. Бу мажбуриятим ўзимга эътимод қилғанымдан эмас, балки сизнингдек оталарим, оғаларимға такягоҳ деб ишонғанымдандир. Ўйлайманким, бундай мажбуриятда қолған бир укангизни албатта ерга қаратмассизлар ва ундан марҳаматларингни аямассизлар... Мен сизларнинг сояларингизда тарбияландим, менга ўз шогирдларингиздек муомалада бўлиб келдингизлар. Бу кун мен расман сизларга бошлиқ бўлиш мажбуриятида қолған эканман, яна ҳеч аҳамият йўқдир. Мақсад: мундан кейин ҳам менга кечаги Анвар каби такаллуфсиз муомалада бўлишларингиз ва ҳурматлар билан мени ранжитмасликларингиздир. Чунки содда муомала яқинлиқ ва меҳрибонлиқ белгисидир.

— Бу кунгача биз сизни марҳум мулла Муҳаммад Ражаббекнинг шогирди бўлғанлиғингиз учун эҳтиром қилмадиқ, — деди жавобан Султонали мирзо, — балки сизнинг истеъдодингизни ҳурмат қилдиқ. Мундан сўнг ҳам бош мирзолиғингизни эмас, мирзо Анварлиғингизни эҳтиром қилармиз.

Мулла Шаҳодат муфти ер остидан Султоналиға хўмрайиб қаради ва нос отиб ўз жойиға бориб ўлтурди.

— Сиз ҳамиша мени муболағангиз билан уялтирасиз, мулла Султонали ака, — деди Анвар. — Агар менга ҳурмат лозим бўлса, муболаға билан эмас, яна такрор айтаман, бир қариндошингиз қаторида такаллуфсиз муомала қилиш билан бўлсин.

Фотиҳадан сўнг ҳар ким ўз ишиға ўлтурди. Анвар ҳам бахмал тўнни еша бошлаған эди, ёниға Султонали мирзо келди:

— Анвар, сиз уйга борсангиз яхши эди.

— Нима учун?

— Ёрлиғ олғнингизни хабар қилиш учун шаҳарга ҳозир жарчи чиқар. Уйингизга сизни муборакбод қилғали кишилар келса...

— Аввало меним уйим йўқ. Ундан кейин мени муборакбод қиладирған танишларим ҳам йўқ, — деди Анвар қўл силтаб, — бундан хотиржамъ бўлингиз.

— Ёшлиқ қиласиз, Анвар.

Анвар жавоб бериш ўрниға кулимсираб қўйди ва жойиға ўлтуриб, аризалар кўра бошлади.

22. АДРАС ТЎН ВА ИССИҒ НОН "ФОЖИЪАСИ"

Ёрлиғ олишнинг иккинчи соатларида бутун шаҳарга бу хабар тарқалиб кетди. Ўрда

жарчиси бозор ва уруниш жойларда тўхтаб:

— Айюҳаннос! Билмаган билсин – эшитмаган эшитсин:

Вақтики ажал паймонаси тўлди,
Мунший мулла Муҳаммад Ражаббек ўлди!

Фазл боғида очилган бир гул,
Яъни гул шохига қўнган булбул.

Ба номи мулла мирзо Анвар,
Камолиға мусалламдир¹ аксар.

Хузури муборақдан олиб ёрлиғ,
Майдони қаламкашлиқда қилур сухандонлиғ.

Ҳар кимсанингким бахти кулса,
Шохига жону дил ила хизмат қилса.

Лутфи шоҳонага сазовор бўлғай,
Атрофи зару зевар ила тўлғай!..

манзумаси билан жар солиб юрар эди.

Кечаги хабарларга кулги ва мазох тариқасида қараган шаҳар уламо ва ашрофлари бу кунги ҳақиқат олдида ҳар замон ёқа ушлаб: “Тавба, бу қандай бемазалик? Бир беному нишонга бунча илтифот!” дер эдилар. Шаҳарнинг аксарият қисми бўлган камбағал-косиблар бу масала устида бир хилдароқ фикр қилиб “ким бўлса ҳам ўзи инсофлик бўлсин, нима дединг-а, Мамарайим?” каби содда жумла билан ўз орзуларининг нимада эканини гавдалантирар, аммо Анварга иши тушиб, унинг шафқатини кўрган Сафар бўзчи кабилар бу хабардан жуда ҳам хурсанд: “Қилмишидан топти бу йигит, бўғани жуда маъкул” деб, янги мирзобошининг таърифини қилар эдилар.

Махдум бу хабарни илгаридан кутиб турган бўлса ҳам яна шошиб қолди. Сўйинчига келган йигитни тўхтатиб қўйиб, дарҳол икки болани меҳмонхонани супуриб жой солишқа буюрди ва бошқа болаларни ёппа озод қўйиб юборди. Алпанғ-талпанғ ичкарига кириб, ўқуғучи қизлар ичида Нигор ойимни ўз ёнига чақирди:

— Ҳай, — деди, — Анварингдан киши келди, сандиғингни оч-чи!

Нигор ойим махдумнинг шошиб айткан бу сўзига тушунмади.

— Анвардан нима учун киши келади, сандикни нега очай?

— Ҳай, аҳмақсан, — деди махдум энтикиб, — Анвар ёрлиғ олган, сўйинчига йигит келди; сандикни очиб, шунга бир нарса бериб юборайлиқ, дейман, тез бўл!

Нигор ойим ҳам шошилиниқиради, уйга кириб, сандикнинг калидини тополмай тўрт томонни излар, махдум даҳлиздан туриб уни койир эди. Калид топила бермагач, махдумнинг тоқати тугади, чиқиб қизлар ичидан Раънони чақирди.

— Топдим, топдим! – деди Нигор ойим.

Махдум уйга қайтиб кирди. Нигор ойим сандикни очиб сўради:

— Қандай тўндан олай?

— Бўздан ол, бўздан.

Шу вақт Раъно ҳам уйга кирди. Махдум қизиға қараб кулди:

— Бахтинг-да, қизим, — деди, — Анвар аканг сармунший бўлибдир.

Раъно кулимсираб четка қаради:

¹ Тан бермок

— Мени нега чақирган эдингиз?

— Сандиқнинг калидини биласанми, деб чақирган эдим, калид топилди.

Нигор ойим бир бўз тўнни олиб, эрига кўрсатти:

— Шуниси бўладими?

— Ҳа бўлади, ташла.

— Ўрдадан келган кишига шу тўнни бериб бўлармикин?

Раъно ҳам бўз тўнга эътироз қилди:

— Бериб бўлмайди, уят.

Махдум ўйланиб қолди:

— Бўлмаса, — деди иккиланиб, — жўнроқ адрасдан ол-чи, — Нигор ойим бир адрас тўн олиб махдумнинг қўлига берди. Махдум тўнни ёруққа солиб кўрди:

— Йўқ, адрас хайф, Раъно, — деди тўнни таҳиға солиб, — ҳалиги бўзни беравур.

— Бўз тўн бергандан, бермаган яхши, — деди аччиғланиб Раъно, — арзимаган нарса учун Анвар акамни уялтирасизми?

Раънонинг ёниға Нигор ойим ҳам қўшулди:

— Киши уялғулик бўлмасин, Раъно.

— Хайф-да, хайф, — деди махдум, адрас тўнни салмоғлаб кўриб, бояғи шошилиш ҳолати ҳозир йўқ, аммо юзида ачиниш вазияти бор эди. — Увол-да, увол, қизим, ипаги жуда қуюқ экан.

— Ипаги қуюқ бўлса, ҳеч нарса қилмас, — деди асабийланиб Раъно. — Кишининг иззати-нафси ундан ҳам қуюқ.

— Хайр, хайр, — деди махдум, адрас тўн билан видўлашқандек. — Сен Раъно, сочларингни ювиб сал одамшаванда бўлиб юрсанг бўлмайдами, қизим?

Махдум шу сўзни айтиб чиқди. Раъно махдумнинг орқасидан нима учундир кулиб юборди. Нигор ойим югуриб эрининг орқасидан чиқди:

— Ҳай, Раъно! — деди ҳавлида кетиб борган махдумга, — нонларимизнинг суви қочқан, хамир қилишға вақт оз, бозордан иссиғ нон олдирасизми?

Бу гап махдумга адрас тўннинг алами устидан туз сепкан таъсирини берди.

Ҳавли ўртасида бош қашиниб қолди ва кўзини қисиб, хотиниға қаради:

— Жуда қаттиғми? — деб сўради.

— Жуда қаттиғ, ҳатто ушатишка ҳам қўлнинг кучи етмас.

Жавоб яна фалокатлироқ эди. “Хўб, нон олдираман” дейишка ҳам махдумнинг мажоли қолмаган ҳолда бошини куйи солиб, жавобсиз ташқариға жўнади. Меҳмонхона саҳнида кутиб ўлтурган йигитка ўз қўли билан адрас тўнни кийдирди. Йигит дарбозадан чиққунча ҳам махдумнинг кўзи “хайф кеткан” адрас тўнда, ҳатто ундан Анварнинг келаётқан хабарини сўрашни ҳам унутқан эди. Ҳавли супурғучи бола сув сепмай чангитиб юборғани учун уни “аблаҳ, кучук!” деб койиди. Меҳмонхонада кўрпача ёзиб турған боланинг ёниға келиб, қўмаклашди ва боланинг укувсизлиғидан ранжиб, буни ҳам бирмунча ачитиб олди.

— Сен чопиб гузарга чик, — деди болаға, жой солиниб бўлғандан кейин. — Катта толнинг тегида Совур новвойнинг дўкони бор. “Махдум домлаға йигирма дона нон керак экан. Нархи қанчадан?” деб даррав сўраб кел. “Махдум домлаға” дегин, “арзон қилиб айтар эмишсиз, пули нақд эмиш” дегин... “Янги мирзабошининг ўрдадан меҳмонлари келар экан” дегин... Югур!

Болани нарх билишка жўнатиб, ҳавлига чикди. Ҳавлидаги бола сувни кўб сепиб, ерни лой қилиб юборған эди, яна койиди ва дарбоза олди — кўчага ҳам сув септириб, ичкари кирди.

— Қизларни озод қўйибсан, яхши, — деди махдум Нигор ойимға. — Биз-ку шу хабарни кутиб турған эдик. Шундай бўлғандан кейин, нон-понингни тўғрилаб турмайсанми; ун бўлса-ку бор, аблаҳ, қани менга уч-тўртта нонингдан олиб кўрсат-чи.

Раъно онасининг сўзи билан қутидан беш-олти дона нон олиб дадасининг қўлиға берди. Дарҳақиқат, бир-бирига ўхшамаган нонлар тарашадек қотиб қолған эдилар. Махдун уруниб

кўриб, биттасини ҳам синдиришга кучи етмади. Раъно, юзини четка ўгуриб, кулиб турар эди. Махдум урина-урина ниҳоят ўзи ҳам кулди.

— Зор қолғуринг жуда ҳам қотипти-да, кун ҳам иссиқ-да, Раъно?

Бу сўздан Раъно баттароқ кулиб юборди. Нигор ойим ҳам кулимсиди:

— Ахир, ўзингиз кечагина мен хамир қилай десам койидингиз, — деди Нигор ойим. — Бизку майли, куни бўйи ишлаб келган Анварга жабр. Шунчалик рўзғор қилиб, лоақал юмшоғроқ нон едирмасак... Киши жуда уялади.

— Мен иссиқ нонга бола юбордим, — деди махдум қаттиғ нонларни Раънога бериб. — Анварга жабр бўладир, деб ўйласанг мундан кейин ўзига лойиқ, оз-оз нон ёпиб тур. Сен билан мен бўлсақ қаттиғ нонни ҳам ея берамиз: жаззаси чойға бўктириш-да.

Махдум айтмаса ҳам Нигор ойим Анвар билан Раънога яширинча юмшоқ нон ёпиб берар, фақат бу кун ўша нондан бир-иккита қолган эди. Махдум энди нон сотиб олишни бўйнига олиб, ташқариға чиқди. Нарх билиб келган болаға йигирма пул бериб, орқаси куймаганини олиш шарти билан нонга юборди.

Анварнинг “танишсизлик ва уйсизлик” фикрининг аксича фотиҳахонлар ҳам кўриниб қолдилар, иккинчи, учунчи дуркум фотиҳахонлар келгандан сўнг, махдум Анвар олдиға киши юбориб, уни чақиртириб келишка мажбур бўлди.

Шу кун кечкача шаҳарнинг ҳамма табақаларидан ҳам фотиҳахонлар келиб турдилар. Ҳатто Анварнинг нодонлиғидан кулиб ёқа ушлаган уламолар, бой ва ашрофлар муборакбодчиларнинг аксариятини ташкил этар эдилар. Чунки бу кейинги табақа замонасозлик, мувосо¹ ва тадбир орқасида яшағучидирлар. Анвар ўзини табрик қилғучи уламо ва ашрофлар юзидан очик равишда риё, шайтанат ва тамаъ ўкур, камбағаллардан содда самимият кўрар эди.

23. КИТОБ СЎЗИ

Асрдан бироз илгарироқ эди. Махдум дарбоза ёнида муборакбодчи мударрислардан бирини икки букланиб таъзим қилган ҳолда узатар эди. Ҳазрати мударрис хайрлашқан жойида яна тўхтаб томоқ қириб олди.

— Ҳай, мулла Солих, яна бир гапни саҳв қилибман, — деди ҳазрати мударрис. Солих махдум югуриб ҳазратнинг ёниға келди. — Мирзога айтишни эп кўрмадим; масалан, ривоят ва ҳоказо масалаларга ҳожат тушса, биздан бегона қилмасин... Жанобингиз ҳам шуни таъйинлаб кўясиз.

— Хўб, тақсир, хўб.

— Фаромуш қилмасиз, албатта?

— Хотиржамъ тақсир.

Махдум уламо, амалдор ва ғайрилардан шунинг қаби сипоришларни тўрт-беш соатдан бери қабул қила-қила жуда мияси суюлган эди. Ҳозирғи илтимосни ҳам ўшалар қаторида бўйниға олиб, ҳазрат мударрисни жўнатди.

Нари-бери бўз салласини бошиға чулғаб, сарпойчан кафшини шап-шуб босиб, дарбозадан ичкариға кириб бормоқда бўлган Сафар бўзчини махдум тўхтатди:

— Хўш, хўш, ука, — деди Сафар бўзчиға. — Йўл бўлсин сизга?

Чунки махдум муборакбодчи камбағаллар уёқда турсин, ҳатто уламо ва бойлардан ҳам ҳозир зериккан эди. Бу зерикишка иккинчи мартаба нон олдиришнинг ҳам алоқаси бор эди. Сафар бўзчи остона ёнидан махдумга қийшайиб қаради:

— Лаббай, тақсир? — деди.

— Йўл бўлсин сизга?

¹ Муроса қилиш

— Мирзо Анвар иминга худо мартаба ато қилган эмиш деб эшитдим, — деди Сафар бўзчи, — пиримни зиёрат қилай, деб келяппан...

— Келганингиз маъқул, илло ўзи ҳозир жуда чарчаб қолган-да, четдан дуо қилиб турсангиз ҳам кифоя, ука.

Сафар бўзчи бошини қашиб, яна махдумнинг афтига қараб қўйди:

— Зиёрат қилиб чиқа бераман, тақсир. Бошқа гап йўқ, тақсир.

Махдум Сафар бўзчининг илгарисига ўтди:

— Майлику, ука, ранжитасиз-да.

— Садағаси кетай мирзонинг, — деди Сафар бўзчи махдумнинг қаторига бориб, — барака топқурнинг ўзи ранжийдирган йигит эмас, хоксор-да, тақсир, кўрсангиз биларсиз-ку, мен минан жуда қадрдон-да, тақсир.

Махдум асабийлашиброқ Сафар бўзчининг бетига қаради. Сафар бўзч ҳам махдумга бир оз тикилиб турғач, илжайди.

— Кўрсангиз биларсиз, мен минан жуда қадрдон-да, тақсир, — деди яна ва махдумга илтифот қилмай, ичкарига юрий берди. Бир неча мартаба келиб Анварнинг меҳмонхонасига ўрганиб қолган, шунга биноан бу тўғрида махдумнинг ёрдамига мухтож ҳам эмас эди.

Анвар меҳмонхонада Шаҳидбек ва яна бир саркарданамо била сўзлашиб ўлтурар эди. Сафар бўзчини даҳлизда кўриб ўрнидан турди. Иккиси неча йиллик қадрдонлар каби самимий кўришдилар. Сафар бўзчи кўзида ёши билан Анварни табрик қилди. Анвар унга ўз ёнидан жой кўрсатиб ўлтуришдилар. Сафар бўзчининг фотиҳасига анови икки бек аранг қўл кўтариб қўйдилар.

— Закотчидан тинчмисиз? – деб Анвар кулди.

— Худойға шукур, давлатингизда, мирзам.

— Бозорлар яхшими?

— Бир навъи... ҳарчи тириклик тебраниб туради, ука.

Сафар бўзчининг бояғи ҳаракатидан аччиғланиб ташқарида қолган махдумнинг кимни ҳам бўлса ичкарига таклиф қилган товши эшитилди. Сафар билан Анварнинг сўзлари бўлинишка мажбур бўлди.

Мулла Абдурахмон Анвар билан ёнма-ён ўлтурғучи “дўсти” Сафар бўзчини меҳмонхонанинг даҳлизига киришидаёқ кўриб қолди ва сариқ туси бўзариб кеткан ҳолда ичкарига қадам узди. Сафар бўзчининг ҳурмати учун лоақал қимир этмаган беклар ҳам мулла Абдурахмоннинг истиқболига кўзғалишдилар. Махдум мулла Абдурахмон билан Анварни бир-бирларига танишдирди.

— Балки хотирларсиз, мирзо Анвар, — деди махдум, — сиз маним қўлимга келган йилларингизда мулла Абдурахмон акангиз ҳам бизнинг мактабда ўқур эдилар.

— Хотиримда. Хўб саломатмилар, тақсир?

— Алҳамдулиллоҳ, — деди Абдурахмон ва ер остидан Сафар бўзчиға қараб қўйди, — мартабалари муборак бўлсин.

— Қутлуғ, тақсир, қани, марҳамат қилсинлар.

Ўлтуришдилар, фотиҳадан сўнг яна бир даража аҳвол сўрашилди. Ҳозирги тасодуф жуда қизиқ тушкан эди. Мулла Абдурахмон бу учрашишдан ниҳоятда ўнғайсизланган. Анварни табрик этиш учун оғиз очишға қодир эмас ва ҳар замон қаршисидағи “бемаъни”га қараб қўяр эди. Шу ҳолда бир неча фурсат сўзсиз ўлтуришкандан кейин, Анвар кўбчиликни дастурхонға таклиф қилди ва Шаҳидбек мулла Абдурахмонни сўзга тортди.

— Нима лавозимотдалар, тақсирим?

— Имоматда, — деди Абдурахим ва ер тегидан Анварга кўз юбориб олди, — Бухородан келганимиздан бери имоматдамиз... Мадрасада ҳам бирмунча мукаррирлигимиз бор...

— Кўб яхши экан; имоматлари қайси маҳаллада?

— Бизнинг маҳаллада, — деди сўзга аралашиб Сафар бўзчи, — тақсиримнинг илмлари жуда дарё, ўзлари Бухорода хатим китоб қилганлар.

Шаҳидбек гўё кўнгил учун яна:

— Кўб яхши экан, — деди.

— Мулла Абдурахмоннинг илми дарҳақиқат яхши бўлган деб эшитаман, — деди махдум.

Сафар бўзчи мулла Абдурахмоннинг тилагига қарши яна сўзлаб кетди:

— Яхшилиққа келганда – яхши, бироқ тақсиримнинг толеълари бир оз пастлик қилиб туради. Бўлмаса мударрислик, муфтилик, мирзолик – буларнинг барига ҳам тақсирим етук... Фақат толеъ паст-да, бек бобо. Мана энди мирзам оталиқ қилиб, ўрдадан бирар иш топиб берсалар, тақсиримга ҳам офтоб тегса ажаб эмас. Ўзлари ҳам бир ҳафтадан бери мирзамнинг ҳақлариға дуода эдилар... а, тақсир, шундай эмасми?

Мулла Абдурахмон Сафар бўзчининг қаршисида ҳозир ҳар бир ризолатка ҳам бўйин эгар эди. Манглайдағи терини артиб бесаранжом аҳли мажлиска қараб чикди ва ғулдирангансумон:

— Шундай, — деб юборди.

Махдум Сафар бўзчини мулла Абдурахмон тарафидан воситачилик учун жўрттага келган, деб ўйлади.

— Мулла Абдурахмон ўзимизники, — деди махдум, — албатта мирзо Анвар қўлидан келган ёрдамани аямас.

— Албатта, мунший тариқасида ўрдага олинса ҳам бўлади, — деди утта¹ бек.

Анвар ваъда бериб қўйишни эп билмаганликдан, сўзсиз ултурар эди. Мулла Абдурахмон ҳар замон манглай терини артиб олар эди. Сафар бўзчи тунови кунги адабсизликни тақсиримнинг кўнглидан чиқардим, деб мулла Абдурахмоннинг кўзини учратишка ва озгина бўлса ҳам тақсиримдан миннатдорчилик олишға тиришар эди. Бир мунча вақт шу қўйи сўзсиз ўлтуришкандан кейин беклар фотиҳа ўқуб кўзғалмоқчи бўлдилар. Сафар бўзчининг яна оғзини очиб юборишдан қўрқиб, ҳатто қимир этмай ўлтурган имом ҳам бекларнинг фотиҳасига қўшулишиб ўрнидан турди. Сафар бўзчи ҳам мирзонинг ҳақиға дуо қилиб имомга эргашти. Чунки имом билан биргалашиб кетиш орзуси, шу баҳонада тунови кунги паст-баланд гапларни мулла Абдурахмоннинг кўнглидан чиқариш нияти бор эди.

Анвар билан хайрлашиб, тўрт киши баробар кўчага чикдилар. Ўтгуз қадам чамаси бирга бориб, Шаҳидбек ўз ҳавлисига бурулди. Яна бир оз борғандан сўнг иккинчи бек ҳам бошқа кўчага кириб кетди. Мулла Абдурахмон ҳам Сафарбой “дўсти” билан бирга юришни хоҳламади шекилли тез-тез адим ташлаб ҳамроҳлик алоқасини узмоқчи бўлди. Бунга қарши Сафар ака уч хатлаб бир босиб, Абдурахмоннинг ёнидан чикди. Бу ҳолдан яна имомнинг феъли айнаб, йўл устида бирдан тўхтади ва Сафарнинг афтига бир турли мушук қараши қилди:

— Нега тўхтадингиз, боравуринг.

Сафар бўзчи Абдурахмоннинг тўхтаганидан хабарсиз икки-уч адим нарига ўткан эди:

— Биргалашиб борамиз-да, тақсир.

— Мен сиз билан юришни хоҳламайман, жўнанг, жўнанг!

Сафар бўзчи тушунолмай бир оз қараб қолди:

— Нега, тақсир?

— Нега дейди-я, аҳмақ одам...

— Ўзларингизни айтишларингизга қараганда, мусулмон киши учун кина сақлаш бир рўймолни ювиб қурутқанча экан, — деди Сафар бўзчи, — бизлар бўлсақ тўрт кундан бери шайтонни апиқлаб юрўймиз... Шуниси ҳам кифоя-да, тақсир.

— Астағфирулло, — деди имом, — сиз ўша куни маним устимга уч кунлик гап қилдингизми?

¹ Анови, нариги

— Шайтоннинг ишида, тақсир, — деди Сафар, — ахир, яна маним айтганим бўлди-ку, мен бунга бир нарса деяпманми? Недир, кинани қўйайлик деяпман-да.

Мулла Абдурахмон истиффор айтиб йўлга тушти. Сафар бўзчи ҳам мулойимгина унинг ёнида қўл ковуштириб жўнади.

— Хўш, кинани ташлаған бўлсангиз, — деди йўлакай имом, — нега боя уларнинг олдида оғзингизга келганини ўтладингиз?

— Яхшилиқдан бошқа ҳеч гап айтмадим. Фақат илмингизни мақтадим.

— Бошқа гап айтмадингизми?

— Нима дедим, ахир? Шунчалик илмлари бўлса ҳам толеълари озгина пастлик қилиб турадир, дедим. Бу тўғри гап эмасми, тақсир?

— Мен сизга мирзодан хизмат сўраб беринг, деб ваколат берган эмас эдим-ку.

— Ваколат-ку, йўқ... Ахир, токай илмингизни хор қилиб масжидда ётасиз... Ахир, биравни ука, биравни ака деб сиз ҳам тузукроқ ишка қатишинг-да, тақсир.

— Астағфирулло... Балки менга подшоҳликдан ҳам шу имомат яхшидир.

— Бе-е-е, гўрними, тақсир, — деди Сафар бўзчи, — у гапни қўйинг, нафсиламр гап яхши. Шаҳардаги бирарта мударрис домлани ўшандақа мирзобоши кўтарсалар йўқ дерми?.. Вой-боёв, тақсир, сизга ҳам ўрдадаги бир мирзоликни берса, деб, “сизнинг ҳақингизга тақсирим дуода бўлдилар”, дедим-да. Маним холислигимни шундан ҳам пайқасангиз бўлар эди, ука.

— Астағфирулло, — деди яна имом, — дарҳақиқат, мен уни шундай, деб дуо қилганмидим... Ёлғоннинг нима кераги бор?

— Тақсирим бўлсангиз ҳам ҳали ёшсиз-да, — деб кулди Сафар. – Башарти ростини сўзлаб “сизнинг мирзобоши бўлишингизни тақсирим кўралмаган эдилар” десам, хурсанд бўлармидингиз, вах-хах-хах, хех-хех-хех... Йўқ, тақсир, ўзингиз ҳам Бухорода ўқуған бўлсангиз керак: китоблар икки жойда ёлғон айтишни маъқул деган эканлар; биттаси – эру хотиннинг орасида, иккинчиси – икки мўминни битириш учун. Буни худо раҳмати домлам ўқуб берар эдилар. Шу гап қулоғимда қолған экан, мен дуруғ¹ айткан бўлсам китоб сўзига амал қилдим-да, икки мўминни битиштириш учун сўзладим-да.

Мулла Абдурахмон яна оғиз очолмади. Чунки Сафар бўзчи “китоб сўзи” билан уни енгиб қўйди. Маҳаллага келиб етдилар. Сафар бўзчи кинани тамоман кўнглидан ювиб ташлаған эди. Шомни мулла Абдурахмон орқасида ўқуш учун масжидга кирди. Жиловхонадаги намоз кутиб ўлтурган қавмлар ичидан Самад бўқоқ, Шукур сўфилар ҳам кўринар эдилар. Сафарнинг имом билан бирга масжидга киришидан таажжубланган Самад бўқоқ уни туртиб сўради:

— Ярашдингларми?

— Кина деган рўмолни ювиб қуритқунча, — деди Сафар бўзчи, — янги мирзобошининг уйидан домла билан бирга фотиҳа ўқуб келамиз. Ҳали эшитдингми, ўша маним мирзам ёрлиғ опти-я.

Самад бўқоқ индамай четка бурулиб кетди. Шукур сўфи шом намози учун такбир тушура бошлади.

24. ШОИРНИНГ СИРРИ

Ўн беш куннинг ичида маҳдумнинг меҳмонхонаси расмий бир маҳкамага айланаёзди. Ўрдага ариза билан мурожаат қиладирған ҳар ким, хатто расмий кишилар ҳам аввал маслаҳат сўраш учун Анварнинг ёнига келар эдилар. Кундузлари ўрда девонини бошқариш, эрталаб ва кечқурун ўз уйида хусусий кишиларни қабул қилиш, албатта, Анвар учун оғир эди. Аммо бу оғирлик бурундан сармунший бўлған кишининг устидаги қонуний вазифаси ҳисобланиб

¹ Ёлғон

келганликдан кишиларни уйда қабул қилишга Анвар мажбур эди. Бу хусусда камбағалларнинг берадирган захматлари Анварга унча оғир тушмаса ҳам, беклар, уламо ва бойларники аксар чучмал ва машаққатли бўлар эди. Чунки камбағалнинг кенгаш сўраб келиши жуда муҳим ишлар устида, масалан: бир бекнинг қилган зулми устидан шикоят, жуда камбағал бўлгани учун солиқлардан дархонлик сўраш ва хоказо... Кейингилар эса, масалан: бир мударрис иккинчи мударрис устидан шикоят қилиб, бу тўғрида домла Ниёз Муҳаммад шоғовулбошининг қулоғига андаккина тинғиллатиб қўйишни сўрар; бир закотчи иккинчи бир закотчининг хиёнатидан “хोलисона” шикоят қилар, бир савдогар ўзининг жуда фақирлиғидан ҳасратланиб, закотдан озод қилинишини сўрар; агар закотдан қутқазиб юборса, Анварнинг “кўнглини тўлатиш”ка ҳозирлигини ҳам билдирар эди. Анвар бу кейинги илтимосчилардан гоҳ аччиғланиб, гоҳ кулар, ҳар ҳолда бир неча дақиқалиқ ваъдалар билан уларни жўнатқунча эси кетар эди.

Бу сўнғиларнинг ташрифлари Анварга қанча беҳузурлик берса, масдумга ўшанча мағрурият ва лаззат бағишлар, ҳатто Анвар ўрдада бўлган кезларда ҳам уларни меҳмонхонага қабул қилиб, Анвар келгунча унга қанча сифоришлар ва аксар сифоришчиларнинг ўзларини тўплаб турар эди. Юқорида Сафар бўзчи билан воқиб бўлганидек, махдум ариза ва кенгашка келгучи косиб ва тўни эскилар ила чиқиша олмас, ўлгунча уларни ёмон кўриб, “мирзо бу кун келмайди, сиз билан гаплашишқа фурсати йўқ, бемаъни бўлманг” каби гаплар билан камбағалларни эшикдан қайтаришга тиришар эди. Анварнинг бирарта камбағал билан “езилишиб” ўлтурганини кўрса, ичидан аччиғланиб “куллушайъин яржиъу ило аслиҳи... паст ҳамиша пастлигини қиладир... Сут билан кирган – жон билан чиқар, мақоли кўб тўғри сўз” деб ўйлар ва энсаси қотиб, четка қарар эди.

Махдум шу кунгача Анвар билан Раъноларнинг тўйларини қилишга шошилмасдан келар эди. Аммо бунда бир қанча сабаблар бўлиб, жумладан – Анварнинг Раънога қаттиғ боғланганини яхши сезганлиги ва шунинг орқасида Анвардан “хотиржамъ”лиги эди. Шошилмасликнинг иккинчи, ҳам кучлик сабаби мумкин қадар тўйни узокқа чўзиб, шу воситада Анварни соғиш... чунки тўй қилиниб Раъно Анварга берилса, бу даромаднинг қатъиян кесилиш эҳтимоли бор эди.

Анвар бош муншийлик даражасини олгандан кейин махдум илгариги “сиёсат”ни яна давом этдириш ва этдирмаслик тўғрисида иккиланиб қолди. Зеро, Анвар ҳозир бутун шаҳарга донг тортқан, шаҳарнинг уламози, ашрофи, бек ва бекбаччаси Анварни танийдир; Анварга мазкур олий табақаларнинг ҳар қайсиси ҳам ўз қизини бериб, куяв қилишга тайёр. Бас, шу ҳолда яна махдум эски тадбир билан амал қилса мумкинми?

Махдум ноилож сармунший бўлишни йигирманчи кунларида Нигор ойим билан кенгашиб, мирзо Султоналига мурожаат қилиш мажбуриятида қолди. Токи мирзо Султонали Анварнинг ризолиғини олиб берсин.

Анвар кечқурун ўрдадан қайтишга ҳозирланар эди. Хон аъёнларга рухсат бериб ҳарамга кирган, ўрданинг кундузлик ходимлари тарқалишиб, фақат кеча беклари, хон соқчилари, доимий ходимлар қолган эдилар. Энг кейинга қолиб Анвар билан Султонали мирзо ҳам ўрдадан чиқдилар. Уларнинг орқасидан ўрда дарбозаси ёпилди.

Султонали мирзо Анварнинг ташқи аҳволи билан яхши таниш бўлса ҳам унинг ички сиррига воқиф эмас, чунки Анвар хусусий ҳаёти, айниқса, Раънога алоқасидан ҳеч кимга оғиз очмас эди. Анвар мадум ҳавлисида туришини жойсизликдан я ёшлиқдан шунда ўсиб ўргангандан, деб юрган Султонали мирзо бу кун эрталаб ўз уйига келган махдумнинг сўзидан кейин бир оз ҳақиқатка тушунгандек бўлди. Айниқса махдумнинг ҳеч бир муқаддимасиз “Ожизамиз билан Анварнинг тўйларини қилмоқ ниятимиз бор эди. Шу тўғрида жанобингиз мирзо Анвардан тўйга урунишимиз учун бир калима жавоб олиб берсангиз” деб, тўғридан-тўғри фақат тўй вақтини белгилашни сўраши Султонали мирзога яна бошқа сирларни онглатқан эди.

Иккиси йўл бўйлаб сўзлашиб борар эдилар:

— Маним сўзимга кирсангиз албатта бир от олингиз, — деди Султонали мирзо, — айникса, сизга энди пиёда юриш келишмайдир.

Анвар бояғича яна кулди.

— От минишнинг нима ҳожати бор, модомики, тайёр оёғ отимиз бўлганда...

— Маъкул-ку, мендан сўнг яхши эмас-да.

— Ҳозир яхши эмас экан, — деди Анвар, — мен бу хизматдан тушкандан сўнг пиёда юриш яхши бўладими?

— Нега тушар экансиз... Кўб йиллар шу вазифада қоласиз.

Анвар кулиб қўйди:

— Лекин, манимча, бир йил ҳам қололмасман... Агар оғам бўлсангиз, худодан сўрангки, бўйнимга бирар бўхтон ортилмай, азл қилинайин.

— Бўлмаган васвасаларга тушасиз, Анвар.

— Шаҳодат муфтингизнинг афтига сира қарайсизми, шоирингизнинг пичингларини пайқайсизми? Агар шу жониворлар мендан сармуншийликни тинчлик билан олсалар, ўзимни жуда ҳам бахтлиқ кишилардан санар эдим... Шунчалик зўр харидорлари турган бир замонда бу вазифани менга келиб тўхтаганига хануз ақлим бовар қилмайдир... Бу воқеа ё мени ўта бахтиёрликка ёки фожиё бир фалокатка олиб борар. Сиз айтканча васвасамга, ёхуд бошқа бир бадбинлигимга биноан кейинги эҳтимол...

— На Шаҳодат муфти ва на шоирнинг қўлидан бир пуллик иш келса мендан домангир бўла берингиз, — деди Султонали, — сизнинг сармунший бўлишингиз ҳар ҳолда бир ҳақиқат эди. Негаки, кўб йиллардан бери хиёнат, иғво билан кун кечириб етти ёшлиқ гўдакнинг ҳам назарида икки пуллик обрўси қолмаган муфтининг сиррини ёлғиз менгина эмас, бутун шаҳар, ҳатто хоннинг ўзи ҳам биладир. Бас, бу жиҳатдан унинг ёрлиғ ололмаслиғи аниқ эди. Домла Бурҳон маҳдумнинг бўлса, шоғобул домла билан оралари бузук; агар хон ёрлиғни унинг исмига буюрғанда ҳам шоғовул домла ёзмас эди. Мундан бошқа домла Бурҳоннинг лоқайдлиги, девонхонани оสร-уст қилиши бўладирган савдо... Шоир “Мадҳий”нинг бўлса яна аҳволи маълум; хонни махташ, ўзига ёқмагани хажв қилиш, хотинбозлик, баччабозлик билан овора бир бетаёйин. Мундан ташқари, “Мадҳий”нинг ёрлиғ оломалиғига яна бир сабаб бор эдиким, бу сирни ўрдадан фақат биз бир неча кишиларгина билар эдик...

— Хўш?

— Буни сўраманг-да, кулманг.

— Хўш, хўш?

Султонали мирзо кулди ва товшини секинлатиб деди:

— Шоир ҳарамдаги канизларнинг бири билан алоқа боғлаган экан...

— Хўш, ундан сўнг?

— Бу ҳолни сезган иккинчи бир каниз хонни бу алоқадан хабардор қиладир. Хон канизни ҳарамдан ҳайдаганидек, шоирни ҳам ҳузурига чорлаб, ўбдан оғиз-бўғзиға, ҳатто энасининг ўсма-сурмасигача қолдирмайдир... Шоир аранг тавба қилиб қутиладир.

Анвар кулди:

— Шунинг учун унга ёрлиғ берилмади, дейсиз?

— Албатта. Шоирнинг эси бўлса бўйини бошоққа узатмай, саройдан ҳайдалмаганига ҳам шукур қилса бўлар эди. Бинобарин, сизнинг хаёлларингиз тамоман ўрунсиз. Яхши, ҳозир кўнмасангиз ҳам пиёда юриб зерикканингиздан кейин от минишка мажбур бўларсиз. Шунинг учун буни қўйиб турайлик-да, отдан ҳам зарурроқ масалага ўтайлик, масалан, бошингизни икки қилиш учун, албатта вақт еткандир, деб ўйлайман?

— Қаёқдаги гапларни топасиз, Султонали ака.

— Ҳазили йўқ. Уйланиш сизга ҳам фарз, ҳам қарз. Бунга қолганда, албатта бир узр

кўрсаталмасиз.

Анвар кулимсиб кўйди:

— Уйланишни ҳам бекор бўлишгача тўхтатиб турсақ, дейман.

— Ана гап, — деди Султонали, — балки умр бўйи шу вазифада қолиб кетарсиз. Шу ҳолда бутун умр хотинсиз юриш, хах-хах...

— Ким бир вазифада умр бўйи қолган бўлсин.

— Қолганлар кўб. Масалан, Муҳаммад Ражаббек марҳум; Муҳаммадалихон замонидан бери девон билан олишиб келар эди. Мен сизга жиддий айтаман: шаҳардан кимнинг қизини ёқтирсангиз ҳам биз олиб беришқа ҳаракат қиламиз.

— Раҳмат...

— Чиндан сўзлайман, Анвар.

Анвар ярим жиддий Султоналига қаради ва унинг ўзидан жавоб кутканини сезиб:

— Хўб, мен бу тўғрида домла билан кенгашиб, сизга жавоб берайин, — деди.

— Бу кун эрталаб домла бизникига келган эди, — деди Султонали жиддий турда, — домланинг сўз даромадига қарағанда, сизни ўзига куяв қилиш фикри борға ўхшайди. Сизнинг ризолигингиз биланми, йўқми, бунисини билалмадим...

Анвар кизаринди. Жавоб бериш ўрнига “натижа?” дегандек қилиб унга савол назари билан қаради.

— Домланинг гапига қарағанда, бошқа тарафлар биткан кўринди, — деди Султонали давом этиб, — фақат ул маним воситамда тўйни бошлаш учун сиздан изн олғали келган экан. Мен бу тўғрига сиздан жавоб олиб бермакчи бўлдим.

Анвар кулди. Аммо бу кулиш унинг бояғи кулгуларидан тамоман бошқа, яъни бахтиёрлик кулгуси эди.

— Яхши, — деди Анвар ва ўн қадам чамаси сўзсиз борди. — Яхши, мен эртагача ўйлашиб, сизга жавобини бераман.

— Маъкул, агар бу кун домлага учрашсам, жавобни эртага оламан деяйми?

— Албатта.

— Хайр, худонинг паноҳига, Анвар.

— Хўш, Султонали ака.

Иккиси ажралишдилар.

25. ҲАЁТ ШАМЪИ

Неча йиллар Анварнинг кўнглини машғул эткан бир муаммо ниҳоят орзуға мувофиқ ҳал қилинғандек, яъни шубҳа ичида қизарган муҳаббат ғунчаси висол хабари билан очилаёзғандек ва қуруқ томоша билан кечкан унинг ой, йиллари бу кун Раъно гулини искаш башоратига ноил бўлғандек эди. Дарҳақиқат, бунча йиллардан бери махдумнинг эшигида қолиши, опаси Нодиранинг: “Мен сени онамнинг уйига чароғчи бўларсан, деб сўйинган эдим. Ўз истиқболинг учун қайғирмай, бир кишини семиртириб юришинг ақлли йигитнинг иши эмас, Анвар” каби таъналарига бўйин эгиши ва ҳатто шу уйдан силжимаслик фикрида ўзи тиламаган вазифаларга ҳам уриниши яна шу башоратни олиш учун эмасмиди?

Истиқбол сўзини ҳар ким ҳар турлик тушунадир. Анвар ўз истиқболини ёлғиз муҳаббат орқалиқ кўрар эди. Ота-онанинг чароғини ёқиш учун аввало ўзига бир шамъи ҳаёт топмоқчи ва ўзи шамъсиз туриб ота-онаға чароғ ёқишни асло тасаввур қилолмас, яъни истиқбол Анварнинг фарди ҳаётида¹ ёлғиз муҳаббат эди.

Йигитлар ўз истиқболлари қайғусида янги бино, янги рўзғор тузийдирлар ва ҳатто дунёда

¹ Шахсий ҳаёт

хаёлий ҳам бўлмаган рафиқалари учун кийим тикдирадирлар... Анвар эрса аввало Раъно каби бир рафиқага эга бўлмоқчи ва шу воситада бошқа масалаларга қарамоқчи эди.

Анвар Султонали мирзога бояғи ваъдани бериб, бу хабар билан юраги шопиринган ҳолда уйга келди. Меҳмонхонада ўзини кутиб ўлтурганлар билан нари-бери ишни битириб, ичкари кирди. Унинг бу кириши ҳар кундагидек киши билмас, тасодуфий эмас, Раънони кўришдан бошқа яна маълум бир маънони Раънодан ўқуш учун эди.

Раъно айвоннинг устунига суяниб китор ўқур, Нигор ойим ўчоқ бошида овқат пишириш билан машғул эди. Раъно ўзига қараб келгучи Анварга ер остидан кулимсиб олғач, бир оз кўришиб турган оёқ учларини сариғ атлас кўйлаги билан яширди, атлас кўйлакни яхшигина туртиб турган сирлик кўкраги устига ён ўрим сочларини олиб ташлади. Анвар яқинлашғач, секингина китобдан кўзини олиб, “ҳорманг” деди, яна китобка юз ўгирди. Анвар келди ва унинг кўлидаги китобка қаради.

— Умар Хайём, — деди ва Раънонинг қаршисиға, хавлига оёғ солинтириб ўлтурди. — Қани, ўқу-чи эштайлик.

Раъно китобни секингина ёпиб, Анвага узатди:

— Сиз ўқунг, мен эштай.

— Ўзинг ўқи, бахилсан-да.

— Мен тўғри ўқий олмасам, тунови кунгидек куласиз...

— Жўрттага хато ўқуб, ўзинг кулдирдинг... Ўқи, Раъно.

Раъно китобни ерга қўйди:

— Мен ўқиб зерикдим...

— Маним учун ўқиб бер, деяпман.

Раъно йўлакка ишорат қилди:

— Дадам келиб қолади.

— Қаёқдан бу қадар уятчан бўлиб қолдинг?

Раъно табассум билан жавоб берди ва унда бир оз қизариниш белгиси бор эди. Анвар бу ҳолдан бир нарса сезгандек, сўзни бошқага бурди:

— Кун иссиқми, терлабсан, Раъно?

Раъно бурни устидаги билинар-билинемас марварид резаларини рўймоли билан артди.

— Терлашим иссиқдан эмас, — деди кулимсираб Раъно, — бошқа нарсадан...

— Нимадан, қани?

Раъно бир оз эски кулавич ва мунаққидлик ҳолатига кирди:

— Сиз беклашканингиздан бери... сизни кўрсам уяладирган бўлиб қолибман. Терлашим ҳам сиздан уялғанамға...

— Кесатук хунаринг эсингдан чиқдимми, деб турган эдим. Ҳар начук ёдингда экан. Тагин, хўш?

— Хон жанобнинг муншийлар муншийси бўлган бир йигитнинг салобати борлигини ким инкор этсин. Албатта, бу тўғрида канизингизга ҳақ берарсиз деб ўйлайман.

— Хўб, ҳақ бердик, — деди кулиб Анвар ва ўрнидан турди. — Башарти, канизимиз уялмасалар, бизнинг ҳам бир амримиз бор: амр қилсақ уялмасмикинлар?

— Амрингизга маҳжуби инқиёд¹ этишка канизингиз ҳозир.

— Канизларнинг ўз хўжалари билан ўлтуриб муомала қилишлари мумкинми? Амрга инқиёд этишдан илгари шу тўғрида жавоб берсангиз...

Раъно ирғиб ўрнидан турди, гўё канизлардек, икки қўли ёнида ва боши кўксида афу сўради:

— Инсон муштак ас нисёнаст²... Канизни бетамиз ҳамиша афу атоға лойиқдир, чунки

¹ Яширинча бўйсунуш

² Фаромушхотирлик айрим пайтларда инсон учун хос хусусиятдир

зархарид¹ хўжасиға содиқдир.

Анвар, очик ва ўюн-кулгини бир дақиқа ҳам кўйиб туролмаған парининг санъаткор шу вазиятига кулимсираган кўйи анча қараб турди, ҳам ўзининг хўжалиқ рўлини бузмай:

— Мен суфада бўламан, фурсат топиб ёнимға чик, сенга айтадирған махфуй бир сўзим бор, — деди.

Раъно канизлар каби бош букиб “ҳозирман” ишорасини берди ва табассумга мойил жоду кўзлари билан Анварга оҳиста бош кўтариб қаради... Анвар ўзини завқ ҳам кулгидан тўхтатолмаған ҳолда ташқариға бурулиб жўнад. Ўчоқ бошида машғул Нигор ойим ҳам қизининг кейинги ҳаракатидан кулиб, Анварга қаради. Лекин, Раъно билан Анварнинг доимий шунингдек ўюнлариға тушуниб қолғани учун бу тўғрида гап айлантормади:

— Ошим пишиб қолди, Анвар, — деди ўчоқ бошидан кулимсиб, суфада бўласизми?

— Бўламан.

— Отангиз аср намозидан чиқиб, бир жойға бориб келаман, дега эдилар. Сизнинг ошингизни сузуб чиқара берайми?

— Майли.

— Ташқарида болалар кўринса айтиб юборингиз-чи!

— Хўб.

Анвар махдумнинг қаёққа бориб келишини ўйлаған ҳолда ташқариға чиқди.

Шомдан бир оз эртароқ эди. Енгилча бир шамол суфа атрофидаги гулларни эринибкина қимирлатар ва бу қимирлатишдан райҳонларнинг ўткур иси ўқтин-ўқтин димоғқа келиб уринарди. Ўн икки-ўн уч кунлик ой кўкнинг шарқи-жануби қисмидан туссизгина бўлиб кўтарилиб келмақда, қуёш ботқан сайин унинг чехраси ҳар замон очилиб бормоқда эди. Шаҳар подаси қайтиб, теваарқдан сигир ва бузоқларнинг ма-а-а-му-у-у-лари, кўзичоқ ва кўйларнинг ба-а-а-бу-у-у-лари эшитилиб турар эди.

Анвар суфада ўрда юмишларидан баъзисини таҳрир қилиш билан машғул экан, ичкаридан Раъно чиқиб келд. Гўё Анвар Раънонинг келишидан хабарсизча ўз ишига қаттиғ берилган эди. Раъно оҳистағина Анварнинг ёниға келиб, суфага суянди, икки кўли билан иягини кўтариб, ораликдан Анварнинг таҳририга қаради. Анвар ҳам мулойимғини кулимсиб Раънога кўз қирини ташлаб олғач, гўё илтифотсиз яна қаламини қоралаб, қоғоз устига бир-икки калима ёзди. Аммо учунчи калимага ўтканда қалами кўлида ўйланиб қолди ва бояғидек ёнидағиға кулимсиб қаради. Раънонинг ҳам кўзи унга тўқнашиб бир оз бир-бирларига кулимсираган ҳолда тикилишдилар...

— Нега тўхтадингиз, ёза беринг.

— Сенинг қилған ишинг доим шундай, Раъно.

— Масалан?

— Масалан... Ҳамиша иш чоғида келиб, фикрни бўласан.

— Мен ораға сўз аралаштирдимми?.. Ёза беринг, мен шундай қараб тураман.

Анвар Раънога ўнгланиб ўлтурди:

— Фойдаси йўқ, энди фикрни ўғирладинг.

— Мен фикр ўғриси эмасман... Қани ёзинг.

Анвар кўлидағи ёзилған қоғозни кўйиб, иккинчи оқ қоғоз олди:

— Энди бошқа нарса ёзаман?

— Майли ёзинг.

— Сен ҳам жавоб ёзасан, хўбми?

— Хўб.

— Тунови кундагидек жавоб тополмасанг нима қилай?

¹ Қул

— Раъно суфага оёғ солинтириб ўлтуриб олди.

— Юзимга бир шапалоқ уринг, лекин сажъ қофияси осон бўлиш шарти билан.

— Маъкул, — деб кулди Анвар ва Раънога қараган ҳолда ўйланди. Бу ўйланишдан Раъно қошларини чимириб эътироз этди:

— Кўб ўйламанг.

Анвар жавоб бериш ўрнига қаламини қоралаб ёзди:

Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси,
Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг “Раъно”си.

Анварнинг қаламидан қоғозга тушиб борган сўзларни таъқиб эткан Раъно, қоғоздан кўзини олиб қизарди ва бош чайқаб тескарига қаради.

— Қани жавоб, Раъно?

Раъно шу кўйи бир оз Анварга қарамай турди ва қайрилиб унинг кўлидан қалам-қоғозни олди-да:

— Уят қилмайсизми? – деб сўради.

— Маним ёзганимни сен уят қилмасанг, мен ҳам сенинг ёзганимни уят қилмайман. Лекин шарт шуку, маним икки йўлимга айна жавоб бўлсин.

Раъно яна бир оз ўйланиб, Анвардан яширинча ёзди:

Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайсинг жунунидин,
Не бахт, Раъно харидоринг талаб аҳлининг “Мирзо”си.

Раъно ёзувни Анварнинг олдига ташлаб, қизарган ва кулимсираган ҳолатда чопиб гуллар ёнига кетди. Анвар жавобни ўқуб завқланди:

— Офарин, Раъно, лекин биравнинг устидан ортиқчароқ муболаға қилибсан.

Раъно гуллар ёнидан Анварга жиддий қаради:

— Сиз ҳам муболаға қилган эдингиз.

— Маники муболаға эмас, — деди Анвар, — масалан, сен ҳозир гуллар ёнидасан, ҳам чиндан-да, гулларнинг раъносисан... Мана, мен яна ёза бошладим; жавобга ҳозирлан, Раъно.

Раъно югуриб Анварнинг ёнига келди ва унинг қаламидан томган сўзларни ўқуб борди:

Ҳамиша хавфда кўнглим бу муҳаббат интихосидин,
Мени ҳам этмаса мажнун дебон Раънонинг савдоси.

Раъно кейинги мисраъни ўқуб ўйланиб қолди. Анвар ҳозирги Раънонинг ўйчан кўзига анчагина тикилиб турғач, кулимсиди:

— Жавоби қийин келдими, Раъно?

— Қаламни беринг, — деди Раъно ўпкалаган қиёфатда қўл узатиб, — ўйлагали ҳам фурсат бермайсиз.

Ёзди:

Муҳаббат жомидин нўш айлаган¹ аҳли зако бўлмиш,
Фунуни тибда мажнундир кишининг куйса сафроси.

— Енгдинг, раъно, енгдинг, — деди Анвар, — лекин кейинги мисраъда бир хато қилдинг...

— Масалан?

— Тибнинг айтишича, сафро эмас, қон куйса, киши жинни бўладир...

¹ Ичмоқ

— Қоннинг бузулишига аввало сафронинг куйиши керак, сафро куймай туриб қон бузулмайди... Хўш, яна ёзасизми ёки енгилдингизми?

— Енгилдим...

— Енгилган бўлсангиз, ютуғимни беринг.

Анвар юзини тутиб берди. Раъно бўшқина унинг юзига уриб қўйди.

— Агар шу гал ҳам енгсам, — деди Анвар ачиниб, — мен сени уруб ўлтурмас эдим...

— Нима қилар эдингиз?

— Энди фойдаси йўқ.

— Айтинг-да, агар менга ҳам маъкул бўлса, урғаним ҳисоб эмас, бўшқина урдим-ку.

— Лекин сен уни қилолмайсан...

— Нега қилолмайман, қани айтинг-чи.

— Қилолмайсан... — деб кулди ва бир оз айтишка кучланиб турди. — Мен... мен сенинг юзингга қўлим билан эмас, оғзим билан урар эдим...

Раъно қизариб ерга қаради. Юзга оғиз билан уришни ул ўз умрида биринч мартаба эшитканлиги учун қизаришқа ва ерга қарашга ҳақли ҳам эди. Ўзининг ёзган муҳаббатка оид шеърлари ва Анварга берган ҳалигидек жавоблари билан чин бир маҳбуба ва маъшуқа бўлиб кўринса ҳам, лекин кейинги гапларга ҳануз ошна эмас ва юзга оғиз билан уришлардан тамом бегона эди. Бу гап Анварнинг ҳам биринчи жасорати бўлиб, иккиси-да шу “янгилик”нинг ўнгғайсизлигида қолдилар.

Гумбази нилигун қандилида¹ шамъи кофурий²лар ёқила бошлаган эди. Ой ҳам бир оз нурланиб, турмушка янги қадам босқан бу икки ёшнинг ҳозирги ҳолларидан кулимсигандек кўринар эди. Бояғидан бир мунча кучаятушкан шамол гулни гулга қувиштириб, гўё бу икки ёшга: “Сиз ҳам ман шу гуллар каби қовишинг” дегандек бўлар эди. Ўнгғайсизликда қолган Раъно хижолат аралаш Анварга кулимсиб бош кўтарди.

— Мен сизнинг “амрингизга” мувофиқ чиққан эдим.

— Амримга мувофиқми? — деди Анвар ва Раънонинг кўзига тўғри қараб илжайди: — Шомдан кейин.

— Нима шомдан кейин?

— “Амримга” мувофиқ чиқишинг.

— Ҳозир-чи?

— Ҳозир мумкин эмас.

Раъно ўпка билан Анварга қаради ва туриб ичкарига жўнади.

26. НЕГА ЕРГА ҚАРАЙСАН, РАЪНО?

Кучлик шамол кўтарилиб, боқчадаги ҳар нарсани тўрт тарафка бука бошлади. Кўча чанглари кўкка кўтарилиб, ой ва юлдузлар нурини хирароқ бир ҳолга қўйдилар. Чигирткалар чириллаши, кеча ҳашаротларининг нағмаси кучлик шамол товши билан кесилди. Суфа устидаги сўри ҳар замон тўрт томонга чайқалиб, ўз остида ўлтурғучиларнинг бетларини гоҳ кўрсатиб, гоҳ яшириб, улар билан ўйнашқандек тевааракка ҳусайни ғужумларини бир-икки бора узиб ташлади.

Анвар ўзидан нарироққа тушкан бир шингил узумни олиб еди ва бир-икки ғужумни ҳамроҳига узатти:

— Ма, Раъно...

— Мен емайман.

— Мен ҳам сенга егин демайман.

¹ Осмон

² Юлдуз

Раъно ўз ёнидаги ғужумларни йиғиб, Анварга берди.

— Мана узум есангиз... Менда нима юмшингиз бор?

— Баракалла... Тўкилган узумларни йиғиб бер-чи менга.

Раъно яна бир нечта ғужумларни териб узатти.

— Қани, юмишингиз?

— Сенда нима юмишим бўлсин, Раъно. Ҳар кунги ўзинг билган гап... сўзлашиб ўлтурармиз; узум тўкулса, менга териб берарсан, деб чақирган эдим.

— Дадам ҳуфтандан қайтиб қолади. Гапингиз бўлмаса, мен кетаман.

— Ҳуфтан ҳали ўқулган эмас, азон ҳозир айтилди. Башарти дадамиз ҳуфтанны ўкумай келиб қолса, бунинг ҳийласи осон: даррав анави гулнинг тегига яширинамиз.

— Башарти дадам бизни қидириб гулнинг тегидан топса, нима қиламиз?

— Нима қилар эдик? Сен уйингга кетасан, мен бўлсам меҳмонхонага.

— Иккавингиз гулнинг тегига нима қилиб ўлтурга эдингиз, деб сўраса, нима жавоб берамиз?

— Ўзимиз ўлтурган эдик, деймиз.

— Нима учун, деса-чи?

— Қизингиз ўялғани учун, деймиз.

Раъно кулиб ўрнидан турди ва суфадаги кўзи илғаган ғужумларни териб Анварга берди:

— Хайр, юмишингиз бўлмаса мен кетдим, шамолдан қулоғим битти.

— Гапим бор, гапим, — деди Анвар, — кел, айтаман.

Раъно қайтиб келди.

— Айтинг.

— Ўлтур.

Раъно Анварнинг қаршисига ўлтурди. Ўлтуриши билан кучлик шамол юриб бошидаги рўймолини учурди ва олиб бориб Анварнинг бетига ёпти.

— Ха-ха-ха, шамол сиздан ўчимни олди. Қани, гапуринг.

— Анвар рўймолни қисимига олди.

— Ҳозир гапираман, лекин шартим бор.

— Айтинг шартингизни.

— Аччиғланмайсан.

— Хўб...

— Уялмайсан.

— Раъно масалага тушунгандек ўйланиб қолди.

— Рўймолимни беринг.

— Рўймолинг учиб кетди... Шартимга кўндингми?

Раъно жавоб бермади. Анвар Раънонинг олачалпоқ кўлага ичида хаёлий бўлиб кўринган юзига қаради. Унинг хаё ичида олийлик каст эткан жоду кўзи Анварнинг ҳозирги мақсадига тушунганликни ифода қилар эди. Бирмунча вақт шу кўйи сўзсиз қолдилар. Шамол дам кўтарилиб, дам босилар эди. Шамол асноси гуллар ҳам келинлар каби ҳар томонга эгилишиб салом беришиб олар эдилар.

Анвар ўзини суфанинг қоронғу қисмига олди. Раънога айтмакчи бўлган сўзи эҳтимол унинг ўзига ҳам ўнггайсизлик берар эди.

— Туғилгандан сўнг ўсиш, ўскандан сўнг икав-икав бўлиб яшаш бор, — деди Анвар ва бир оз тўхталиб олди. — Жуфтлик ёлғиз кишилар орасидагина эмас, ер юзидаги ҳар бир махлуқда ҳам бор... Масалан, тоғлардаги охулар, ўрмонлардаги тўтилар, чамандаги булбуллар ҳам ёлғиз эмас, жуфай яшайдирлар... Сенингча қандай, мен уни билмайман, аммо жуфтланишнинг, манимча энг муҳим бир шarti борким, ул ҳам икки тарафнинг муҳаббат занжири билан бир-бирларига қаттиғ боғланишларидир... Биз икав ёшлиқдан бирга яшаб келамиз, орамизда махфий

сирларимиз йўқ ва бизнинг ўз аро сирларимизга воқиф бўлган чет кишилар ҳам йўқ. Шунга биноан сен билан манам ҳар бир тўғрида ҳам очик сўзлашмагимизга ҳеч бир монелик бўлмас, деб ўйлайман... Агар янглишмасам, иккимизнинг бир-биримизга муомалаларимиз самимий ва юракларимиз тепиши ҳамоҳангдир. Ёки янглиш сўзладимми, Раъно?

Раънонинг ерга қараган кўзи секингина Анварга кўтарилиб, яна ерга оғди. Анвар унга бир оз қараб турғач, сўзида давом этти:

— Сен эшитдингми, йўқми, билмадим, улар иккимизни жуфтлашдирмакчи бўлиб, бу кун мендан киши орқалик тўй вақтини белгилашни сўратқан эдилар, мен эртага жавоб бермакчи бўлдим... Сени бу ерда тутишим ҳам сен билан кенгашиб, эртага шунинг жавобини уларга айтишдир... Нега ерга қарайсан, Раъно?

Раъно бошини кўтариб кулимсиди ва юзини четка ўгирди...

— Сен уял, уялма, улар бизни жуфтлашдирарлар. Марҳума Моҳларбибининг фотихаси ерда қолмас. Агар сен шундай юра берайлик, десанг, мен ҳам уларга сенинг жавобингни айтаман... Гапир, Раъно.

— Юра берайлик, — деди Раъно юзини четка ўгирган ҳолда, — уларга нима оғирлиғи бор?

Раънонинг бу сўзи Анварнинг устидаги юкни кўтариб ташлагандек бўлди.

— Иккимиздан бошқага албатта оғирлиғи йўқ... Лекин, сен айтканча, қачонгача юра берайлик? Уларга бир муҳлат кўрсатишимиз керак. Раъно.

— Қариғунимизча...

— Қариғунимизча, деб муҳлат сўрайми?

— Улғунимизча...

Анвар кулди ва сурулиб Раънонинг ёнига келди. Гўё уни ўзига қаратмоқчи бўлгандек, елкасига қўл юборди...

— Менга қара, тўғри жавоб бер, Раъно.

Раъно қулоғи остига теккан иссиғликдан чўчиб юзини ўнглаган эди, тасодуфан лаби ҳалиги иссиғликка учрашди... Иложсиз каби лабини иккинчи ҳароратлик лабдан ажратолмай, бир неча соний кутиб қолди. Кучлик шамол кўзгалган эди. Шамол, гўё кўмаклашқан каби орқадан эсиб, Раънони Анвар томонга майл этдирар эди. Терак орқасида қолган ой ҳам кучлик елнинг кўмагида терак бошидан буларга мўралаб олди. Икки ёшнинг ҳозирги ҳолини яқиндан томоша қилмоқчи бўлган туссиз бир юлдуз кўк саҳнининг ерга яқинроқ қисмига учиб тушди...

— Жавоб бер, Раъно.

— Бу ҳолда мен жавоб бералмайман...

— Жавоб бермасанг, мен ҳам сени бўшатмайман.

— Дадам келиб қолади...

— Дадангдан бу кун жавоб олдим.

Раъно Анварнинг ияги остига сўл чаккасини қўйиб четка қаради.

— Сиз хоҳлаган вақтда бўлсин.

— Менга қолса эртага...

— Майли...

Анвар ияги остидаги мулойимлашқан қизнинг юзидан ўпти ва унинг тўзғиған сочларини тўғрилаб, ҳаётбахш кокилларнинг муаттар бўйини узоқ ҳидлади.

— Чин сўзла, мен сенинг раъинг билан уларга жавоб айтмакчиман, Раъно.

— Кўкламга...

— Чинингми?

— Чиним.

— Хўб бўлғай. Мен эртага, тўйимиз кўкламга бўлсин деб жавоб айтаман... Ерлар кўк гиламлар билан бежалганда, ҳар тарафни бинафша чечаклари босқанда, қушлар уя қайғусини чекканда биз ҳам тўй қилармиз; чимилдиқда бахт созини тинглаб, истикбол куйини куйлармиз...

Шундайми, Раъно?

— Шундай...

— Ундан сўнг маним оғушимда шунинг сингари даданг келиб қолишидан кўрқиб, киши кўлига тушкан қуш боласидек типирчиламассан. Шу хуснинг, шу малоҳатинг ва шу латофатинг билан тамом меники бўларсан, шундайми?

Раъно жавоб бермай, Анварнинг оғушидан ўзини кутқариб ўрнидан турди. Суфанинг зинасига бориб кафсихни кийди ва Анварнинг қувлашидан кўрқиб, сапчиб ерга тушти...

— Жавоб айтиб кет, Раъно.

— Ҳа, шундай, — деди Раъно, гул ёнида рўймолини тўғрилаб. — Энди сизнинг олдингизга чиқмайман.

— Нега чиқмайсан?

— Негаки жуда ёмон киши бўлибсиз... Мен аямга айтаман.

Анвар кулди.

— Нимани айтасан?

— Ҳаммасини айтаман.

Шу вақт ўрта эшикдан кириб келган махдум уларнинг сўзини бўлди, ичкарига кетиб борган Раънони тўхтатиб, “Анвар акангга чой бердингми, қизим?” деб сўради.

27. ЗУЛМ ЎЧОҒИ

Худоёрхонга 1283-нчи йилда учунчу мартаба тахтка чиқиш насиб бўлди. Унинг охирига салтанати хонлиқ истибдодининг аччиғ зулм ва таъаддиларининг жонсўз қора саҳифаларини ташкил этади. 1283-нчи ҳижрийдан 1292-нчигача бўлган саккиз йил, Худоёрнинг эркин нафас олиб, Фарғона устида ўзи тилаганча қамчи ўйнатқан ва зулм тифини камбағаллар қони билан сарбаст бўяган сўнгги давридир. Мамлакатни обод қилиш баҳонаси билан 1284-нчи йилда Қўқон қосибларини ҳақсиз – муфт¹ ишлатиб янги раста, карвон сарой, пахтасарой ва коппонлар бино қилдирди. 1285-нчи йилда Қўқоннинг Урганч мавзеида машҳур Оқсаройни солдирди, узоқ жойдан ариғ қазитиб келиб, Оқсарой атрофини суғортирди. Иссиғ кунларда салқинлаш, малика хонимлар билан ишрат қуриш учун “Боғи Эрам” ясадди. Онаси Ҳоким ойимнинг васиятига мувофиқ, 1286-нчи йилда “Ҳоким ойим мадрасаси” деб машҳур мадрасани, яна шу йилда Амир Умархон тарафидан асоси қўйилган маълум янги ўрдани ҳам теварагида боғ ва гулзорлари билан ишлатиб битирди².

1286-87-нчи йилларда “Улуғ наҳр”, “Хон ариғ” деб машҳур ариғни қазитди. 1287-нчи йилда ўз номидаги “Мадрасаи олий”ни ва “Дахмаи шоҳон”ни, 1288-нчи йилда Қўқоннинг эски қаландархонасини бузиб, янгидан таъмир, ҳам ўлган оғаси Султонмуродхон исмига мадраса бино қилдирди. Ва ушбу йил ўғли Ўрмонхоннинг хатнаси учун бир юз йигирма кун ош бериб, тўрт ойлиқ тўй эълон қилди. Шундоғки, ҳар кун икки юз қозон ош дамланар, саккиз юз танур нон ёпилар, икки юзлаб улоқ берилар, мамлакатдан тўйга келгучи аъёнга ҳар кун минглаб тўн кийдирилар эди.

Бу қадар саховат, бунчалик дабдаба, албатта, хазинадаги олтинлар кучи билан бўлгандир, деб баъзиларнинг кўнглига келар. Хонлар ва подшоҳлар хазинасидаги олтинлар манбаъи ҳам фуқаронинг билак кучидир. Лекин Худоёрнинг саховатпешалиги ва маъмуриятпарварлиги меҳнаткашнинг хазинага олтин суратида йиғилган кучидан эмас, бевосита билак кучидан, кўз ёшидан эди. Сунки Муҳаммадалихон давридан бошланган (1240) ўзаро тахт талаши, ўзбек-кипчоқ жанжали ва бошқа тўполонлар хазинани ялаб-юлққан. Худоёр 1283-нчи йил тахтка

¹ Текин

² Эски ўрда Шахруҳ хоннинг ўғли Абдукаримхон тарафидан 1145 ҳижрия миёналарида бино қилинган. Худоёрнинг орзулариға жавоб бералмайдирган ҳолға келиб эскирган эди (муал.)

ўлтуришида эшиги очик – бўш хазинагагина эга бўлган эди.

Бу “маъмурият даври” саналган беш-олти йиллар Фарғона фуқароларининг умхузн¹лари, қора кунлари бўлган эди. Худоёрнинг Сирдарёдан сув чиқариш можаросини мисол учун олайлик.

Хоннинг раъйи сув чиқаришга тўхтади. Хазинанинг бўшлиғини, ўйланган ишнинг ниҳоятда улуғлиғини андиша қилмади. Қаламравидаги барча шаҳар ва қишлоқларга саркорлар, чўғоллар тарқатди. Улар халқдан солиқ йиғишқа, ёрдам тўплашқа буюрилган эдилар. Бу ихтиёрий равишдаги ҳозирликдан сўнг, “мамлакатимдаги ҳар бир хонадон битта кетман ва битта мардикор берсин!” деб истисносиз умумий бир фармон ҳам бўлди. Қамчиси кўкда товланиб, ханжари заҳар сочқан “хон ҳазратнинг буйруғига” ким қарши бора олсин. Ҳар бир оила, гарчи, рўзғор бошлуғини бўлса ҳам, битта кетман билан хон таъйин қилган жойга йўллай бошлади. Бойлар битта мардикор ёллаб бериш устига от ёки арава ҳам топишқа мажбур эдилар.

Ени олти, бўйи (чуқурлиғи) беш газдан ўн беш газгача қазиладирган ариғнинг узунлиғи ўттуз чақирим ва шу ўттуз чақиримлик ариғ қазилиб битканда, Наманган ва Андижон туманларидан икки минг ботмонгача ер суғорилар эди. Шу йўсун ариғ қазила бошланди. Лекин ишчи кўб, озиқ-овқат йўқ эди. Бойлар киши ёллаб қутулганлар, ўттуз чақиримлик ариғ хатига бола чақасини оч ташлаб, кетман кўтариб келган нуқул меҳнаткаш, косиб ва дехқонлар чизилганлар эди. Ўз ёнларидан сарф қилиш учун оқчалари, ҳукумат тарафидан бериладирган овқатнинг салмоғи йўқ эди. Иссиғ кўёш остида, гиёҳсиз чўл бағрида кетман одатдагидан кўброқ ем талаб қилади. Ариғ қазувчиларнинг овқатдан силлалари қуриб, иликлари пучайган, ердан ўн қадоқ тупроқ олиб ирғитишқа эмас, ҳатто кетманнинг ўзини кўтаришқа ҳам дармонсиз эдилар. Хон тарафидан улар устига ишбоши қилиб белгиланган саркорлар, очлик ялқовлиғини чинга ҳисоблаб, қулоқ эшитмаган сўкишлар билан бечораларни таҳқир этар, сулайиб йиқилмагунча кетманни ташлатмас эдилар. Ҳар ўн беш-йигирма кунда ариғ бошига келиб турғучи хон, саркорларнинг сиёяти² билан ҳар бора бир-икки меҳнаткашни қовликда, ўзига итоатсизликда айблаб, кўбчилик кўз ўнгида бўғизлатар ва ҳар гал келиб кетишида шунинг сингари мазлумлар қони билан янги “Хон ариғ”ни намлар турар, бу зулмни ўз кўзлари билан кўриб турган бечоралар очликқа, дармонсизликқа қарамай жон аччиғида ишка ёпишар эдилар.

Шу йўсун зулм зарби остида ниҳоятда улуғ иш бир йилга ҳам қолмай итмомиға еткан, минг чақиримлар бўйлаб Сирнинг сирлик суви кумуш каби оққан, гиёҳ унмаган чўллар меҳнаткашлар қони бўлса керакким, хоннинг маъмуриятпарварлиги, яъни унинг мадрасалар, тўрт ойлаб тўй бериши хазинада асрлардан бери йиғилиб ётқан олтинларни сарф қилиб эмас, тўғридан-тўғри фуқарони муфт, мажбурий ишлатиш йўли билан эди.

Хоннинг гарчи зулм билан бўлса ҳам солган мадрасаларига, қаздирган ариғаларига таҳсин қилғучи, “золим бўлса ҳам маъмуриятпарвар экан” дегучи баъзи биравлар орамизда топилиб қолур. Шунинг учун хонни “маъмуриятпарвар” қилган омиллар устида тўхталиб ўламиз:

Хон икки мартаба тахтдай ҳайдалиб, анчагина тажриба ортдирган, учунчи мартаба тахтка ўлтуриши маданиятлик ўрус истибдодининг Тошкандин олиб Хўжандга ҳам қўл узатқан саналарга тўғри келган эди. Бу кунги шароит тажрибалик хонни бошқача сиёсат ушлашқа мажбур этар эди. Ниҳоятда қаттиғ қўллик бўлиш, юқори табақа ҳисобланган уламони, ашрофни ўзига қаратиш лозим ва тахтига аждаҳо каби оғиз очиб келмакда бўлган ўрусларга қарши ўз маданиятини қуриб, жавоб бериши керак эди. Шунинг учун меҳнаткашни раҳмсиз ишлатиб мадрасалар бино қилмоқда, ариғлар чиқармоқда, сарой ва расталар, қаландархона ва ўрдалар ёпмоқда эди. Абдукаримхондан бери ўнлаб хонларга яраб келган ўрдани бўзиб, янги ўрда бино қилиши ўз кайфига қараганда ҳам ўрусларга жонлилик кўрсатиш, ялтирасин шаъну шавкат билан Фарғонани ўз қўлида сақлаб қолиш учун эди.

¹ Умумий хафалик

² Чақимчилик

Ўчадирған чароғ ёқин ўчадир, мақоли каби Туркистон хонларида сийрак кўрилган бу маъмуриятпарварлик бизга қолса шу омиллардан туғилган ва бунда самимий ҳеч нарса йўқ эди.

28. ҲАРАМ

Янги ўрда юқорида ёзганимиздек, ҳақиқатан шукуҳлик, хушманзара бино қилинган эдиким, унинг ҳозирги харобасидан ҳам кўрса бўлур.

Ўрда кўрғонининг ташқари айланаси (тўрт томони) ажойиб гулзорлар, анвўи мевалик дарахтлар билан зийнатланган. Бу боғни махтаб Худоёрнинг ўз шоири Мулла Ниёз Муҳаммад:

“Ясаб қасре саодат даврида боғи жаҳон оро,
Муаттар бўлди гулзоридин олам гунбази хазро¹.”

Шаҳи волоки берди зеб боғ ичра раёҳиндин,
Ўшал кун тутди ер саҳнини бўйи анбари соро².

Ясарда тарҳини тарроҳ³лар андоғ сакиз гулшан,
Бу гулшан ҳар биридин топдилар юз минг чаман оро.

Ки ҳар ашжор⁴ асмор⁵ини таъмида шакар мазмар⁶,
Очарға шаккар оғзин муддаиликка наҳад оро.

Хиёбон расталардин боғ топди зеби оройиш,
Гулистониға бергандек чаман оро гули хумро.

Жаҳон боғида ҳарна неъматидир бунда ул мавжуд,
Насиб эткай сенга юз йилғача ҳақ эй жаҳондоро...⁷”

дейдир ва Худоёрға бу боғда юз йиллаб роҳатланмоқ учун дуо қиладир.

Домла Ниёз Муҳаммад айткандек, гулшаннинг уч тарафи хиёбон, расталар ва бунда эртадан-кечкача халқ қайнашиб турар эди. Ўрда боғининг эшигида доим қоровуллар қараб турганликдан, ўрдага алоқаси бўлмаган кишилар боққа киралмаслар, фақат ҳафтада бир кун, хоннинг кўнгил очиш соатларида, баъзи мустасно зотлар учун боғнинг йўли очиқ бўлур эди. Боққа кирилгандан кейин, тўғридан янги ўрданинг дарбозаси, мухташам музаяқкор тоқ ва равоқлар кўзни қамашдирар, киши гўё ўзини хон ҳузурида, истибдод салобати остида сезар ва мутанган⁸, ва музайян⁹ қасрдан руҳ олиш ўрниға, билъакс, бир даҳшат ва хавф ҳис эта бошлар эди. Ўрданинг хиштин, кунгирадор кўрғонлари ости билан жазойири қилич тақинган маҳсус муҳофиз йигитлар айланиб, бегона кишини кўрғон яқиниға йўлатмаслар, айниқса, ўрданинг юқори қисмидан қўйилган ҳарам дарбозасиға яқинлашиш учун, ҳатто ўрданинг ўз ходимлариға ҳам руҳсат йўқ эди. Ҳарам дарбозасидан юрғучилар ёлғиз хоннинг ўғли – шаҳзода, хоннинг хотин қариндошлари, канизлар, доя хотинлар, яна баъзи “маҳсус” юмишларга хон томонидан белгиланган заифаларгина эдилар. Бу дарбозадан хоннинг ўзи ҳам юрмас, чунки унинг ҳарамига кирадиган йўли ўз маҳкамаси ва шахнишин орқалиқ эди.

¹ Кўк яшил

² Тоза, соф

³ Лойихачи

⁴ Дарахтлар

⁵ Мевалар

⁶ Замири, ичи

⁷ Жаҳонни эгалловчи ҳукмдор

⁸ Тантанавор

⁹ Зийнатланган

1287-нчи йилнинг сунбула оyi, яъни эрта кузнинг кўклам ҳавосига яқин турган салқинча бир куни. Кечки соат бешларда ўрда ичида қайнаб турган ҳаёт бир оз тинчиб тушти, дарбоза ёнларидаги қоровуллар ичкарига киши киритмай қўйдилар. Ўрда хизматчилари, масалан, беклар, мирзолар, ясовуллар ва шулар сингари “сайид”¹ ходимлари бирин-сирин чиқиб тарқала бошладилар. Биринчи дарбозанинг икки биқинида турғучи қоровул йигитлар ўрданинг улуғ даражалик бекларини таъзим билан узатар, мансаби қуйроқ ясовуллар билан мутояба қилишиб қолар эдилар. Саркардалардан баъзиси дарбоза ташқарисида хизматчи тарафидан қантарилиб турган отининг ёнига келиб, отни қараб чиқар, яхши бокмағани, ёки тоза супурмағани учун сайис²ни койиб олар ва сўқуниш ораси сайис кўмагида отиға миниб жўнаб кетар эди.

Дарбозабонлар ўрдада зарур юмиши борлиғини сўзлаб, илтижо қилғучи ҳар қандай кишини ҳам ҳозир ичкарига йўлатмаслар ва асабийланиб койиб қайтарарлар эди.

— Бу ўзи қандай одам, кулоғиға ун босқанму! – деб жекириниб турган биринчи дарбозабон узокдаги кимгадир қараб қолди, кўзи ўша тарафда экан бояғи сўзини такрорлади, — боравуринг, оғизни очманг, шери Яздон келганда ҳам ичкари киритмаймуз!

Илтижо қилғучи умидсиз дарбозадан йироқлашди. Унинг кетича дарбоза ёнида банорас паранжилик бир хотин пайдо бўлиб, ичкарига парвосиз кира берди. “Шери Яздон”³ни ҳам киритмайдирган дарбозабонлар хотинни бошдан-оёғ кузатиб, индашмай қараб қола бердилар. Хотин ичкари кириб тўғриға қараб юрди, асл ўрданинг улуғ мухташам дарбозасиға яқинлашқандан кейин ўнгдаги айри йўлга бурилди.

Хотин ҳарам дарбозасини чоғлаб борар эди. Кўрғон остидаги соқчилар хотинға ёвош-ёвош қараб олиш билан кифояланар ва уни таниғандан парвосизча ўз ёнларидан кечирар эдилар.

Хотин ҳарам дарбозаси ёниға етиб, остонаға қадам босқан чоғида бўсағадаги йигит “виш” этдириб қиличини қинидан суғурди.

— Тўхтаг!

Хотин тўхтади ва йигитка қараб бетидаги чашмбандини қия очти. Йигитнинг жиддияти кулимсирашка мубаддал⁴ бўлиб, ҳаводаги қиличини қайтариб ғилофиға солди. Хотин юзини очқан кўйи ичкарига юрди. Ўттуз беш ёшларда кўринган бу гўзал хотин ҳарам ходималаридан Гулшанбону эди.

Гулшанбону Худоёрнинг иккинчи даврида ўз хусни билан бир неча мартаба хоннинг илтифотиға сазовор бўлган ҳарам канизларидан эди. Худоёр тахтни ташлаб Бухороға қочишға мажбур бўлғандан кейин, оғасини ғайри шаръий ишларда, жумладан, хотинбозликда айблаб, тахтка минган Муллахон ўз даъвосиға мувофиқ Худоёр ҳарамидаги юзлаб хотинларни ўз йигитлари орасида хотинликқа тақсим қилиб юборди. Шу жумладан, Гулшанбону ҳам Маллахон тарафидан Худоёрға қарши урушда қахрамонлик кўрсаткан бир йигитка инъом қилиниб, шундан бери ўша йигитнинг никоҳида хотин эди. Худоёр учунчи мартаба тахтка мингандан кейин, Гулшан хоннинг ёниға келиб, эски “қадрдонлик” номиға ҳарамдан бир хизмат сўрағанида, “марҳаматлик” хон Гулшаннинг арзини ерда қолдирмай, ҳарам ходимларининг жуда озлариға насиб бўладирған улуғ бир мартаба ато қилдиким, биз Гулшанга топширилған вазифанинг нимадан иборатлигин қуйида кўрармиз.

Гулшан дарбозадан ичкари киргандан кейин, паранжи остида босилиб тартибсизланган сочларини тузатди, чанг ўлтурган нилий ранг товор кўйлагининг этақларини қоқти, кўлидаги ёқут ва зумурад кўзлик олтин узукларини тўғрилаб тақти ва шундан сўнг зиналардан юқориға қараб чиқа бошлади. Йигирманчи зинадан кейин узун – ўрданинг эни қадар бир бўлак бошланиб, унинг ўнг-сўлини ўн чоғлик бухори чакма эшиклар зийнатлаган эдилар. Бу эшиклар

¹ Амир демокчи

² Отбоқар

³ Халифа Алиға берилган нисбат

⁴ Алмашинган

ҳарамдаги алоҳида ҳавлилар ва улар даромад¹ини кўрсатар эдилар.

Гулшан узун йўлакка чиқиб, ўнгдаги биринчи эшикни итарди. Ичкари тарафдан кекса бир ходима – эшик очар хола кўриниб, Гулшанга салом берди ва “хуш келдилар” деди. Гулшанни ичкари киритиб, эшикни беклади. Бу, ҳарамнинг кичкинагина сув ҳавлиси эди. Ўртадаги мис ҳовузда кўм-кўк сув мавж уриб, бир неча канизлар ҳовуздан сув олмоқда эдилар. Ҳавлининг шимолидаги ходималар турадирған кичкина бир уйдан бошқа мунда бино йўқ, фақат жанубда ҳалигидек бир эшик бор эди. Сув ҳавлисидаги бу ҳовуз ҳарамнинг бутун эҳтиёжини ўтар, уни ҳафтада бир неча мартаба махсус соатларда мешкоблар томонидан тўлдириб турилар эди.

Гулшан паранжисини қўлига олиб, эшик томонга юрди. Эшик ёнига келиб секин-секин ҳалқани чертти. Эшик ичкаридан очилиб, бунда ҳам эшик очар хола кўринди. Лекин буниси ёшқина бир каниз эди. Гулшандан паранжи, чашмбандни олиб, “хуш келдилар” деди. Бу ҳарамнинг биринчи ҳавлиси эди. Ҳавлининг тўрт томони нақшинкор, ойнабанд, гул чакилган даричалик, ҳаммаси бир хил бичиқда танобий (зол) уйлар, ҳар бир уйга махсус даҳлизлар ва бир-бирига ямашдириб солинған хоналарни шу даҳлизлар бир-биридан ажратиб турар эдилар. У қадар кенг бўлмаған саҳн остига хиш тўшалган, ҳавли юзида тўрт-бешта қизил шолдан кўйлак ва бошлариға сариғ шолдан рўмол ўраб, оёқлариға бедонадан кафш масхи кийган ёш канизлар сочилған ҳолда вазифалари орқасидан юрар эдилар. Гулшан улар билан оҳиста сўрашди ва канизларнинг биридан ярим товуш ичида сўради:

— Он ҳазратим?

— Шаҳнишиндалар, — деди каниз, товшини четка чиқармаслиққа тиришиб.

Шаҳнишин – хоннинг хос хужраси, хон овқанладирған, ухлайдирған ҳам хотинларни қабул қиладирған уй бўлиб, сув ҳавлисининг қатори билан то тахт ўрнатилған маҳкамагача қатор уч хона танобий уйлардан иборат эди. Бу уйлар шаҳнишинликка мувофиқ бошқа бинолардан баланд қилиб солинған бинолар орқаси, жануби хос ойимлар – яни хонимлар танобийси, ғарби – қисман танобий ва қисман ошхона ва ҳарам хазинаси биноларини ва бошқа ҳавлиларга чиқиш учун даромадларни ташкил этар эди.

Гулшан, “шаҳнишиндалар” жавобидан сўнг, тарадудлангандек бўлди. Бир оз иккиланиб турғандан кейин; яна бир қайта сочини, рўймолини, кийимини тузатиб олди ва шаҳнишин томонга бурулди.

— Ойхоним чақирадирлар, — деб бир каниз шивирлади.

Гулшан уч-тўрт қадам босқан эди, тўрдаги танобийдан чиқиб келган канизнинг ҳалиги сўзи билан тўхтади ва сўзсиз каниз томонга бурулди. Гулшан кирганда даҳлизнинг тўрида уч нафар каниз санама² тикиб ўлтурар эдилар. Улар билан саломлашди. Ул саломлашқан аснода ичкари танобийдан олти ёшлар чамалиқ, оқ туслик қора кўзлик кўркамгина бир бола сариғ атлас кўйлагини ҳилпиратиб чиқиб келди.

— Ассалому алайкум... Соғмилар, шаҳзодам, — деди Гулшан кўлини кўкрагига қўйиб, болаға букилинқираған ҳолатда.

Шаҳзода жавобсиз кулимсираб, Гулшанга бир оз қараб турди-да, ичкарига кириб кетди.

Гулшан кафшандозда оёғини ешиб, гиламга чиқди. Даҳлиз ўн бир ёғочлик катта мунаққаш уйдан иборат бўлиб, тахмонида атлас ва адрас кўрпа, кўрпачалар уюлған, тоқчалари анвойи хитойи ва қашқар чиннилари, бухоро мис ва кумуш идишлари билан зийнатланган эди. Гулшан кафшини еша бошлағач юқоридаги санама тикувчилар ҳам ўрунларидан турған эдилар, келиб кўришдилар. Улар кўришиб бўлғанда, бояғи каниз ичкаридан чиқди.

— Кирсинлар, — деди Гулшанга.

29. ОҒАЧА ОЙИМ

¹ Йўлак

² Ироқи

Гулшан эшикка юриб келиб, рўймол-лачагини тузатти ва ичкарига қадам бости. Эшик ичкарисиди қўл қовиштириб ўлтурган каниз ўрнидан туриб букилди.

— Сафо келдилар¹.

Асл гиламлар, бахмал кўрпачалар, олтин ва кумуш асбоблар билан зийнатланган танобий уйнинг орқа ва ўнги деярлик кўзни қамашдирарлик шукуҳларга ғарқ бўлган эди. Танобийнинг ҳавли томониға қурулган учта кичкина теразаларнинг ойналари ҳам бундаги асл ашёларнинг турлик навъи қабилдан ҳар кўзи ҳар рангда жилваланар ва уларнинг акси зиёси билан шипга осилган олтин қандил алвон тусда товланар эди. Танобийнинг тўрида, ипак жойнамоз устида қиблага қараб ўлтурган ойим тизасига ясланган шаҳзодани эркалаб, ёниға қайрилди. Эшикдан кириб, қўл қовиштириб тўхтаган Гулшан икки букилиб салом берди.

— Келинг, Гулшан, — деди ойим, — ўлтуринг, ваалайкум ассалом.

Гулшан таъзим билан биринчи даричанинг юқорисиға бориб ўлтурди ва дуоға қўл кўтарди.

— Ойи хонимнинг бахт ва обрўлари зиёда, шаҳзодамнинг умрлари узун бўлсин.

Эшик ёнида тик турган каниз дуо асноси ўлтуриб фотиҳа ўқушди. Фотиҳадан сўнг яна ўрнидан туриб қадалди. Ойим ҳамон шаҳзодани эркалаб жойнамоз устида ўлтурар эди.

Жияклик атлас кўйлак, Бухоро кундалидан² желатка на бошиға санама рўймол ўраган ўттуз беш ёшлар чамалиқ бу хоним — Хоннинг муътамад³ хотини Оғача ойим ва шаҳзода эса хоннинг суюклик ўғли — Ўрмонбек эди. Оғача ойимнинг хитой хонимлариникига ўхшаш қора бодом кўзи ва умуман сиймоси Туркистон қизи эмаслигини айтиб турар, бироқ тилида бегоналиқ сезилмас эди. Оғача ойимнинг асли исми Масъуда хоним, аммо "Оғача ойим" деб машҳур бўлиши унинг қашқар қизи бўлганлиғидандир. Уйғурлар биздаги "хоним, бекач" дейиш ўрнида "оғача" дейдилар. Масъуда Ўш атрофида турғун бўлган уйғурлардан Ибодуллахўжа деганнинг қизи, Худоёр ўзининг иккинчи давлатида бунга уйланган эди.

Худоёр тахтни ташлаб Бухороға кетишка мажбур бўлгандан кейин кўб хотинлари унга вафосизлик билан эр қилиб кетканлари ҳолда, шу Оғача ойим эрининг ҳорлик ва муҳтожлик кунларига шерик бўлиб юрган ва шу вафодорлиғи жиҳатидан хоннинг эътимодини қозонган эди. Иккинчидан, Оғача ойим Худоёрнинг ҳарам хотинлари ичида ақллик, тадбирлик ва шу сояда ҳарамнинг барча хонимлари ва юзлаб канизлари бунинг идорасига топширилган эдилар. Юзлаб кундашлар орасидаги жанжаллар оғачанинг ислоҳиға⁴ келиб тўхтар, ҳарамдан ҳар кимса бунинг сўзига қулоқ солишға мажбур, ҳатто хоннинг ўзи ҳам хотинлар орасидаги онглашилмовчиликларни Оғачанинг ислоҳиға ҳавола қилғучи эди. Янги кийим бериш вақти етканда, кимга қандай кийимлик лозим, ким қандай нарсага муҳтож — бу масала ҳам Оғача ойим тарафидан ҳал қилиниб, хазиначиға буюрилар ва ҳозирланилган кийимликлар унинг томонидан тақсим қилинар эди. Бундан бошқа, кундалик ошхона овқати ҳам Оғачанинг белгилаши билан пиширилар, ойим ва каниз, доя ва чеварларнинг ҳаммомга боришлари, бекларнинг тўйиға чиқишлари ва шунга ўхшаш лозим-омадалар ҳам бу ойимнинг кўрсатишиға мувофиқ эди. Баъзан Оғача ойим мамлакат ишларига ҳам оралашиб олар, гоҳо ўз фикриға хонни унатиб ҳам кўяр эди. Худоёрнинг хотинларидан кичик Шоҳ ойим⁵ вафот этиб, ундан бир бола — Ўрмонбек ятим қолган эди. Худоёр Ўрмонбекни жуда яхши кўрар ва ўзига валиаҳд белгилаган эди. Кичик Шоҳ ойим ўлгандан кейин Ўрмонбекни ҳарамда эътимодлик бўлган Оғача ойимға топширди. Шундан бери ул Ўрмонбекни ўз боласидек тарбия қилиб келар ва бу сабабдан ҳам хоннинг назарида унинг қадри жуда юқори кўтарилган эди.

¹ Сафо келдилар—хуш келдилар.

² Кундал— зар иплар билан тўқилган қимматбаҳо мато.

³ Муътамад— ишончли, эътимодли.

⁴ Ислоҳ — тузатиш, тўғрилаш.

⁵ Шунгон бегининг қизи (муал.).

Оғача ойим ҳануз Гулшанга илтифотсиз, Ўрмонбек билан сўзлашмакда эди:

- Жуда шўх бўлибсан, ўғлим. Мен сени отахонингга чакиб бир урдирай.
- Будана берсангиз шўхлиқ қилмайман.
- Буданаларингни ўлдириб битирдинг-ку, золим, буданаларни яна қайдан олайлиқ.
- Мен ўлдирмадим, ўзлари ўлиб бутдилар.
- Зийракни нега урдинг?
- Зийрак менга будана топмади.

Оғача ойим эшик ёнида тик турган канизга қаради:

— Кел, Мисқол, — деди ва Ўрмонбекнинг орқасини силади. — Сен ғуманг билан ўйнаб кир, буданани эртага топдирармиз.

Каниз Ўрмонбекни етаклаб чиқа бошлади.

— Олдимга ҳеч ким кирмасин, — деди Оғача ойим. — Эшикни ёпиб чиқ.

Улар чиқғач, Оғача ойим Гулшанни ўз яқиниға чақириб, жойнамаздан кўрпачага сурилиб ўлтурди, такрор — "яқинроқ келинг, Гулшан", деб таклиф қилди. Оғача ойимнинг бирар муҳим сўзи борлиғини сезган Гулшанбону қўл қовиштириб, ойимнинг яқиниға бориб тиз чўкти.

- Шаҳардан нима хабарлар топдингиз, Гулшанбону?
- Шаҳар хабарлари ойи хонимдан махфий эмасдир.
- Ўзингиз тинч турасизми, уй ичингиз соғмилар?
- Шукур... Онҳазратим ва ойи хонимнинг сояи давлатларида.

— Ишларингиз қандай? — деди кулимсираб Оғача ойим. — Бизга кундашлар топиб бўладими?

Бу саволдан Гулшан бошини қуйи солди, Оғача ойим кулимсиганча Гулшандан жавоб кутиб турар эди.

— Сиз бизга кундаш изласангиз ҳам, — деди Оғача ойим, — албатта, ўз ихтиёрингизча эмас, сайиднинг амрлари билан; шунинг учун бу тўғрида мен сизни айблай олмайман.

Бу сўз билан Гулшан бир оз хижолатдан чиққандек бўлди.

— Албатта, ойи хоним...

— Сўзимни ерда қолдирмаслигингизга ишонганим важдан, — деди Оғача жиддий тус олиб, — сиз билан бу тўғрида махфий бир-икки оғиз гаплашмакчи эдим.

— Канизингизнинг боши устиға, ойи хоним.

Оғача ойим деворға суялган ёстиқни тирсаги остиға тортиб така қилди.

— Мен бу гапимни ўткан кун Ботирбоши холаға ҳам айтиб қўйдим. Лекин сайиднинг кулоқлариға еткурмаслик шартдир. Бу тўғрида холадан ҳам сиз эҳтиётлироқсиз, деб ишонаман. Чунки сизнинг мен билан эски қадрдонлигингиз бор.

— Чўрингиз сўз улашдиришни ёмон кўради, ойи хоним.

— Албатта, шундай бўлмоғи лозим, — деди Оғача ойим, — ўзгалардан ҳам сизга айткулуги йўқ, Гулшан. Сайиднинг никоҳларида биз ўнлаб кундашмиз¹... Агар канизларни ҳам қўшиб ҳисобланса, кундашларнинг саноғи бир юздан ортадир. Ботирбоши хола, яна бир нечалар ва атрофдаги бекларимизнинг таважжухлари соясида² сайиднинг ҳарамлари уч-тўрт йилнинг ичида бунчалик чўриларга эга бўлди... Янги ва кенг ўрдаға келиб яйрашармиз деган эдик, баракатларингизда кундан-кун баттарроқ сиқилишиб борамиз. Ҳатто ичкари хавлиларда бир уйга саккиз, тўккуз каниз жойлашишға тўғри келиб қолди. Бу ҳол давом этса, бирар йиллар ичида яна бир янги ўрда солишқа тўғри келадир. Бу, албатта, мумкин эмас. Ундан сўнг сайиднинг ҳамма диққатларини ҳарамга тортилса, мамлакат иши халалдор бўлишида ва бунинг

¹ Шариятда тўрттадан ортиқча хотин олиш йўқдир. Худоёрнинг расмий никоҳидаги хотини тўрттадан ошмас, яъни, янги хотин оладирган бўлса, тўртинчи хотинини канизликка кечириб, ўрнига янгисини қўйиб турар эди. Оғача канизликка кечирилганларни ҳам бунда қўшиб ҳисоблайдир (муал).

² Атроф ҳокимлари хушомад тариқасида чиройлик қизларни хонга юбориб тургучи эдилар... (муал).

уволини бизлар кўтаришимизда шубҳа йўқ. Мана шу андишаларга бориб, сиз билан кенгашмакчи эдим... Бу андишам Ботирбоши холаға ҳам маъқул тушиб, ваъда берди. Сиз ҳам шу гапларни яхши ўйлаб, ўз фикрингизни менга сўзланг-чи, Гулшанбону.

Гулшан оғача ойимнинг мақсадиға тушунмагандек бир оз ўйланиб турди:

— Муддаоларига чўрингиз тушунмадим, ойи хоним.

— Тушунмаган бўлсангиз, — деди Оғача, — мундан сўнг ҳарамга хотин ва каниз келтирилмасин, дейман.

Гулшан бошини қуйи солди. Чамаси, Оғача ойимнинг таклифи унга ёқмагансумон эди. Дарҳақиқат, оғиздағи ошни олдириш ҳар ким учун ҳам бир хил эмасдир.

— Биз каминаларда нима гап, айланай ойи хоним... Биз, ҳарна қилсақ, онҳазратимнинг буйруқлари билан қиламиз... Биз онҳазратнинг отқан ўқларимиз.

Оғача ойим Гулшаннинг кўзига анча тикилиб қолди. Лекин Гулшан кўзини ундан қочириб ерга боқди.

— Албатта, биз сайиднинг отқан ўқларимиз, — деди Оғача ойим қизишқаннамо. — Лекин, хўжам буюрди, деб ишнинг ўнг-терсига қарамай югура бериш аҳмоқликдир. Агар сиз билан мен онҳазратнинг холис қуллари бўлсақ, сайиднинг давлатларига раҳна солмайлик, дўсти нодонлик қилмайлик. Мана бу — холис қуллик даввосида бўлган бизнинг қўлимиздан келадир... Зоҳиран, сайидга хиёнат кўринса-да, ҳақиқатда холис дўстлик, деб сизга бу таклифни қилдим. Сайидни кунчилайди¹, деб бошингизга келтира кўрмангки, ҳозир ҳам мен онҳазратнинг бир юзинчи хотини бўламан. Юз хотиннинг биттаси бўла туриб, кундашлик қилиш ўзи телбаликдир. Лекин, орада бир ғараз² бўлса, ул ҳам сизга айтканимдек, холис қуллик — чин давлатхоҳликдир³, тушундингизми Гулшан.

Гулшан "биз сайиднинг отқан ўқларимиз" деб Оғача ойимни аччиғландирган эди. Ўз хатосиға тушунган Гулшан узр айтди.

— Мен сизга бу гапни бошқа мақсадда айтдим, ойи хоним. Биз, дедим... албатта, биз...

— Агар сиз бунда ноилож бўлсангиз, мендан йўл сўранг.

— Пир бўлиб қўлимдан тутсангиз, онҳазратимнинг ўгурларида бошим фидо бўлсин.

— Гап шундай бўлса, иккимизнинг бу ишка кўмаклашувимиз ёки сукут қилишимиз давлатхоҳлик эмас, душманликдир, — деди Оғача ойим. — Маним сизга кенгашим — бундан сўнг устингиздаги хизматка бир оз ўйлашиб қадам босишдир.

— Мени итобга⁴ тутсалар?..

— Бунинг тадбири осон, — деди Оғача. — Аввал шуки, сайиднинг кўзларига оз кўрининг, кўринган чоғингизда сулук чўри тополмадим, деб узр айтинг. Сизни, тополмабсан деб қийин-қистокқа олмаслар, жазога тортмаслар. Мухтожликдан кўрқсангиз мен бор, мен сизга қўлимдан келган ёрдамни қиларман. Маъқулми, Гулшанбону?!.

Кейинги жумла билан Гулшаннинг чеҳраси очилиб кетди.

— Хўб, айланай ойи хоним.

— Аҳсан!

Даҳлизда санама тикиб ўлтурган канизлардан бири — хазинадор югуриб кирди.

— Лаббай.

— Опангға икки тилло бер, устига мунсак ёп!

Аҳсан икки қўлини кўкрагига қўйиб, таъзим қилгандан сўнг, чиқиб кетди.

— Шундай одатингизча маним олдимға келиб тураверинг, керагингиз бўлса тортинмай айтинг.

¹ Кунчи — рашк қилиш, қизганиш.

² Ғараз — мақсад, ният, муддао.

³ Давлатхоҳ — хайрихоҳ; дўст.

⁴ Итоб — таъна.

Гулшан бош букиб куллик қилди. Эшик очилиб, қўлида адрас мунсаги билан Аҳсан кирди ва Гулшаннинг устида тўхтади. Гулшан ўрнидан туриб ойимга бош эгди. Шу ҳодда Аҳсан мунсакни унинг устига ёпиб, қўлига икки тиллони ҳам узатди. Гулшан устида мунсаги билан оҳистагина ўлтурди. Аҳсан ҳам турган жойига чўккалади. Гулшан дуога хўл кўтарди. Аҳсан омин, деди. Дуодан сўнг Гулшан ва хазинадор — Аҳсан оҳиста-оҳиста орқалари билан юриб, Оғача ойимнинг ҳузуридан чиқдилар.

30. ХОНИМ ОЙИМЛАР

Гулшан эғнида мунсаги билан даҳлизга чиқиб, ундаги канизлар томонидан "илтифотга лойиқ кўрилгани" учун табрик қилинди. Кафшандозда кийинар экан, кўзи тўғридаги шахнишинда эди. Канизлар билан хўшлашиб ҳавлига тушди.

Юқорида сўзланганидек, бу ҳавлида хоннинг суюкли хотинлари ўзларига хос доя, чевар, канизлар ва куллари билан турар эдилар.

Оғача ойимнинг қаторидаги иккинчи танобий хоннинг суюкли хотини Розия ойимга қарар эди. Розия ойим гарчи ўткан йиллардагина хонга никоҳланган бўлса ҳам, ўзининг хаёлий ҳусни билан "сайид"нинг илтифотини жалб этиб, ҳарамда биринчи мавқуъга минган хонимдир. Хизматига тўрт каниз ва икки кул ҳадя қилинган бу ойим асли кошғарлик бўлган Охунджонбой деганнинг қизидир. Розия хоним қизлик чоғида Қўқон бойларидан Жонбобо отлиғ бир кишига тегиб, бир бола тукқандан кейин эри ўладир. Бундан сўнг қўқонлик Миён Фазл Ваҳҳоб ҳазратка эрга чиқадир. Гулшанбонуға ўхшаш хуфиялар "сайид"нинг қулоғига етқирган бўлсалар керак, бир кун хон, тўсидан арава юбориб, Розия хонимни "меҳмонга" чақиради...

Хоннинг ҳукмига қарши Миён Фазл Ваҳҳоб нима ҳам қила олсин. Розия хоним хон ҳарамиди бир кеча қўниб, эртаси уйига қайтадир. Ул уйига қайтиб келганда Миён Фазл Ваҳҳоб Розия хонимнинг қўлига талоқ хати топшириб, етти арава мол билан ўрдага жўнатадир... Миён Фазл Ваҳҳоб бу ишни кўрққанидан қилганми ёки хонга аччиғ тариқасидами, ҳар ҳолда буниси ҳатто Розия ойимнинг ўзига ҳам қоронғидир¹.

Гулшан Розия ойимнинг даромадига етканда икки нафар каниз даҳлиздан чиқиб, бўсағанинг икки томонида хўл боғлаб ва бош букиб тўхтадилар. Шу ҳолда ичкаридан гўё юзи сут билан суғорилгандек оқ, қуралай кўзи ойсиз ва булутлик кечасидан ҳам қорароқ, қадди сарв каби мавзун, қора сочи тақимини ўпкан, уст-боши ипак ва олтинлар билан ғарқ бир хоним хиромон чиқиб келди. Бошидаги ҳисобсиз кокиллари санама тикилган оқ ҳарир рўймол билан озорсизгина боғлаган, ёқа ва этақларига нафис жияк бириктирган хонатлас кўйлак, бухоро кундалидан қирғоқлариға олтин уқа (кўр) тутулган енгсиз желатка кийиб, ёқут кўзлик олтин тугмаларни бўшқина солган, ҳуснда мисли оз бу нозанин хоннинг суюкли хотини — мазкура Розия хоним эди. Розия хоним орқасидан саккиз-тўққуз ёшлар чамалиқ, кўз ва тишидан бошқа аъзосида оқи йўқ бир бола кўриниб, хонимни таъқиб этди. Бу ёш югурдак қулча хонимнинг ҳар бир майда хизматлариға тайёр каби оёғ олар эди².

¹ Ҳарам тўғрисидаги маълумотимизнинг аксариси бу кунда ҳам ҳаёт бўлган шу Розия ойимдан олинди. Ҳозир тўқсон ёшларга еткан бу кампир ўзининг кучлик хотираси билан бизга қийматлик маълумотлар берди. Ҳануз сақланиб келган баъзи хусусиятлари билан бизни таажжубка солди. Муҳтарама Розия ойимга ва икки орада воситачи бўлиб устимга миннат қўйган қўқонлик дўстим Босит Қодирийга ташаккур ва раҳматлар айтишга бурчлиман (*муал*).

² Қуллар аксар тожик ва ҳабашдан бўлиб етти ёшдан ўн икки ёшгача эдилар ва ҳарамда бундан юқори ёшдаги куллар сақланмас, кул ўн икки ёшга етканда, ҳарамдан чиқарилиб, ўрдадаги бирар хизматка белгиланар эди, дейдир Розия ойим. Эрлиги олинган (бичилган) куллар Худоёрнинг онаси Ҳоким ойим — Жорқин ойимгача (1285 нчи йилда вафот) фақат икки нафар бўлиб: (Эшмат саркор, Тошмат саркор; ҳар иккави ҳабаш) булар ҳам хондан ташқари ҳарамга киралмас эканлар. Ҳар кун эрталаб хон онасиға салом бергани кирганда ҳалиги икки нафар кул ҳам хоннинг орқасида кириб, Ҳоким ойимга салом бергандан сўнг яна хон билан бирга чиқишиб кетар эканлар (бу иккиси Шералихондан қолган, Ҳоким ойимга яқин, қадрдон куллар бўлганга ўхшайдир).

Розия ойимнинг айтишига қараганда, шу икки кулдан бошқаларнинг эрлиги йўқотилмаган экан. Бундан

Розия хонимға қарши келгучи Гулшан букилиб салом қилди. Розия хоним ишорат билан жавоб бергач, "эсонми-сиз" деди ва унинг жавобини ҳам кутмай шахнишин то-монға қараб йўл солди.

Гулшан Розия ойимнинг қуйисидағи дахлизга юзланиб, ундаги канизлардан Қурбон ойимнинг соғлиғини сўраб ўтди. Қурбон ойим танобийсидан сўнг ҳавлининг кун ботишиға мойил бино Шодмон ойимға қарашлиқ ва шу билан ҳарамнинг биринчи ҳавлисидаги ойимлар ҳисоби битадир¹.

онглашиладирким, Худоёр ҳарамни тўғрисида ёзгучи ўрусларнинг кул (евнух) ларни каниз ва хонимлар билан аралаш юрган ҳолда кўрсатишлари муболағадир.

Розия ойим яна тафсилга киришиб: "Хон биринчи мартаба тахтдан ҳайдалишида ўзига қарашлиқ ёш куллардан бир нечасини Жиззахка элтиб ўқутди ва сўнгги даврида уларни баъзи мансабларга қўйди. Улар: Шоғулом жарчибоши, Жамил Файзулло ва Муллача хазиначилар, Давлат удайчи, Давлат саркор ва Шопсанд кўрбошилар, дейдир. Бу куллар ҳам ҳарамга киралмаганларидек, эрликлари ҳам жойида экан (*муал.*).

¹ Розия ойимнинг айтишига қараганда, Худоёр ўзининг уч карра хонлиқ даврида шу хотинларға уйланган:

1). Қозоқ тўра — Розия ойим бунинг отасини аниқ айталмайдир. Лекин, ўзи қирғизлардан эди, дейдир. Фикримизча, Мусулмонқулининг қизи шу бўлсамикин?.. Хизматида тўрт канизи бўлган;

2). Анбарчик тўра — Ўратепада юзбеги бўлган Худоёрбек валламининг қизи;

3). Катта пошшо ойим — кўқонлиқ Хўжа Калон тўранинг қизи, Насриддин бекнинг онаси, хизматида етти каниз, тўрт кул;

4). Кўқонлиқ ойим — Кўқоннинг Сармозор даҳасидан, кимнинг қизи эканини Розия ойим билмайдир. Хон биринчи мартаба тахтдан қувлангач, эрга тегиб кеткан;

5). Қурбон ойим — ғума (жория) лардан, Ўрмонбекнинг хазиначиси, хизматида икки кул, уч каниз.

6). Гулзода бекач — ғумалардан, хизматида тўрт каниз. Шаҳзодаҳон исмлиқ бир қизи бўлиб, 1919 йилда Ўшда ўлган;

7). Ширин бекач — ғумалардан, хизматида уч каниз, икки кул. Тўра пошша исмлиқ бир қизи бўлиб, кўқонлиқ Кароматхон тўрага берилган;

8). Исфаралиқ ойим — исфаралиқ Ҳабиб эшоннинг қизи. Бундан Моҳзодаҳон исмлиқ бир қиз туғулиб, кўқонлиқ Сафохон тўранинг ўғли Исоҳонға берилган (Моҳзода алҳол тирик эмиш). Худоёр иккинчи хонлиқ даврида исфаралиқ ойимни ғарлиқда айблаб, баҳона билан ўрдадан ҳайдаб юборган.

Худоёрнинг иккинчи хонлиқ даврида олган хотинлари:

9). Мунисхон пошшо — кўқонлиқ Ғозихон тўранинг қизи, хизматида саккиз каниз, тўрт кул. Бундан Сайид Умарбек исмлиқ ўғул туғулган. Сайид Умарбек бу кунда Рошидон райўн, Тўра кишлоқда турар эмиш;

10). Пошшобону ойим — Кўқонда машхур Баҳодирхон тўранинг синглиси, Муҳаммад Аминбек билан Чорсолаҳон пошшонинг онаси, хизматида тўккуз каниз, беш кул;

11). Масъудаҳон (Оғача ойим) Ибодуллаҳўжа қизи, Фансуруллобекнинг онаси;

12). Кишбиби (Қизойим) — Худоёрнинг тоғаси Гадойбой дотҳонинг қизи. Бу аслда Шомуродхоннинг хотини бўлиб, Шомурод ўлгандан кейин Ҳоқим ойим Бухорода ўғли Худоёрға Кишбибини никоҳлаб берган, хизматида беш чўри, уч кул;

13). Кичик Шоҳойим — Шуғнон ҳокимининг қизи, Ўрмонбекнинг онаси, боланинг чилласи чикмай ўлган;

14). Тўхтапошшо (Чиндовуллик ойим) — Наманган тумани Чиндовул кишлоғининг хўжа қизларидан, хизматида тўрт каниз, уч кул.

15). Катта Шоҳойим — Дорбоз ҳокимининг қизи, хизматида етти чўри, катта Шоҳойимдан Сайид Фансурулло исмлиқ ўғул туғулиб, беш ёшида экан, Марғилонда Пўладхон ўлдирган;

16). Гуландом бекач — ғумалардан, бундан Офтобхон исмлиқ қиз туғулиб, Худоёр вақтида, ўн уч ёшида ўлган;

17). Моҳбегим бекач — ғумалардан. Биняминбекнинг онаси, хизматида уч кул, уч чўри;

18). Гулқиз бекач — ғумалардан;

19). Асал бекач — ғумалардан. Учунчи хонлиқ даврида;

20). Қоратегинлик ойим — Қоратегин ҳокимининг қизи, хизматида етти чўри;

21). Бибипошшо экавотлиқ ойим — Наманган юқорисида Экавот кишлоғининг катта эшони Хўжам пошшо тўранинг қизи, хизматида уч чўри, икки кул бўлган; бу ойимдан Сайид Фансурулло исмлиқ ўғул туғулиб, уч ёшида Пўладхон ўлдирган;

22). Розия ойим — (шу маълумотларни бергучи) Розия ойимдан Сайид Умарбек отлиқ ўғул бўлса ҳам уч ёшида ўлган;

23). Қамбар пошшо — Хўжакалон тўранинг кичик қизи, Катта пошшо ойим ўлгандан кейин болдиз олган, хизматида уч каниз.

24). Ойнисаҳон пошшо — Турсун оталиқнинг қизи;

25). Тухфаниса ойим — Олтиариғ қозисининг қизи; бу қизга уйлангандан ўттуз етти кун кейин Худоёр ўрусларга сиғиниб Тошканд келган;

26). Ҳамроҳ биби ойим — кўқонлиқ Нурматбой деганнинг қизи;

27). Саиданисо (чимёнлиқ ойим) қирғизлардан бирининг қизи.

28). Шодмон ойим — ғумалардан; хонға суюкли эмиш, хизматида уч чўри, уч кул;

29). Гулбону бекач — ғумалардан; хизматида бир чўри, бундан Озодаҳон исмлиқ қиз туғулиб, кўқонлиқ Баҳодирхон

Гулшан ҳавлининг кун ботиши — ошхона ва бошқа рўзгор уйлари ёни билан бориб бир эшик орқали бизга маълум узун йўлакка чиқди. Йўлакда сув ҳавлисидан чиқиб келган бир каниз Гулшанни кўриши он қўлидаги сувлик кашкулни ерга қўйиб югурди:

— Эсонмисиз? Мунсак муборак, аямлар соғми?

Гулшан қўл учи билан кўришди:

— Ўзинг ўйнаб кулиб юрубсанми? Мунисхон пошша ойим саломатмилар? Биби пошша ойим ёзилиб кетдиларми?

— Шукур, шукур, бизнинг ҳавлига кириб.

— Кирирман, — деди Гулшан ва устидаги мунсакни еша берди. — Сен маним келганимни уларга айтма. Мен ўзим бир оздан кейин чиқарман.

Каниз орқасига бурилиши билан йўлакнинг юқори эшикларидан бири тарақ-туруқ очилиб, ичкаридан икки ёш, оёғ ялан каниз қувлашиб чиқдилар. Гулшанни мунсак билан овора кўрган қизлар шу тарафка қараб югурдилар.

— Гулшанжон, Гулшанжон! Эсонмисиз, омонмисиз? Сарпа қутлуғ!

Шўх канизларнинг бири Гулшаннинг олдидан ва иккинчиси ёнидан ўрмалаб, бирининг оғзидан иккинчиси "Гулшанжон, эсонмисиз!" ни олиб эсанкиратдилар.

— Бўлди, бўлди! Шўх байтал ўлгурлар! — деди Гулшан, — ойимлар эшитса нима деган гап бўлади?

Қизлар Гулшаннинг сўзига қулоқ солмай, келган тарафларига қараб уни судрадилар.

— Тўқ байтал! Гулшанжон! Тўқ байтал!

Гулшан аччиғланса ҳам яна уларнинг сўз ва ҳаракатидан кулишқа мажбур эди.

— Қуриб кеткурлар... Шунинг учун ҳам сенларнинг олдингга киргим келмайди-да!

Сўзга илтифотсиз, ўюн билан борган канизлардан бири Гулшаннинг қўлидаги мунсакни титкилаб ўзига тортди:

— Қайси гўрдан олдинг, менга берсанг-чи шуни!

— Ол, ол! — деди Гулшан мунсакни бўшатиб, — ўлимлик қиларсан!

— Албатта тобутимга ёпарлар!

Йўлакнинг бошидаги эшикка етдилар ва учиси бирдан сиқилишиб, ичкарига кирдилар.

31. ҚИРҚ ҚИЗЛАР

Гулшанлар кирган ҳавли "Қирқ қизлар" деб аталар эди. Бунда хоннинг кўнгил очишига хизмат қилгучи "Қирқ қизлар" турар эдилар. Бу ҳавли ундаги ўюнчи, созанда ва навозанда канизларнинг сонидан олиб "қирқ қизлар" аталган эди.

Худоёрнинг ҳарам канизлари сони бир юз эллий беш нафар бўлиб, булардан ўн тўрт нафар оқ саройда, саккиз нафар шахнишинда, яъни хоннинг ётиш туришига махсус, саккиз нафар Ўрмонбекка қарагучи, ўн нафар доялар ҳузурида, йигирма беш нафар шу "қирқ қизлар"да ва қолганлари ҳар қайси хоним ойимларнинг хизматида эдилар.

тўрага келин бўлган;

30). Руҳафзо бекач;

31). Сайқал бекач;

32). Санавбар бекач;

33). Арғувони бекач;

34). Нигор бекач;

35). Рузвон бекач. Бу олтови ҳам ғумалардан эмиш.

Бу ерда ёзилганлар Худоёрнинг тугал хотинлари ҳисоби бўлмас, деб ўйлайман. Чунки Розия ойимнинг хотиридан баъзиси кўтарилган бўлиши мумкин. Биз Розия ойимнинг ёнида эканмиз, ўртоқ Босит:

— Хон неча хотин олган эди, ойи? — деб ҳазил тариқасида тақрор савол берди. Розия ойим мендан ийманган қиёфада:

— Хон қурсин, унинг олган хотинларининг ҳисоб-китоби йўқ, болам, — деди ва манимча жуда тўғри сўзни айтди (муал).

Ҳавли юзида тўп (копток) ўйнагучи "қирқ қизлар"дан етти-саккизи Гулшан олдиға югурдилар.

— Эсонмисиз!

— Елиб югуриб ҳорманг!

— Эрингиз ўлмадими!

— Шаҳар йигитлари омонми!...

Бу қизлар ҳалигилардан қолишмайдирған шўх эдилар. Гулшан ҳам энди жиддият сақлаб турмади:

— Зерикмай ўлтурибсанларми? Ичларингда туғиб қўйганларинг йўқми? Уйнаш қилиб тутилмадингларми?

Бу ҳавли тўртта кичик ва битта зўр танобий уйдан, ҳам "қирқ қизлар"ға махсус ошхона ва бошқалардан ташкил топиб, қизлар кичик уйларга жойлашқан эдилар. Уларнинг ясаниға келганда, юқоридағи канизларда кўрилгандек — қизил шол қўйлак, сариғ гуллик қизил шол рўймол, шуваматос ёки адрас желатка эди. Ҳозирги тўп ўюниға иштирок этувчи қизларнинг ҳаммаси деярлик ялан оёғ бўлиб, юмишдаги ва ошхонада ош пиширғучи қизлар дуранглик бедона кафшлар кийган эдилар. Аксарият, йигирмадан ошқан қизлар, ичларида ўн олти, ўн етти ёшлиқлари ҳам кўринар эди. Бу қизлар мамлакатнинг ҳар тарафидаги беклардан хонға ҳадя тариқасида юборилғанлар, шунинг учун улар терма дўндиклар эдилар. Чўри исми билан ҳарамга келган кунлари ҳар бирлари ҳам хоннинг "илтифоти"га бир-икки мартабагина "лойиқ" кўрилиб, сўнгра "қирқ қизлар" ичига ҳавола қилинған эдилар. Улар хануз ҳам шаҳарнинг машҳур хотинлари бўлған Нусрат ҳофиз, Ботирбоши хола, Тилло ҳофиз, Тожи ҳофиз, Мисқол ҳофиз, Хон оғача, Мисоқ оғача, Улуғ ўюнчи, Шохбачча, Ражабхон, Тош ҳофиз ва ҳатто марғилонлик Зебихонлардан ўюнга, созға, ашулага таълим олиб келарлар ва шунинг учун ҳар бирлари ўз хунарларида яхши санъаткор бўлған эдилар. Жумъа куни етканда бу ҳавлидаги катта танобий тартибқа солинар, "қирқ қизлар" янги кийимлар кийиб упа-эликлар қўярлар, турли зийнатлар тақиб, ажойиб суратда базмга ҳозирланарлар эди. Жумъа намозидан кейин хон баъзан ёнида Розия ва Оғача ойимлар билан бу ҳавлиға ўтар ва катта танобийнинг тўрига қўюлған махсус курсига ўлтуриб, "қирқ қизлар" базмини кўрар эди...

Шу йўсун қизлар Гулшанни ҳавли ўртасидағи тўп ўюниға судрадилар. Гулшан ўюнга иштирок этишда тихирлик қилиб кўрган эди, қизлар зўр келдилар. Ноилож ул ҳам ўйнамоққа мажбур бўлди. Бир чеккада ўлтуриб ешинди. Шу қизлардек ялан оёғ, бош ялан бўлди. Товор қўйлагини аяб липпа урди, енгини тирсаги юқорисиғача шимарди ва ички кийимини ҳам болдириғача кўтарди.

Қизлар ўзлари ясаған катта ипак коптокни Гулшанга бердилар:

— Марра беш-ўн; ҳар ўнда бир айланиш; агар тўпни марраға еткармай қочирсангиз, ҳар биримизни апишиб, ҳавлини бир айлантириб чиқасиз! — дейишди қизлар.

Гулшан шартни эшитиб ўйланиб турди.

— Агар марраға еткарсам?

— Биз апишиб айлантирамиз!

— Қочинглар бўлмаса! — деди Гулшан ўртаға тушиб, — тўпка тегсанглар, менга ҳадук берсанглар ҳисоб эмас!

Қизлар унинг шартига кўниб ҳавлининг теварагига тарқалишдилар. Гулшан ўйинни бошлади. Тўп чиқагон эди. Гулшан биринчи ўнни муваффақият билан тамомлади. Ўн иккинчи урушда биринчи ўн учун айланган эди, Гулшаннинг узун сочлари атрофка тарқалиб, ҳатто кўкраги ҳам ларзага келди... Қизлар қийқиришиб кулдилар. Иккинчи ўннинг айланиши ҳам шу йўсун кулги берди. Лекин учунчи ўннинг ерга саккизинчи урулишида копток қочти. Гулшан коптокни ҳарчанд қувлаб юқори чиқаришға урунса ҳам бўлмади, ерда думалаб қолди. Қизлар қийқириқ ичида чапак уриб юбордилар ва Гулшанни ўраб олдилар. Гулшан чиқиб қочишға

хезланса ҳам бўлмади, ул кутмаганда бир қиз орқадан келиб сакраб минди...

— Хих, эшагим!

Қизлар кулишар эдилар. Икки қиз Гулшаннинг олд ўрум сочидан ушлаб етаклади. Бу томошага ҳатто уйдаги ва ошхонадаги қизлар ҳам қизиқсиндилар. Биринчи қизни ҳавли айлантириб чиққан эди, иккинчиси минди... Шу йўсун бечора Гулшан ўнлаб қизни ўз устига миндириб, орқаси яғир бўлаёзди. Яна ўюн бошланди...

Шомга яқин ош тайёр бўлиб, қизлар ўз қўшоқлари билан уйларига кирдилар. Гулшан ҳам бир қўшоқ қизларга қўшулиб, ўртадаги уйга кирди. Қизларнинг ўзидек уйнинг полос ва жихозлари ҳам бесаранжом эди. Унда бир рўймол, бунда бир махси, нарида яна бир нарса... Хулласи, уй ивирсиб ётар эди.

Гулшан бу ҳолдан ранжиб қизларни урушти: — Сенларга ҳеч сон кирмади... Қачон кўрсам, уйлари лўлининг хуржун солган елкаси!

— Лўлининг хуржун солган елкаси бўлса, — деди Нозик отлиғ бир қиз, — ўзинг йиғиштириб бер, Гулшан опа! — Менми, менга нима? — Менга ҳам нима?

— Сенинг турадирған уйинг, — деди Гулшан, — йиғиштирсанг, кўнглинг равшан бўлади.

— Уй йиғиштирилмаса ҳам кўнглим равшан, — деди Нозик ва ёнидаги Тухфага қараб кўлди. — Тухфа, сенинг ҳам кўнглинг равшанми?

Тухфа оғзини катта очиб, Гулшаннинг олдиға келди:

— Мана, ўз кўзинг билан қара, опа: кўнглим чилчироғ ёққандек равшан, кўрдингми?

— Кўрдим, кўрдим? — деди Гулшан, юзини четка ўгуриб. — Кўнглинг равшанлиги устига яна бир нарса ҳам тилабдир...

— Нима тилабдир, эрми? — деди учунчи ёқдан Қумри. — Кўнгилдагини топар экансан, опа! Меникига ҳам қара-чи, кима тилар экан?

— Сеники ҳам эр, — деб кулди Гулшан. — Буларга бир сўзни айт-да, қоч! Ош келди. Нозик, дастурхонингни ёз!

Нозик дастурхон ёзди. Ўртаға икки хитой лаганда палов қўйилиб, Гулшан билан етти қиз ошқа ўлтурдилар. Кенгаш-пенгаш бўлмади. Хуфтандан кейин уйлардаги қизлар бирин-сирин катта танобийға йиғила бошладилар. Икки чилдирма қизитилди ва дотор, танбур, ғижжак, чанг каби асбоблар созланди. Қизлар ўзаро базмга ҳозирланар эдилар ва ҳар кеч ҳам базм билан кўнгил ёзар эдилар. Дарҳақиқат, эркаклар дунёсидан алоқаси кесилган мазлума, оила ҳаётидан маҳрум бечоралар шундан бошқа нима билан ҳам овинсин? Уларнинг овинчоғи — кундузлари ўюн, кечалари базм ва тунлари уйқу ҳам туш эди.

Қизларға махсус назокат билан соз чалинар эди. Созга йўлбошчилик қилган чилдирма ярим товушда гумбирлар, кўнгууроқлари шинғирлар эди. Катта қандилдаги чилчароғ мури остида ҳарам қизларининг ҳусни ял-ёнар, ўртада ўйнағучининг маммалари мақом билан силкинар ва "Қирқ қизлар"даги кундалик базмга одат қилган бошқа ҳавли канизлари билан танобий борған сайин тўла борар эди.

Ўюнчи куллик қилиб, саҳнадан чиқди. Унинг ўрниға Нозик кўзғалди. Нозик саҳнага чиқиши билан чилдирма ҳам бошқа куйга ўтди:

— Бак-баканг, бак-баканг...

Чилдирмага созлар замлангандан кейин, икки ўртадан узук ва шўх бир куй туғилди. Нозик ўртада хиромон бир тарафка ўткан эди, қизларнинг баъзисидан соз каби шўх ва нафис оҳанг эшитилди:

Очилғанда лолалар, териб юрғай болалар,
Айтингиз-чи, холалар, ўткан дўндик созмидир?
Ўткан дўндик созмидир?
Термулғаним билмаса, писандига илмаса,
Раҳми асло келмаса, менга қилган нозмидир?
Чеккан жабрим озмидир?

Нозик ўйнар, қизларнинг ашуласига аъзо ҳаракати билан тасдиқ ишорасини берар ва бунда нафис бир санъат кўрсатар эди.

Бағрим ўтда ёнади, ёрим мендан тонади,
Қулни йўққа санади, мендан ё аразмидир?
Мендан ё аразмидир?
Ёрим юзи гул эрур, зулфлари сунбул эрур,
Лаҳза кўрган қул эрур, ёки бул пардозмидир?
Ёки бул пардозмидир?
Хуммор кўзинг ўйнатиб, ошиқни арзон сотиб,
Исён лойиға ботиб, жабру ситам бозмидир?
Жабру ситам бозмидир?
Тирнамағил сен ярам, йиғлатма кўб, қил карам,
Турган ўрнингдир ҳарам, яъни шоҳим базмидир!
Яъни шоҳим базмидир!
Ою йиллар йиғлаган. бағрин ҳар дам тиглаган,
Ҳасратидан биғлаган¹, бахтсиз бир қиз Назмидир!
Бахтсиз бир қиз Назмидир!

Кейинги байтлар оғир бир фожиъани тасвир қилдилар: ойлар, йиллар йиғлаган, ҳасратидан хушсиз йиқилган бахтсиз бир қизнинг жонсўз фарёдини гавдалантириб кўрсатдилар. Бу ўрунда шўх куй лобарғина қилиб бир ҳасратка таржимонлик этди. Юқоридан бошлаб ўйноқи руҳда куйлаб келган қизлар ва доим нозу карашмада бўлган ўртадағи ўюнчи ҳам бундаги оғир маънони ўзича олишқа тиришдилар...

Ою йиллар йиғлаган, бағрин ҳар дам тиглаган,
Ҳасратидан биғлаган бахтсиз бир қиз Назмидир!

Бу "бахтсиз бир қиз" базмдаги қизларнинг ҳар қаюсиға маълум эди. Фақат бу мажлисда унинг фарёди иштирок этса ҳам, ўзи иштирок этмас, беҳисоб фарёдлар, фиғонлар, ҳасратлар билан чарчаган бу қиз ҳозир тупроқ остида тинчиб ухлар эди. Унинг таржимаи ҳолини "қирқ қизлар"дан ҳар ким билганидек, ҳатто уни кўмсаб йиғлағучилар ҳали ҳам топилар эдилар. Дарҳақиқат, озодликдан маҳрум этилган мазлума қизларға неча асарлар қолдириб кеткан бир шоирани ким билмасин, кўбчиликнинг айталмаган ҳасратини куйларга солиб берган шоирани ким унутсин? Ошиқидан айрилган бир маъшуқа, номусиға тўқунилган бир мазлуманинг фарёди кимларнинг юрагига кириб ўлтурмасин?

Шундай... Мундан бир йиллар илгари шу "қирқ қизлар" ичида Назми исмлиқ бир қиз ўлган эди. Бу шу қизнинг тўқуған байтларидан бири эди. Қизларнинг сўзига қарағанда, Назми Қўқон қишлоқларининг биридан, чиройлик қиз экан. Назми холасининг ўғли билан севишкан, ҳатто тўй кунлари ҳам яқинлашқан экан. Отаси жуда камбағал деҳқон бўлиб, Худоёрнинг неча йиллик солиқларини тўламаған экан. Худоёр чўғоллари (золим табиъатлик, раҳмсиз солиқ йиғувчилар) қишлоққа чиқиб, Назмининг отасини сиққанлар, урғанлар... Қизидан бошқа мол тополмай, уч йиллик солиқ бадалига Назмини тутиб, Худоёрға тортиқ қилғанлар. Хонға Назмининг ҳусни ёққан, уни доя хотинларға кўшиб ҳаммомга юборған. Худоёр бир-икки кеч бечоранинг номусига тегиб, сўнгра "қирқ қизлар"ға кўшқан... Назми шунда икки йил чамаси куйлаб, йиғлаб юрган, "қирқ қизлар"ға кўб янгиликлар берган ва охирда ўзи сил бўлиб ўлган...

Назмининг охирғи икки байтидан сўнг базм битди. Ҳар ким ўз жойиға тарқади.

32. НОЗИК

Гулшан бояғи етти қизлар ёнида ухламоқчи эди. Нозик билан Тухфа ўрун ёзар эдилар. Қумри Гулшанга шўхлик қилар эди.

— Сен аҳмоқсан, Гулшан опа! — дер эди Қумри. — Эрингни ёлғиз ташлаб биз "бўйдоқлар"

¹ Биғлаган — биғиллаган, хушсиз йиқилган (муал).

ичида нима маъно топасан?

— Алжимай ўл! — деди Гулшан. — Сенлардан, албатта, маъно топмайман... Сенларнинг ўйлағанларинг фақат...

— Бўлмаса сен нимани ўйлайсан?

— Мен тириклик тўғрисида ўйлайман. Сенлар тўқликқа шўхлик қиласанлар. Бир вақт мен ҳам хоним ойимларга чўри эдим. Бироқ сенлардек...

Ҳамма қизларнинг кулоқ-кўзи Гулшаннинг оғзида эди. Ўрунни ёзиб битирган Тухфа сўради:

— Сен ўйламасмидинг?

Гулшан бир оз жавобсиз, кулимсираб турди.

— Ўйласам ҳам сенларча ҳар кимнинг олдида валдирамас эдим... Бу ўзи шайтоннинг иши. Намоз ўқусанг, рўза тутсанг, хаёлингга бу нарса ҳеч келмас. Мана биттаси Зарифа, сенлардек уят сўзга оғиз очмайди.

— Ва-ха-ха-ха! — деб кулиб юборди Қумри. — Айт-чи ўзинг, Зарифа, сен кеча қандай туш кўрдинг?

— Куриб кет, — деди Зарифа юзини четка ўгуриб. — Кишини кўрган туши билан айбламакчи...

Қизлар бирин-бирин келиб ўрунлари устига ўлтурдилар. Ўрун қатор ва бир-бирига тақаштириб солинган эди. Гулшан ўзи учун четроқдаги ўрунни танлади.

— Кўйлак ешар! — деди Қумри турган кўйи ва кўйлагини ешиб ташлади. — Иштон солар!

Қизлардан тўрттаси Нозикни таъқиб этдилар ва шарт-шурт бир-бирининг яланғоч этига уришиб шартак олишдилар. Қип-яланғач қизлар билан кулги бошланди.

— Сенларнинг ёнингда ётқан киши гуноҳкор бўлади, — деди Гулшан бошини кўрпага буркаб. — Агар билсанглар, ҳар қайсинг иккита, учта боланинг онаси бўладиған ёшдасанлар.

— Тўғри айтасиз, айланай Гулшан, — деди Қумри яланғоч ўзини шамъга солиб. — Менга яна бир қараб кўринг-чи, балки беш боланинг онаси бўлсам ҳам арзир.

Ҳамма кулишиб юборди. Кўрпани бир оз очиб қараган Гулшан ҳам бу ҳолдан ичи қотиб кулди.

— Шамъни ўчир.

Қумри тоқчадаги шамъни ўчирди. Уй қоронғиланди. Энди "нари ёт, бери ёт" билан бир-бирларини итариб, суриб кўрпани тўрт томонга тортишиб жанжаллаша бошладилар.

— Ухлатасанларми, йўқми? — деди Гулшан жекириниб.

— Жим, жим, — деди ярим товуш билан Қумри. — Гулшан бизнинг уйга ухлағали келган экан.

— Уйида эри ухлатмаган бечорани.

— Мен шунинг учун ҳам эрга тегмайман-да, — деди Қумри. — Эр деганнинг оти ўчсин, кишини ухлатмайди.

— Ухла, бечора, ухла, — деди Тухфа, — "Қирқ қизлар"дан саранжомингни олиб кет.

Яна кулги кўтарилди. Гулшан ҳарчанд ўзини ушласа ҳам яна қизларнинг кулгисига тортилди.

— Гап-сўзда ҳам бир маъни бўлиши керак, — деди Гулшан, — бўшдан-бўшка ҳиринг-ҳиринг, бундан кўра тинч ухлаган яхши.

— Маъни ўзи нима, Гулшан опа?

— Маънининг маънисини сўрама, Тухфа, — деди Қумри, — Гулшан опам жавоб берсин, бизнинг шу "қирқ қизлар"да қамалиб ётқанимизда ҳам маъни бормикин?

— Уни кўявур, — деди қизлардан яна бири, — Гулшан опам эрини ёлғиз ташлаб, биз маънисизларнинг ичида яна бир маънисиз бўлиб ётипти; шунда ҳам бир маъни бормикин?

— Товушларинг ўчсин.

— Бор, бор, — деди аллаким. — Бизга ҳамроҳ топиб келади.

- Бизга ҳамроҳ топиб келганида ҳам маъни борми?
- Нега маъни бўлмасин, бизга ўхшаш маънисиз кўпаяди.
- Яна кулги кўтарилди. Қизларнинг "маъни"дан бошланган "пайрав"ларининг кейинги жумласи Гулшанга ҳам гаъсир қилиб хиринглади.
- Қирилиб кет ҳаммаларинг... Энди маънисизни кўпайтирмайман, тинч ухлаларинг.
- Баракалла, — деди Нозик. — Ана энди сизга ҳам маъни кирипти.
- Бекор айтибсан, Нозик, Гулшан опамга маъни кирганига кўб бўлган.
- Масалан, қачон кирган?
- Анчадан бери... Эрга текканингизга қанча йил бўлди, Гулшан опа?
- Қизлар яна шакқилдашиб кулдилар.
- Бемаза гапни қўйинглар, ухлайлиқ.
- Ухлашни бир оз қўйиб тур, Гулшан опа, — деди Нозик. — Мен сенга мазалик бир ҳикоя айтсам эшитасанми?
- Ҳикоянг курсин...
- Ўзи мазалик гап. Эшитмасанг, бари бир ухлатмайман.
- Гулшан минғиллаб ўрнида ағдарилди.
- Айт, лекин чўзма.
- Чўзмайман. Сенлар ҳам жим ёт, овсинлар!
- Бир-бирини қитиғлаб, хиринглашкан қизлар Нозикнинг сўзига қулоқ солмадилар.
- Тухфа, Қумри! — деб хайқирди Нозик. — Тинчимасанглар бўғаман, майлими?
- Нозикнинг таҳдидига қулоқ солувчи яна бўлмади. Нозик ирғиб ўрнидан турган эди, қизлар кўрпага яшириндилар.
- Оғзингга аямай ураман, Наврўз!
- Кўрпа ичида қизларнинг пиқиллаши эшитилса ҳам, бояғи тўполон биткандек бўлди.
- Уйғоқмисан, Гулшан опа?
- Гапуравер.
- Қизларга яна бир мартаба танбеҳ ясагандан кейин Нозик ўз ўрнига келиб ўлтурди.
- Бир кун эрталаб биз ҳаммомдан келар эдик, — деб ҳикоя бошлади Нозик, — бизга йўл устидан бир йигит ҳамроҳ бўлди...
- Эски дард, — деди аллаким, қизлар пиқиллашиб юбордилар.
- Эски гап бўлса, кишини эшиткали қўймайсанларми?.. Мен Гулшан опамга сўзлаб бермакчиман, сенлар эшитмасанглар, ухлаларинг ё бўлмаса, сўзни сўзга қовиштирларинг!
- Сўзлай бер, биз тинч ётамиз, — деди Тухфа, — Наврўз, Қумри, Ҳамроҳ, жим ёт-да, ахир!
- Шундай, Гулшан опа, йўлдан бизга бир йигит ҳамроҳ бўлди. Ўзи қандай йигит деб сўра: сурма қўйғандек оху кўзи бор, қизил олмадек таранг юзи бор, энди чиқиб келган кўк майса мўйлаби, Розия хонимниқидан ҳам нафисроқ қалам қоши... Устига кийган беқасам тўни ўзига шундай ярашқанки, биз қизлар ихтиёрсиз унга қарашдиқ, а, шундайми, Тухфа?
- Тухфа тасдиқ қилди, Гулшандан уйғоқлиқ жавобини олиб, Нозик давом этди:
- Ёш, уятчан йигитка ўхшади. Йигирма чоғлиқ қизнинг ўзига тикилганидан уялиб, ерга қаради... Бизни ҳаммомга олиб борғучи Насиба хола билан Ҳанифа доя эдилар. Улар бизни йигитка айланишкан ҳолда кўриб, тез юришқа қистадилар. Биз йигитка қарай-қарай ночор қадам босар эдик. Йигитча бўлса биздан қолишмай бирга келар эди. Биз ўрда дарбозасига етаёзган эдик мен қайрилиб орқамга қарадим. Ёш йигит ҳамон ўн қадам нарида келар эди... Шайтон васваса қилиб кўнглимга бир гап келди. Секин-секин сурилиб, қизлардан кейин қола бордим. Энг орқага чиқғач, бошимдағи рўймолни олиб, паранжи ичидан ерга ташлаб юбордим... Дарбозага яқинлашқан эдик, дарбозани очиб дарбозабонлар четлашдилар. Рўймолим ерга тушдим, йўқми — билмас эдим, лекин дарбозадан ташқарида тушиб қолишини тилар эдим... Иш кутканча чиқмади, деб афсус қилдим, чунки дарбозадан ўн адим ичкарига кирган эдик,

дарбоза ёпилмасдан яна орқамга қайрилдим. Ўзимдан беш қадам нарида тушкан рўймолимни бояғи йигит энгашиб ердан олар эди. Мен бурулиб йўлимга кета бердим...

— Опа, рўймолингиз тушти!

Юрагим орзиқиб тўхтадим. Йигитча рўймолимни келтирди, тусида бир оз кулимсиш бор эди.

— Сизникидир? — деб сўради.

— Меники, — деб қўлидан олдим, раҳмат айтиш ҳам эсимдан чиққан. Дўндиқ йигит бошка сўз айтмади. Рўймолни менга бериб ўрданинг улуғ дарбозасига қараб кетди. Мен бўшашганча қизлар орқасидан ҳарамга судралдим. Мен йигитни бир адим наридан кўрдим, товшини ҳам эшитдим, қўли ҳам қўлимга тегди шекилли. Ухламайсанми, опа?

— Уйғоқман, — деди Гулшан. — Хўш ундан сўнг нима бўлди?

— Нима бўлганини ҳозир сўзлаб бераман... Юрагим ўйнаган ҳолда "Қирқ қизлар"га кирдим, "опа, рўймолингиз тушти, сизникими?" жумласи қулоғим остидан кетмайди ва суврати кўз ўнгимга келган сайин, юрагим орзиқади. У ёқни ўйлайман, бу ёқни ўйлайман, ўйимнинг бошига еталмайман, аммо юрагимга бир парча олов ташланган, ёнаберадир. Ичимдаги шу ўт билан гўё мен маст бўлганман, бошим шишкан, кўзим тинган, юрганимни-турганимни билмайман. Нега кўрдим, нега қарадим? Нега рўймолимни ташладим, нега олиб берди, нега ўрдага киралди? Бу ўзи жин, мени жинни қилмоқчи... Ох, яна бир кўрсам эди! Ҳаммом борганларнинг ҳар биридан сўрайман: "Йўлдаги йигитни сен кўрдингми?" "Кўрдим"... "Кўрган бўлсаларинг сенларнинг ҳам юракларинг ёнадим, яна кўрдинг келадими?" "Йўқ". Шундан сўнг унинг жин бўлганлигига ишониб қоламан: мен жинга тегишдим, жин мени чалди, дейман. "Бизнинг ўрдада шундай йигит борми?" "Йўқ". "Сенлар ҳам унинг орқамиздан ўрдага эргашиб кирганини кўрдингларми?" "Йўқ". Демак, мени жин чалган... Тухфа бўлса: "Сен пари йигитка ошиқ бўлгансан", деб кулади. Мен унинг сўзига ишонаман. "Балки пари йигитдир, ул ҳам мени яхши кўргандир", дейман. Шундан кейин мен кута бошладим. Агар яхши кўрган бўлса, мени ўз юртига олиб кетар, деб ўйладим. Эрта кутдим, кеч кутдим, пари йигитдан дарак йўқ. Ўн беш кундан сўнг яна ҳаммомга бориш чоғи етди. Мен сўйиндим, балки бу кун парилар юртига кетарман, деб ўйладим. Шу орзуда ҳаммадан илгари мен отландим. Бордиқ. Ҳаммомдан чиқиб пари йигит билан учрашкан жойга яқинлашқан эдик, юрагим ўйнай бошлади. Учрашилганда қиладирган ишоратларни ўйлаб қўйган эдим. Агар четдан туриб ўзига имласа, қизлардан ажралиб қолмоқчи эдим. Маълум жойга етдик... Пари йигит йўқ. У ёқ-бу ёққа, тор кўча ичларига қарадим, яна йўқ. Баданимга совуқ тер чиқди, қизлардан ажралиб, йўлда тўхтаб қолганимни ҳам билмайман. Бир вақт Насиба холанинг чақирган товши билан кўзим очилди ва не зайдда қизларга етиб олганимни билмадим. Ўрда дарбозасига еткунча неча қайта орқамга қарадим, — деди Нозик ва узоқ тин олиб, бир оз тўхтади. — Шундай, мен пари йигитка ошиқман. Уч ойдан бери ошиқман, Гулшан опа.

— Пари йигитка ошиқмисан, хе-хе-хе.

— Нега куласан, Гулшан опа?... Ишонмасанг, Тухфадан сўра.

— Ошиқлигингга қулмайман, — деди Гулшан яна кулиб. — Сен айткан йигит пари эмас.

Нозик ўрнидан сапчиб турди.

— Ким бўлмаса?

— Одам!

— Одам? Сен уни кўрганмисан?

— Кўрганман... Ўзи бизнинг ўрдада... Ҳозир пойгачининг ўрнига ким ўлтурган, биласанми?

— Биламан, мирзо Анвар отлиғ киши.

— Сен ошиқ бўлган "пари йигит" шу...

Тухфа бирдан хахолаб юборди. Бу кулгидан уйқуға борган қизлардан баъзиси сўчиб кетди.

— Мирзо Анварга ошиқ бўлган экансан, Нозик.

Нозик ҳамон қотиб турар эди...

— Шу қадар ёш йигит мирзобоши бўлганми, Гулшан опа?

— Бўлган.

— Бўлса ҳам арзийди, — деди Нозик, — ўзи уйланганмикин?

— Мен қаёқдан билай, уйланганми, эмасми?.. Уйланмаган бўлганда ҳам сени олмас.

Нозик бир-неча вақт жим қолди...

— Албатта мени олмас, — деди Нозик, унинг товшида шу чоққача эшитилмаган бир синиқлик оҳанги бор эди. — Албатта, сен айтканча, мени олмас. Менга ит теккан, мен...

Гулшан жавоб бермади. Бир оздан сўнг қатордан пишиллаган товушлар эшитилди ва бу пишиллашни ора-чора пиқ-пиқ йиғлаган товуш бузар эди.

33. ЯНГИ "ҲУНАР"

Ичкаридан чиқиб келган махдум мирзобошини кутиб ўлтурғучилар ичида мулла Абдурахмонни ҳам кўриб қолди.

— Бахайр, мулла Абдурахмон, бахайр... Ваалайкум ассалом.

Солиҳ махдум мулла Абдурахмон билан кўришди ва уни кишилардан айириб меҳмонхонага олиб кирди.

— Хўш, ҳабба... Хўб саломатмисиз?

— Алҳамдулиллоҳ... ўзларининг сиҳҳатлари?

— Парвардигорга минг қатра... Хўш, қадамлариға ҳасанот?

— Мен тунови кунги марҳаматлари юзасидан... — деди мулла Абдурахмон, — башарти мирзо Анвар жаноблари мувофиқ кўрсалар, муншийликка кирсамми, деган ниятда...

— Кўб яхши, кўб яхши, — деди махдум, — не ғаройиблиғи бор, илмингиз кофий, фақат иншо... иншодаги нуқсонингизға албатта Анвар устозлик қилар, қараб турмас... Ҳуснихат важида сизга таълим ҳожат бўлмаса керак.

— Таҳрир ва иншода ҳам устозга муҳтожлик оз, — деди бир оз нафси олинган қиёфада, — мирзо Анвар каби бўлмасамиз ҳам ундан беририк, тақсир...

— Яна яхши, яна яхши. Аммо, лекин девонхонадаги барча мирзо, муфтиларга қараганда Анварнинг таҳрири фасихроқ¹ эмиш, Бу, албатта, таълим хосияти... Кам-кўст ўрганилса, бешак манфаати бўлур. Хўб... Мирзо Анварга ўзлари тасодиф келмакчиларми ёки мен восита бўлсам дурустми?

— Билмадим... Ўзлари восита бўлсалар ҳам маъкулми, деб ўйлайман?

— Воситалик ҳам дуруст, зеро, хотиржамъ сўзлашармиз, соний сизнинг камолатингиздан мирзобошини қаноатландириш зарурати ҳам бор, — деди махдум ва бир оз ўйлаб тўхтади. — Ҳабба, девонхона қавоидича², янги мирзо малака ҳосил қилгунча вазифа емас экан. Бизнинг Анвар ҳам ибтидо вазифасиз хизмат қилган эди.

— Моҳонада аҳамият оз, зеро, маишатимиз имомат орқасида таъмин, тақсир.

— Ҳабба, бу тарафдан ҳам ташвиш оз экан. Иншода чобакдаст³ бўлиб олсангиз, вазифа важҳи осон... Ғайраз, боби олийға алоҳа, қалон ва қалонзодалар билан робита ҳам кишига кўб манфаат берадир. Бу жиҳати сизга кўб ғанимат, — деди махдум ва товшини секинлатди. — Имомат билан бир жойға етиб бўлмайди... Аммо бу андишангиз бениҳоят маъкул. Сиз ўзимизнинг фарзандимизсиз; зеро ўз болаларимизнинг ўрда билан алоҳадор бўлишлари бизга айни манфаат. Хотиржамъ, мулла Абдурахмон, мен Анварга сизнинг важҳингизни тушунтирурман. Албатта ўз ёниға олур.

¹ Фосих — чиройли.

² Қавоид — қоидалар, тартиблар.

³ Чобакдаст — чаккон, эпчил.

Абдурахмон махдумга раҳмат айтди ва кетиш учун қўзғалди.

— Қай вақт хабар олсам бўлур экан? Албатта, жавоб ўзларидан бўлса керак?

— Ҳабба, эртага баъдаз бомдод, — деди махдум. — Нега қўзғалдингиз, чой, нон, моҳазар...

— Раҳмат, тақсир.

Махдум мулла Абдурахмонни ҳавлигача кузатиб чиқди ва хайрлашиб, Анварни кутиб ўлтурганлар ёнига келди. Ҳар кимдан аҳвол ва кутиш учун сабаб сўради. Тўни янгироқларнинг болалари қаерда ўқушини, башарти, шу даҳадан бўлсалар, нима учун болаларини бошқа мактабга берганликларини текширди. Айниқса кутиб ўлтурғучилар ичидаги ямоқ тўнлик, кўли қадоқ бир деҳқон махдумнинг диққатини ўзига жалб эткан эди.

— Хў-ўш, ким, ҳали сиз қишлоқдан келган кўринасиз, — деди махдум, — қани, айтинг-чи, касал нима?

Деҳқон махдумнинг ҳурматига ўрнидан туриб, кўл қовиштирди:

— Ўн уч таноқ еримиз бор эди, тақсир... Чамаси янгиш бўған-да, ўттуз уч таноққа ҳақ соғанлар. Мен шунга арза ёздирайма, деб...

— Ҳиммм, — деди махдум, — қишлоғингизда оқсоқол йўқми?

— Бўған минан, тақсир, кулоқ соладиған эмас. Махдум яна бир мартаба деҳқонни бошдан-оёқ кўздан кечирди.

— Ариза ёздиришқа чақа керак бўлади, ука. Чақангиз бўлмаса, оворагарчиликка арзимайди, иним...

Деҳқон белини тимискилаб, гўё чақасини кўрсатадирғандек ҳаракатланди.

— Чақасиз арзага келиб жинни бўлғанмизма, тақсир. Махдум деҳқоннинг чақаси борлиғига қаноат қилса ҳам, Анвардан хотиржамъ эмас эди. Чунки "зарношунос" Анварнинг шу деҳқонга ўхшаш камбағаллар ишини битириб бериб, улардан "чақа" олмаслиғини билар эди. Ҳатто шу тўғрида Анварга "бу ишингиз зарношунослик, болам" деб насиҳатлар қилса ҳам бир натижа чиқмаған, шунга биноан "заршунос" махдум яқиндан бери қизиқ бир ҳунар ижод қилған эди. Махдум кўпинча кишилар Анварга учрашиб тарқалғунча, йўлакда ўлтуриб олар эди. Анварга йўлиқиб чиққан ҳар бир кишини тўхтатиб, натижани билар, ариза ёздирған ёки бошқача бир кенгаш олған бўлса, ҳақ берган, бермаганлигини сўрар, Анвар берилган ҳақни олмай қайтарған чикса, дарҳол — "сиз чақани оз бергансиз-да, мўлроқ берсангиз, албатта олар эди. Хўб, майли, борини менга ташлаб кетинг, ўзим уни кўндираман", деб ариза ёздирғучининг бор ақчасини қоқмалаб қолар эди. Ҳатто баъзи вақт икки оғиз сўз билан қайтиб чиққан кишидан ҳам бир нарса ундиришқа тиришар, "мишиқ офтобга текин чиқмайдир, сиздан ақча сўрашқа ийманганда, менга бир нарса ташлаб кетсангиз, ўзим унга бериб қўярман. Ўзингизга беришқа уялибдир, деб айтарман. Ҳабба, яна ишингиз тушишига яхши-да," дер эди.

Шу йўсун махдум бир неча ҳафтадан бери бу "ҳунар"ни ўзига касб қилиб олған, Анвар ариза ва кенгашдан бир пул ишламаған кунларда, ул неча тангаларни йўлакда ўлтуриб топар эди. Кишиларни жўнатиб хотиржамъ бўлғач, жарақ-жарақ ақча билан ичкарига кириб кетар, ичкарида бу кунги "даромад"ни санаб, бир пулни беш пулдан, тангани чақадан ажратиб, "хе, гап билгунча иш бил, бачча талоқ", деб ўзича қулар эди. Албатта, бу ҳунарни уй ичидагилардан яширар, айниқса, Анвардан "беҳад" андиша қилар эди.

Махдум аср намозига кеткан пайтда Анвар ўрдадан қайтиб келди. Махдум шошиб ва асрни чала ўқуб келса ҳам, яна бахтлиқ одамлардан анчаси ишни битириб тарқаған эдилар. Махдум аттанг ўқуб меҳмонхона даричасидан қайтди, аср азонини кеч айткан сўфидан ранжиди. Ичкарида яна бир неча киши кўрингани учун эски одатича, гўё биравни куткандек, йўлакка келиб турди. Бир оздан кейин меҳмонхонадан бир мулланамо чиқиб келди. Махдум чиқувчини ёқтирмағандек ер остидан кўзини ғилайлатиб қарағач, бирдан вазиятини ўзгартди:

— Ассалому алайкум, келган эканлар, тақсирим!

— Ваалайкум ассалом! Хўб саломатмисиз, Солиҳ махдум? Мирзо Анварда андақ

юмишимиз бўлур экан... Яшағурингиз, кўб зийрак бола: кичкина ариза ёздириб олдим... Хўб саломатмисиз, махдум?

Махдумнинг оғзидан ҳар турлук такаллуфлар чиқса ҳам унинг нима учун ариза ёздирганини сўрамади. Чунки бу одам шу ўртанинг эшонларидан бўлиб, гаёйдан хайр кутиш маъносиз эди. Мундан бошқа, эшонни сўзга тутса, "келаси даромад"нинг ҳам қўлдан кетиш эҳтимоли бор, шунга биноан махдум сўзни мухтасар қилмоқчи бўлди:

— Кўб яхши, кўб яхши, келиб турсинлар, тақсирим!

— Келамиз, келамиз... Мирзо Анварга фотиҳа ҳам лозим. Ўзингиз бир зиёфат қилиб чақирай ҳам демайсиз, махдум... Мен мирзога айтдим: бу хизматингиз билан қутулмайсиз, бир зиёфат қилиб чақирасиз, дедим. Мирзо кўб сахий табиъат кўринади. Қачон келсангиз зиёфатимиз тайёр, эшон почча, дейди. Болаларнинг тўйини қилар эмишсиз, деб эшитдим. Мирзодан сўрасам, кулгулик билан тўғри жавоб бермади. Кори хайрни тўхтатмаган яхши... Хўш, тўй қачон, махдум?

Махдум бу дуру дароз "бемаънилиқ"дан анча тоқатсизланган, ичкаридан киши чиқиб кетмасин, деб кўзи бесаранжом эди.

— Тўйни кўкламга бошласак, деб турибмиз!

— Фурсатни узоққа олибсиз-да. Хайр, ҳар нарса вақти соатига етиб бўладир. Тўйларингиз ҳам кичкина бўлмас деб ўйлайман. Тўрт даҳанинг казолари ҳам тўйга айтилсалар керак, ҳарам хонимларини ҳам бир кун кутарсиз... Зеро, куяв болангиз кичкина одам эмас. Бирар минг тўн кетиши бу ерда турган гап. Албатта, тўйга келганларнинг қўллари қуруқ бўлмас... Ҳарам хонимлари бўлса юз тиллолиқ сарпосиз келмаслар, қизингизга чўри ҳадя қилсалар ҳам ажаб эмас. Албатта даромадга яраша буромад, деган гап бор...

Махдум, меҳмонхонадан юриб келган оёқ товшини эшитиб, ёмонлаған отдек типирчилади. Эшон бўлса ҳамон булбул каби сайраб борар эди:

— Тўйдан кўркиш керак эмас. Кори хайрникини оллоҳ таолонинг ўзи етқирай экан. Сизнинг тўйингиз-ку, албатта, бошқаларникидан кўб катта бўладир. Яна шундай бўлса ҳам таваккал билан қулочни кенг ёза бериш керак. Худо хоҳласа, тўй кунларингиз ўзим келиб турарман. Тўй кўрмаган киши учун, албатта, одам кутиш қийин. Лекин менга ўхшаш одамдан иккитаси бир кунда беш минг кишини кута оладир.

Меҳмонхонадан чиқиб келган бир хотин киши эди, уларнинг ёнидан шовиллағанча ўтиб кетди. Махдум олазарақ гоҳ эшонга, гоҳ хотинга қараб қолди.

— Аёллар бўлса ичкаридан хотиржамъ бўлишсин... Бизнинг аёллар тўйда хотин кутиб жуда омилкор бўлишиб қолған. Тўйдан бирар ҳафта илгари хабар берилса, албатта, бош усти, аёлларни юборамиз... Хаёлингиз паришон кўринади, махдум, бирар аъзонгизда алам борми, мулла Солиҳ?

Ҳақиқатан ҳам махдум ҳозир жуда бесаранжом бўлған эди. Чунки меҳмонхонадан иккинчи оёғ товши юриб келар эди.

— Йўк, баҳузур.

— Шундай, тўйда одам кутишдан хотиржамъ бўласиз. Тўйдан илгари ҳалиги зиёфатни унутманг-чи, мулла Солиҳ. Шу баҳонада мирзо Анвар билан ҳам бир суҳбатлашайлик...

Бояғи деҳқон йўлакдаги икки "хурматлик" зотка таъзим қилиб, дарбозага ўтди. Бетоқат махдум эшоннинг сўзига қулоқ солмай:

— Сиз тўхтаб туринг-чи, ука, — деди. Деҳқон нарида тўхтади. Эшон яна сўзида давом этди:

— Агар фурсатингиз бўлса, мен шу ҳафта ичи бўш эдим, мирзо Анвар ҳар қачон ҳам тайёр экан. Такаллуфнинг унча қам ҳожати йўк. Мантими, сомсами, ишқилиб, огизга ёқадирғанроқ таом бўлса кифоя... Вақтини белгилаб, мактаб болаларидан бирини бизнинг уйга юборсангиз бас.

— Хўб, тақсир.

— Бўлмаса, гап шундай бўлсин. Узингиз ҳам бизни йўқлаб уйга борсангиз, қадамингиз кира

тилайдими? Хайр, мулла, Солиҳ, кўргунча худойнинг паноҳига.

— Хайр, тақсир, хайр.

Махдум эшонни ҳатто дарбозагача кузатиб чиқишга ҳам энсаси қотиб, деҳқон ёнида тўхтади:

— Нима гап, ариза ёздирдингизми, ука?

— Йўқ, тақсир, — деди деҳқон, — тақсирим шу қовозни питиб бердилар, танопчиға кўрсатадуған қовоз экан.

— Кўб яхши, — деди махдум, — қалам учи бердигизми?

— Йўқ. Чақа берсам олмади, тақсирим.

— Озғина бер...

Махдум "озғина бергансиз" демакчи эди, бироқ "озғина бер" билан тилини тишлаб, дами йчига кетишка мажбур бўлди. Чунки ҳозир меҳмонхона томондан Анвар келиб чиққан ва махдумга салом берган эди...

— Ваалайк... Мен, шундай, масжиддан, — деди махдум шошқан ҳолатда ва ўз оғзиға қараб турған деҳқонға ишорат қилди, — ишингиз биткан бўлса боравуринг.

34. ХАЙРУЛ-УМУРИ АВСАТУҲО

Деҳқон "озғина бер" деб тилангучига нима беришини билмаган ҳолда йўлакдан чиқиб кетди. Махдум терлаган, довдираган йўсунда Анвар билан ичкарига юрди. Бир оз сўзсиз борғандан кейин секин Анварнинг афтига қараб қўйди.

— Ғози эшон ҳузурингизда экан, — деди махдум, — ўзи кўб бемаъни одам... Зиёфат-миёфат деб яқин бир соат вақтимни олди. Ўзи кўб таммоё одам. Сизга ҳам зиёфатдан дам урған бўлса керак?

Анвар илжайиб бош ирғатди. Махдум Ғози эшондан койиб давом этди:

— Тамаъ ўзи кўб мазмум¹ суфат... Чунончи, аzza ман қанаъ, залла ман тамаъ²... Отаси мархум ҳам беҳад, тамаъкор эди. Ит еганини қусиб, ўғли ундан ҳам расвороқ чиқибдир. Бу авлоднинг каттадан-кичиги бир-биридан баттар... Муфт³ ариза ёздирибсан, кета бер. Яна бу ўртада зиёфат ба чи маъни?!

Анвар махдумнинг сўзига кулиб, орқада борар эди. Махдум ичкарига томон сўзланиб кирар эди:

— Такаллуф лозим эмас эмиш: мантими, сомсами — ҳар начук оғизға ёқадирған таом бўлса кифоя эмиш. Кабоб бўлса емасмидингиз, эшон?! Тўйға ўзи бош бўлиб турар эмиш, одам кутишни бениҳоят билар эмиш. Эй... ман сандек таммоёни тўйбоши қилиб телба бўлдимми? Уйидан тоқ келиб, жуфт кетмакчи-да, бу таммоё.

Махдум шу сўз билан ичкарига кириб, ҳавли саҳнида чақалоқ кўтариб турған Раъно ёнидан айвонга ўтди. Махдумнинг орқасида кирган Анвар Раънонинг олдида тўхтаб, ундан чақалоқни олди. Отасининг юзида аччиғланиш сезган Раъно Анварга "нима гап?" деган каби им қилған эди, Анвар кўз қисиб, арзимаганлик ишорасини берди.

Махдум айвонга чиқиб ўлтурар чоғида яна бир "астағфирулло" деб қўйди. Чунки кайфи жуда ҳам бузулған эди. Илгари масжиддан кеч қайтиш билан бузулған авзо, Ғози эшоннинг "пастлиги" ила жуда ҳам авжига чиққан эди. Бу кунги кутилган "даромад" сартопо⁴ фалокатка учраб, махдумнинг кўнглини ғаш қилған, айниқса деҳқоннинг ҳам текинга кутулиши ва ўзининг Анвар олдида шарманда бўлаёзиши... Буларнинг ҳаммасига шу "паст", "таммоё" сабабчи ва

¹ Мазмум — ёмон; хато.

² Қаноатли азиз, тамаъли киши хордир (*муал.*).

³ Муфт — текин.

⁴ Сартопо — бошдан-оёқ.

шунинг учун ҳам махдум Ғози эшон тўғрисида ҳар бир сўзни айтишдан тортиниб турмади.

Анвар ҳавли юзида чақалокни восита қилиб, Раъно билан сўзлашар эди. Махдум кечки ош пишириш билан машғул Нигор ойимдан таомнинг тайёр бўлиш вақтини сўраб, Анварни ўз ёнига чақирди.

— Қани, бу ёққа, Анвар! — деди махдум. — Таомни шу сзда тановул қилсақ ҳам бўлур... Сен, Раъно, укаларингга кара-чи: Мансур ташқарида кўрингандек эди; дарбозани ҳам занжирлаб кир, қизим!

Раъно ташқарига чиқиб кетди. Анвар қўлида чақалок билан айвон муюшига келиб ўлтурди. Чақалок Анвар қўлидан ирғиб ҳар тарафка талпинар ва турлик товушлар чиқариб қичқирар эди. Махдум чақалокнинг ҳаракатига қизиқсинди:

— Мам-мам, мам-мам-мам, — деди қўлини чақалокқа уйнатиб, — ду-ду-дув, ду-ду-дув... ҳай баччаталок, ҳай баччаталоҳ!.. Беҳад шўх бўлибти-да, беҳад, ду-ду-дув!

Чақалок махдумга талпинар, кичкина қўлларини гоҳ очиб, гоҳ юмар эди.

— Кел, йигит, кел! Алҳол хом-да, хом; қизамиқ чиқиб ўтса эди. Ду-ду-дув!

Раъно укаларини бошлаб кирди. Махдум чақалокни қўйиб, болаларни койиб кетди:

— Ҳай бемаънилар! Чақирмаса, уйга киришни билмай-санлар! Кийимни қара, кийимни! Турпоққа ағнадингми, эшшак! Қоқ, қоқ, ешиб қоқ! Аттанг-а, эсиз кийим... Буларни энди нима қилса бўлади, Анвар?

Анвар махдумдан кўрқиб турган болаларнинг аҳволига қараб, кулимсиди:

— Эси кириб қолар.

— Қиёматдами? Буларнинг татиғини бермасам.... ҳе, кўзларинг курсин! Раъно, сен акангга кўрпача солиб, укангни ол, онангга айт, ош дам еган бўлса, сузсин!

Раъно айвонга кўрпача ёзиб, Анвардан чақалокни олди ва онасининг ёнига кетди.

— Анвар, қани кўрпачага чиқинг! Қўлларингни ювиб кел, эшшаклар!

Болалар югуришиб ариққа кетдилар. Анвар ҳам қўл ювиш учун болалар орқасидан борди. Ариқнинг суви жуда лойқа эди. Анвар болаларни ариқдан қайтариб, обдастадаги тиниқ сувдан уларнинг қулига қуйиб, ювинтирди. Навбат ўзига етканда айвонда туриб, махдум бақирди:

— Раъно, акангнинг қўлига сув қуй!

Анвар Раънонинг келиб сув қуйишига қарамай, ўзи ювина берди. Раъно етиб келгунча қўлини ювиб олди. Махдум қизидан аччиғланди:

— Жуда сушт қадамсан-а, Раъно. Сени талқон еб сувга юборган киши қайтиб келгунингча, тиқилиб ўлади!

Махдумнинг ташбихидан Анвар ва Раъно кулишдилар. Сўзни жойида ишлаткани учун бўлса керак, махдумнинг ўзи ҳам кулимсиради:

— Тўғри-да, мирзо Анвар, қўли сушт косибдан оёғи чаққон гадой яхши эмиш!

Улар яна кулишдилар. Махдум завқланди. Анвар кўрпачага чиққандан кейин Раъно ўртага дастурхон солди. Нигор ойим сопол лаганда палов келтириб, ҳаммалари бирга ошқа ўлтурдилар. Ош ўхшалган эди. Биринчи ошамдаёқ махдум Нигор ойимни тақдир этти:

— Бу кунги ошинг дуруст, Нигор... Бироқ гўштни кўб солибсан.

Нигор ойим кулимсиб Анварга қаради:

— Гўшт кўб бўлса ош ўхшаладир.

— Хайрул-умури авсатуҳо, Нигор¹.

— Бу сўзнинг ошқа гўштни кўб-оз солиш билан нима алоқаси бор?

Раъно онасининг бу сўзи билан пиқ этиб кулди. Анвар юзидаги кулгини яшириш учун четка қаради.

— Ҳадиснинг ҳукми ом², Нигор, — деди махдум. — Бундаги умур — умурид-дунё¹,

¹ Ҳар ишнинг ўртаси яхшидир, ёки: ишда эътидол яхши (*муал.*).

² Пайғамбарнинг буйруғи ҳаммага тегишлик.

умурид-дунё иборат аз ҳаракати аҳли мўъмин. Инчинин², бу ҳадиснинг амалиёти охират учун ҳам ҳукми жорийдир³... Масалан, шабу рўз савм⁴ ва салот⁵ мўмин кишини жисман нотавон ва нафақаи аҳли аёлдан ожиз қиладир. Бас, бу ҳолда ибодатнинг касрати, яъни тоатда ифрот⁶ ҳам хайрул-умурга қўшилмас, зеро, фарз ва суннат банда учун кофий эрди. Маънойи кофий чист, ай авсат⁷... Бинобарин, бу ҳадиси шариф рўзгорот борасида дастур тутилса, яна айни ҳикмат ва савоб. Масалан, ошқа йигирма пайса гўшт солмоқчисан; аммо "авсат" қилмоқ ниятида, мазкурдан ўн пайсани ажратиб қолдинг.. Бас, ҳикматни томоша қил; эртаси кун ошинг яна жазлик, яъни "авсат" билан икки кунлик эҳтиёждан қутилиб, савобга ҳам дахлдор бўлдинг. Ҳикмати дигар⁸: дунё важҳинг⁹ яхши эрди. Таомни яхши мазалик еб, нафсинг яхши ошқа хў¹⁰ қилди. Вақти келиб, афтодаҳол бўлдинг, кунинг гўштсиз таомга қолди: аммо нафси амморангни¹¹ сержаз ошқа хў қилдирганинг важҳидан гўштсиз ош оғзингга ёкмайдир, бу — бир азият; сониян: лазиз ошқа хў қилган нафсинг тақозаси билан, анвоъи ҳабосатларга ва мазмум кирдорларга¹² иртиқоб¹³ қилмоғинг хавфи ҳам бордир; бу нимадан келди? Албатта "авсат"ка риоясизлигингдан.

Махдумнинг "амри маъруфи" Нигор ойимга қаратиб сўзланса ҳам, ҳақиқатда умумий, яъни, бир ўқ билан бир неча қушни урмоқчи эди. Бирок, қаршига қараб отилган бу ўқдан махдумнинг ўзи ҳам амин эмас, агар лаган теварагидагй ўлтурғучилардан бири туриб, бошқаларидан қатъи назар, фақат бу кунги хайрул-умурингизни мисолга олайлик: "Йўлакдаги "умурид-дунёнғиз" ўзингиз айткан "авсат"ка кирадимиз?" деб сўраса, билмадикки, махдум нима деб жавоб берар эди. Мадраса кўрган Солиҳ махдум, балки бу саволдан ҳам шошиб қолмас. Китобнинг "нафақа" баҳсидан варақ очиб, "нафақаи аҳли аёл" учун бўлган "ҳаракат"нинг фарзлиғидан ва бундаги ҳисобсиз савоблардан дам уриб, "нафақа" билан иши йўқ баъзиларни "ерга қаратса" ҳам мумкин эди... Лекин ўқ еганлардан ҳеч бириси махдумга қарши чиқмаганларидек, унинг сўзини тасдиқ этиш белгисини ҳам кўрсатмадилар. Эҳтимолки, улар муқобалага ожиз эдилар ёки қарши чиқишга орада бошқача бир сабаб бор эди. Фақат бир-бирисига қарши ўлтурган икки ёш маънолик кўз уриштириб кулимсидилар.

Махдум амри маъруфдан кейин ошқа қаради, кўб вақт сўзсиз фақат ошдан бош кўтармади. Махдумнинг даъвосича, ҳар бир ишда ҳам "авсат" мезондир. Лекин ош олишда бу "мезон" нутилди. Бошқалар ора-чора бир гўшт қўшиб олғанда, махдум бир ошамни ҳам гўштсиз юбормасликқа тиришиб борди, яъни "авсат"дан ўтиб "аъло"да иш кўрди...

Ошни яримлатқанда, махдум лагандан бош кўтариб, Анварни тузукроқ олишга таклиф қилди, болаларни ошни тўкиб ейишда айблаб, Раънони чипхўрлиги учун койиди:

— Чипхўрсан-да, қизим... Шу ҳам ош ейишми?

— Меники адно¹⁴, — деди Раъно.

Бу сўз Анвар ва Нигор ойимларни товуш чиқариб кулишка мажбур этди.

— Сенга бир сўз тегмасин, қизим, — деди кулиб махдум. — Ошни суст еган киши, ишда

¹ Умурид-дунё — дунё ишлари.

² Инчинин — (инчунин) — шунингдек.

³ Ҳукми жорий — ярайдиган ҳукм.

⁴ Савм — рўза.

⁵ Салот — намоз.

⁶ Ифрот — ҳаддан ошиш.

⁷ Етарли деганнинг маъноси нима, бу демак ўртачалиқдир.

⁸ Ҳикмати дигар — бошқа бир ҳикмат.

⁹ Дунё важҳи — бойлик.

¹⁰ Хў — одат.

¹¹ Нафси аммор — доим ёмонликка буюриб турувчи нафс.

¹² Кирдор — одат, қилиқ, иш.

¹³ Иртиқоб — ҳаракат.

¹⁴ Адно — паст; озгина.

ҳам сушт бўладир.

— Бўлмаса, ошни "аъло" ейиш керак экан-да...

— Оғзинг куймаса аълоси ҳам дуруст.

Яна кулишдилар.

— Ҳай, воқибан, — деди махдум, кулги ораси тўхтаб. — Мирзобошидан бир илтимосимиз бор экан, ёдимдан чиқаёзган экан... Ким хали... ҳабба, боя мулла Абдурахмон келган эди. Ўшал ваъдаимизга мувофиқ сиз билан учрашмакчи экан. Чоғи ул ҳам мирзоликка киришмакчи. Хўб, мен мирзо Анвар билан гаплашиб кўярман, ўз ёнига олса керак, дедим. Узи яхши мулла бўлган кўринади, закки табъ¹ йигит...

Анвар бир оз ўйлаб турди.

— Ким у мулла Абдурахмон, хотирлай олмадим?

— Ўзимизнинг мулла Абдурахмон-чи, ахир... Ерлиғ олган кунингиз фотиҳага келган ёш имом.

Анвар яна бош чайқади:

— Ҳеч бир эсимда йўқ.

— Хўб, — деди махдум ўнг кўзини қисиб. — Ўшал кун фотиҳага келган бўзчи мухлиснингизни хотирлайсизми?

— Хотирлайман.

— Ҳабба, энди ўшал бўзчининг устига кирган ёш муллани ҳам хотирлаб қаранг.

— Хотиримга келди... Ўзи ёшлиғида бизнинг мактабда ўқуған?

— Ҳабба, — деди махдум ва баҳска Нигор ойимни ҳам тортди, — уни сен ҳам биласан.

— Мен қаёқдан билай?

— Ўзи Бухорода ўқуб келган, Раънога бир неча қайта совчилар юбориб юрган одам.

Нигор ойим боши билан "танидим" ишорасини бериб, Анварга секин кўз қирини юборди. Раъно "совчи" сўзи билан энсаси қотқандек сочиқни олиб қўлини артди. Махдум кейинги сўзини ўйлаб айтдим, йўқми — ҳар начук Анварда ғаюрлик каби бир ҳис уйғониб, ўзидан жавоб куткучи махдумга илтифотсиз, Раънодан сочиқни сўради.

— Нега қўл артасиз, Анвар. Кун бўйи оч юриб, еган ошингиз шуми?

Анвар Нигор ойимга раҳмат айтиб, тўйғанини сўзлади ва қўл артар экан, чақалоққа гап қотди:

— Анвар билан Раънонинг тупроғи бир жойдан олинган, — деди махдум ош ошалаб, чунки хануз уники "авсат"ка етмаган эди, — иккиси ҳам кам таом.

Махдумнинг бу сўзи юқоридаги гуноҳини ювғандек бўлди. Улар бир-бирларига қарашиб, илжайишдилар. Нигор ойим ҳам оғирликдан чиқди.

— Шундай, Анвар... Шу йигитни ўз ёнингизга олсангиз, қалай бўлар экан?

— Ҳозирча мирзога эҳтиёжимиз йўқ.

— Мирзога эҳтиёжингиз бўлмаса ҳам, яна шундай кишиларни олғанингиз маъқул, деб ўйлайман. Зеро бундайлар ўзингизга синамол, яна ўз тарбиянгизда етишсалар бошқалардан сизга хайрихоҳроқ, инчинин, хизматингизга аздаҳидил камарбаста бўлурлар. Бу ҳам бир маслаҳат-да, болам Анвар.

— Ўйлашиб кўрармиз.

— Ўйлашқан албатта яхши ва лекин мен буни қўб вақтлардан бери андиша қилур эрдим. Билохир², амниятингиз учун бу тадбирни қўб пухта идрок қилдим. Зеро, Султонали мирзодек ҳамкуфларингиз³ кўпайса хайриятингиз, деган мулоҳаза фикримга келди.

— Балки тўғридир...

¹ Заки табъ — озода табиат.

² Билохир — ниҳоят.

³ Ҳамкуф - сафдош, дўст.

Анварнинг кўзи дастурхонда эди. Бу тўғрида қатъиятсиз муҳмал жавоблар беришидан недир туйинган Раъно Анвардан кўз олмай турар эди. Нигор ойим Мансурга қолган ошни едириб қўйиш билан ора-чора гапка ҳам қулоқ солғандек бўлар эди.

Махдум кекириб, сочиқ сўради.

— Бу андишанинг ҳақлиғида шак йўқ, Анвар, — деди ва дастурхондаги донларни териб, оғзига ташлади. — Менга таслим бўлиб ибтадаан шу мулла Абдурахмонни ўз ёниниғизга олинг. Ул бир неча ойгача муфт хизмат қилишга ҳам рози.

— Масала унинг муфт ёки ҳақли хизмат қидишида эмас.

— Яъни, масалан?

— Мен янги мирзо бошлаб борсам, у ердагиларга оғмр келмасмикин, деб ўйлайман.

— Ул мажжонан¹ хизмат қилади, бас, мирзолариниғизга нима оғирлиқ?

— Яна ҳар ҳолда, бир-икки ойдан кейин бўлса ҳам уларга рақобатчи ортадир... Айниқса бизнинг Шаҳодат муфти кабиларнинг феъли сизга ҳам маълум.

— Шаҳодат муфти ўзи қандай ит! — деди махдум. — Андишамиз ҳам бамисоли шундай итлар қаршисиға ўз кишиниғизни тиккайтариш эмасми? Ёшлиғиниғиз бор, болам, ёки янги мирзо олишда биранинги рухсатиға ҳожат борми?

— Йўқ.

— Ана, холос. Аз карнайчи як куф. Мен эрта унга айтай, хузуриниғизга бораверсин.

— Бориши қочмас... Илгари мен у ердаги баъзилар билан кенгашайин-чи.

— Хўб, уларнинг юзи учун кенгашкан маъкул: аммо, баҳархол олмоқ керак.

Махдум фотиҳа ўқуб, шом намозига кўзғалди. Ташқи йўлакка етканда, ёдиға Ғози эшоннинг бемаънилиги келиб гушти, шу қаторда тўй, тўйға иштирок этадирган казолар, хоним оймлар, ҳаммадан ҳам муҳим ва қизиғи ёмғур каби ёғиладирган тўёна ва уларнинг саранжоми... Сўфи такбир тушураар экан, махдумнинг кўнглидан "Раънога чўри кўша кўрмасинлар-да, тишлик хайвоннинг бўлғанидан бўлмагани яхши" деган андиша кечти...

35. ХОН КЎНГИЛ ОЧМОҚЧИ

Қавс ойи² кирган бўлса ҳам, ҳаво мўътадил, кун жумъа эди. Ўрда боғиға сув сепилиб, супурилган, ўртадағи шаҳсуфага лолагул гилам ёзилиб, хоннинг ўлтуриши учун бахмал кўрпача устидан арслон териси ташланган эди. Ҳозир шаҳсуфа хон ва аъёндан холи, аммо шаҳсуфа қаршисидағи нимсуфалар вазирлар, саркардалар, қозикалон, шайхулислон, қози-куззот, раис ва шаҳарнинг зўр уламолари — мударрислар, аҳли тариқат эшонлар, ўрда ходимлари ва энг пастарини кўрбоши ва даҳбошилар билан лиқ тўлган эди. Уламо қисмида умуман банорас тўн, оқ салобатлик салла, вазир ва саркардаларда кимхоб ва бахмал тўнлар, бошларида баъзан салла ва баъзан ўсиқ баррадан тикилган телпақлар ҳилпирар эди.

Хон бу кун жумъа намозигача кўнгили очмоқчи ва бундағи йиғилганлар шу кўнгили очиш соатида иштирок эткувчи хоннинг кўнгили тортарлари, яъни мамлакат аъёнлари эдилар. Хон ҳали ички ўрдадан чиқмаган, ҳамма раъият "жаноби олий"ни кутиб мухташам дарбозага кўз тикканлар эди. Шаҳсуфадан бир оз нарида, атрофи бордон билан ўроғлиқ бир қапа пайдо бўлган ва бу қапа ичида бир неча киши суҳбат куриб ўлтурар эдилар. Бир неча дақиқа куткандан сўнг, мухташам дарбозада Дарвеш удайчи кўриниб, қаршисидағи раъиятка ўрундан туриш ишоратини берди. Бирдан ҳамма шув этиб кўзғалди. Дарвеш удайчи дарбоза ёниға ўтиб, рукуъга³ борди. Ичкаридан кимхоб тўн билан йўғон қорнини ўраган, оқ шоҳи салласини манглайиғача туширган Худоёр кўринди. Хон кўриниши билан барча раъият ҳам удайчи каби

¹ *Мажжонан* — текинга.

² *Қавс* — 22 ноябрь-21 декабрь.

³ *Рукуъ* — бош эгиш.

рукуъга кетдилар. Худоёр орқасидан ёш Ўрмонбек қизил бахмалдан тикилган сипоҳи кийим билан отасини таъқиб этар эди. Бунинг орқасидан қизил мовутдан шаҳзода каби кийиниб, силоҳ¹ тақинған ва ҳар қаторга тўрт нафардан терилган ўн олти-ўн етти яшар, ёш ва хушрўй сипоҳлар (маҳрамлар) чиқдилар. Хон шахсуфага қараб келди. Ўнинчи қатордан сўнг ёш сипоҳлар туркуми узулиб, яхши интизомлик қирқ нафар навжувон шаҳзода орқасида хонни таъқиб этар эдилар. Шу ҳолда нимсуфаларнинг биридан чалғулар товши келди. Созлар нафис ва оҳангдор қилиб "Сарбозча" куйини чалдилар. Куй созда қайтариб олинғач, хон орқасидаги ёш сипоҳларнинг бир қисмидан шу куйнинг ашуласи эшитилди:

Шаҳаншоҳим, шаҳаншоҳим, бахтингиз кулсин!
Давлатингиз, шавкатингиз душманлар кўрсин!

Қалқон ушлаб, ханжар таққан ёвлар майдонга!
Номуссизлар, вафосизлик қилдингму хонға!

Бизнинг айткан назримиз бор Шоҳимардонға!
Аҳдин бузиб динин сотқан бўялғай қонға!

Шаҳаншоҳим, шаҳаншоҳим, бахтингиз кулсин!
Давлатингиз, шавкатингиз душманлар кўрсин!

Хон суфанинг зинасига етиб, юқори минди. Шаҳзода ҳам отасини таъқиб этди. Ёш сипоҳлар хон ва Ўрмонбекни зинада қолдириб, тўғрига ўтдилар, суфадан айланиб бориб, хоннинг муҳофазатига, яъни Худоёр ўлтурадирган арслон терисининг орқасига саф тарта бошладилар. Хон бориб арслон терисига ўлтурди. Ўрмонбекни ўзининг ўнг томониға олди. Раъият ҳамон рукуъда... Ёш сипоҳлар суфанинг уч тарафини қуршаб олған эдилар. Хон жойлашғач, рукуъдагиларга тиккайиш ишоратини берди. Барча бош кўтариб, қўл қовиштирди. Соз ҳам тўхтади. Суфанинг зинасида удайчи ҳозир бўлиб, қўлини кўтарди, раъият ҳам унинг билан баробар дуоға қўл очдилар.

— Душманлар хароб, мунофиқлар бетоб ўлсин... Онҳазратимнинг давлатларига худо тавфиқу адолат берсин!

Дуодан сўнг барча юз сийпади. Хон удайчига бир нарса дсб ишорат қилди.

— Мингбоши, қушбеги, домла шоғовул, жаноб шайхулисом, оталиқ ва амсоли ҳазратка ул жаноб ўз хузурларидан жой меҳрибончилик қиладирлар!

Удайчи санаған кишилар бирин-бирин шахсуфага чиқиб хонға салом ва таъзимдан кейин атрофлаб тура бошладилар. Суфага ўн чоғлиқ аркон² чиққандан сўнг, хон удайчига яна бир нарса деб қўйди.

— Фароғат ато қилдилар!

Сипоҳлардан бошқа барча тик турғанлар шув этиб ўлтурдилар. У ер-бу ердан йўталган товуш эшитилди.

Удайчи хонға арз қилди:

— Онҳазратимнинг давлатларига худо тавфиқу адолат бсрсин... Қулларидан бири валинеъматимга икки калима арзим бор, дейдир!

Хон келсин, ишоратини қилди. Барчанинг кўзи бояғи бордонлиқ уйга тушти. Бордон ичидан узун бўйлиқ, қора соқоллиқ, устида малла тўн, симоби бўз салласининг пашини бир қарич осилтирған бир киши чиқди; тамкин, виқор билан битта-битта юриб келиб, зина ёнида хонға қарши тўхтади... Хондан тортиб ҳаммага табассум туси кирган эди. Киши хонға қарши турған

¹ Силоҳ — қурол-аслаҳа.

² Аркон — давлат арбоблари.

ходда салласини тузатди, соқол-муртини силади, тўнини қоқиб, олдини ўради, сўнгра хотиржамъ рукуъга борди. Бирдан хон ва раият кулиб юбордилар. Бу киши Худоёрнинг энг яхши кўрган қизиғи Зокир-гов эди.

Зокир-гов бошини рукуъдан кўтариб, гўё жаноза ўқуған кишидек, икки елкасига салом берди. Яна гурр этиб кулиб юбордилар. Зинанинг иккинчи бошида турған Дарвеш удайчи Зокир-говга танбих берди:

— Кимнинг хузурида турғанлиғингизни унутманг!

Зокир-гов қўли қовуштирилған ҳолда, гавдасини қимирлатмай ёнидағи удайчига қаради:

— Ўзим ҳам билиб турибман, бу ерда аҳмоқ бор, деб ўйлайсанми?

— Хўш?

— Хонимға арзим бор!

Яна гурр эткан кулги боғни тутиб кетди¹.

Удайчи:

— Арзинг бўлса, додрас² хузуридасан, гапур!

— Арзимни ўйлаб туриппан-да, ўйлағали ҳам қўймайсанми? — деди Зокир-гов. — Ёки мен ҳам сўзимдан янглишиб Жаббор жиннидек осилиб кетайми?

— Арзга келиб турғанингга бир ош пишар вақт бўлди!

— Мен ҳам арзимни миямда пишириб олаётибман-да; пишмаған ош ич оғритадимми-а, тақсирлар?

— Арзингни йўлда ўйлаб келмабсан-да!

— Эй, девонами бу ўзи! — деди Зокир-гов. — йўлда ўйлаш учун бундан бошқа касал йўқми?

— Йўлда нимани ўйладинг?

— Хон хузурига бораётибман, деб ўлимни ўйладим, ятим қоладирған болаларимни, мен ўлгандан сўнг эрга тегадирған янгангизни ўйладим! (Кулги.)

— Жанобни ва шу қадар раъиятни маътал³ қўйма!

— Хе-хе-хе! — деб кулди Зокир-гов. — Сизлар ҳар кун минглаб кишини ўрда тегида маътал қўйғанларингизда, мен бир нафас маътал қўйсам, хе-хе-хе!.. Тақсир, сизга арз!

Хон, "айт" деган каби бош ирғатди.

— Тақсиримга биринчи арз шуки, — деди Зокир-гов, — ёнимда турған шу бақа афтни мендан нари қилсангиз, зеро, бунингизнинг дағдағаси сизникидан ҳам ўтадиған кўринади! (Кулги.)

Худоёр удайчига, суфага чик, ишоратини қилди. Зокир-гов қўлини дуоға очти:

— Онҳазратимнинг даватлари кам, ўзларида ғам, кўзларида нам, душманларида дам, қадларида ҳам бўлмасин... Шахзодамнинг бошларида бахт, остларида тахт ўйнаб, еш умрларига ажали бевақт етмасин... Шоҳи бахтиёрнинг хизматларига бел боғлаған оқ салла, кўк салла, тўни малла оталаримизнинг диллари ҳам ҳамеша юқолларидек оқ бўлсин, омин! Соний, арзи бандалигимиз шулки, биз, дарбадари девона, ақлу хушдин бегона, халқ гилида афсона, элказар ғарибона кулларингиз дарду алам ютар эрдик, қаламравингизнинг бир четидан ўтар эрдик. Дедиларким, бу диёрнинг хоқони, Искандари сони, зару (евар кони, элнинг ошу нони, яъни саховатда Ҳотам, қаҳри келса мотам... ғурабо⁴ ёридир ва яна сизлардек бозори касод дарбадарлар, энаси кўчада тукқан бепадар-парга ҳам эҳсони жорийдир, деб биз аҳли тамаъ бечора, нафс илгида⁵ овора ғариблар ҳар қайсимиз беш пайса, ўн пайса тамаъ хапидан ютиб,

¹ Бундаги кулгига сабаб "хонимға" сўзидир. Чунки бизда "хоним" деб хотин кишига айтиладир (муал.).

² Додрас — олампадох, хон.

³ Маътал — кутмоқ.

⁴ Ғурабо — ғариблар.

⁵ Илг — қўл.

даргоҳингазга юзландик, токи эски-туски хунарларимизни арз қилсақ, жанобингизни беш нул, ўн пул қарз қилсақ, деб... (Кулги.)

— Кўп, хунарингизни кўрсатинг! — деди хон.

36. ҚИЗИҚЛАР

Зокир-гов хонга куллиқ қилди ва икки-уч қадам бордон томонга юриб, бутун товши билан чақирди:

— Баҳромбой! Ҳов, Баҳромбой!!!

Бордон ичидан бир оёғида кафш, иккинчиси кафшсиз олди очик кир яхтагидан бадани кўринган, бир қўли билан елкасини қашиб, иккинчиси билан иштонбоғини ушлаган, бош ялан бир йигит чиқди.

— Эшак ханградима! — деди Баҳром ва уёқ-буёққа алонглаб олғандан кейин, яхтагининг чокини ахтарди. — Сингли талоқ битни қочирдим-да! (Кулги.)

— Баҳром деяпман, менга қара!

— Э-эй, Зокир ака, сен чақирдингма... Ҳа, нима гап?

— Хонни кўндирдим!

— Кўндирдингма?... Мен ҳам айтдим-ку, хон ўзи лақма эмиш, деб. (Кулги.)

— Улар қани?

— Уларингма? Уларинг ичкарида ятипти.

— Нима қилиб ятипти.

— Кўй десам бўлмади, бир пой кафшимни икави ҳузур қили-и-иб еб ятипти! (Қаттиқ кулги.)

Зокир-гов аччиғланди.

— Сенларга ҳеч бир ақл кирмади-да... Энди хоннинг олдиға бир пой кафш билан чиқасанми?

Баҳром ўйланиб бошини қашиди.

— Чиқсам чиқавураман-да. Хонинг ҳам менга ўхшаган бир одам-да, ака! (Кулги.)

— Кир, кир, падарлаънат, даррав уларингни олиб чиқ!

Баҳром елкасини қашиб, кафшлик оёғи билан кафшсиз оёғини "тапчип, тап-чип" ерга босиб ичкарига кириб кетди. Бир оздан сўнг икки ҳамроҳини бошлаб чиқди. Чиққанлардан бири пак-пакана, юм-юмалок, лўп-лўнда бир махлуқ эди. Унинг гавдаси бу қадар "келишкан" бўлиши устига, башараси ҳам шунга монанд тушкан, томоғининг остида чўгури қовундек бўқоқ ғовлаб ётар эди. Унинг гавдаси мисоли бир гупчак бўлса, шу гупчакнинг юқорисиға катта бир сув қовоқни бош бўлсин, деб ўрнатқан эдилар. Ва бу ялтир қовоқнинг бетиде кўз бўлиб, куёшда қовжираган иккита ғўлун туршак, оғиз ерида бир кафш, бурун ўрнида юқориға қараб ўрмалаган баҳайбат бир қурбақа ва қулоқ мақомида сув қовоқнинг икки бағрига тиралган икки ошлов турар эди. Қош ва бошдағи соч тўғрисида оғиз очиб бўлмас, аммо беш-ўн тук, яъни соқол-мурт ғира-шира кўзга чалинар эди. Сепкил ва чечак доғи бу бетни "музояқакор" қилиб кўрсатканидек оёғидағи чорик, устидағи қисқа, эски алак чопон, белидағи беш-ўн айлантриб боғланган бўз белбоқ, бошининг учдан бир қисмигагина кўниб ўлтурган тор пилта тўппи бир "хусн"га яна бир юз "хусн" қўшиб арз қилар эди. Бу махлуқ доимий ўрдада турадирган хоннинг кундалик қизиги мулла Бахтиёр эди. Иккинчиси мулла Бахтиёр билан ўчакишкандек, жуда узун бўйлик, ғилай кўзлик, ажина қошиқдек юзлик, қотма, ўзининг бўйидан ҳам узунроқ тўн ва бошиға қаландар қулоғи кийиб, ялан оёғ, ўрта яшар Давлат исмлиқ яна бир қизик эди. Зокир-гов буларни қарши олди.

— Э, ҳаромзодалар, — деди Зокир-гов қўлини пахсалаб, — андак нафсларингни тийсанглар, хотинларинг талоқ бўладими?! Бунинг бир пой кафши қани?

Баҳром маъюс бўйин солиб турди, Бахтиёр билан Давлат лабини артиб, бир-бирига қарашди: — Айт! — Сен айт.

— Нима деб айтаман? — Еганимиз йўқ, деб айт...

Бахтиёр икки кўли билан белбоғига така қилиб, қадини ростлади ва бошини бир оз орқасига мойил тутиб, қаққайди:

— Билиб сўзла, ака, биз еганимиз йўқ! Зокир-гов индамасдангина Бахтиёрнинг ёнига ўтди ва озорсиз қилиб унинг намоишкор кўриниб турган бўқоғини салмоқлади:

— Кафшнинг ўкчаси тикилиб қолипти-ку, иним! — деди Зокир-гов, кучлик кулги кўтарилди. Сўнгра вазиятини ўзгартириб, уларга уқдирди: — Биз ҳозир хоннинг ҳузурига борамиз, эшитасанларми... Учавинг ҳам адаблик, мутавозиъ¹ бўлиб кўрин. Хонга учрашканларингда, икки букулиб қуллик қил, ундан кейин хонни дуо қиласанлар. Тузукми? Қани, келаберларинг орқамдан!

Тўрттави, бири орқасидан бири чизилишиб, шаҳсуфа ёнига бордилар. Зокир-гов зина ёнида тўхтаган эди, орқадагилар бир-бирига туртинишиб, бири у ёққа, бири бу ёққа, учунчиси хонга орқа ўгирган ҳолда тўхталишдилар. Бу ҳолдан хабарсиз Зокир-гов уларни хонга такдим этди:

— Қулбаччаларингиз ... саломга келдилар. (*Кулги.*)

Зокир-гов уларнинг ҳолидан хабар топиб, шошди ва ошиқиб, уларнинг бетини хонга қаратди.

— Ҳай, бепадарлар, ҳай, беадаблар... тўғрингда ўлтурган кишига баробар қуллик қил.

Учави баробар қуллик қилдилар, кулги бошланди. Чунки уларнинг ҳар бири бошқа кишига қуллик қилиб, хон четда қолган эди.

Зокир-гов хонга узр айтиб, уларни койиди:

— Кимга қуллик қилдинглар?!

— Тўғримизда ўлтурганга.

— Лўнда бўл, лўнда; учавинг ҳам!.. Дуо қил, дуо!

Учави дуога кўл очти, кўл очқанча бир неча вақт қарашиб турди, сўнгра тирсаги билан бир-бирини туртиша бошлади. "Сен қил, сен..." (*Кулги кўтарилди*). Улардан дам чиқа бермагач, Зокир-говнинг ўзи кўл очти:

— Омин де, хўкузлар! — деди. Улар "омин, омин" деб турдилар. — Шояд дуо қабул бўлса... Оллоҳ таолонинг мулла Бахтиёр ва Давлат каби закии бандаларига бизнинг эҳтиёжимиз йўқ. Шунинг учун дуо қиламизки, бу учавининг жонини тезроқ олсин ва бандаларини бу фалокатдан қутқарсин, омин!

Учави ҳам фотиҳага юз сийпашкан эдилар, яна атрофни гуррр эткан кулги бости. Фотиҳадан сўнг Зокир-гов уларни йўлга солди:

— Тилак қил, тилак; бақрайиб турасанларми? Учави яна бир-бирини туртишиб, ўз ора бир нарса сўзлашиб олдилар. Давлат нимадир айтиб, суфага ўлтурганларга ишорат қилди... Орадан Баҳром тилакка оғиз очти:

— Салла — калла, шопу шалопни кўриб, ўзимиз ҳам жуда қўрққанга ўхшаймиз... Манови Давлат бўлса — "Бу ўлтурганларнинг ҳаммаси ҳам одамхўр", деяпти. (*Кулги.*) Энди тилагимиз шуки, бизларга жавоб берсалар, жойимизга тинчкина кетсак... (*Кулги.*) Илоҳи мана шу ўлтурганларга худойим инсоф берсин... (*Кулги.*) Юрагимиз жудаям чиқиб кетаяпти! (*Кулги.*)

— Ҳай, тилакларинг билан бориб ёт! — деди Зокир-гов ёнига уриб. — Қочиб қол, еб кўяди!!

Орадан "дод" деган товуш чиқди, учави ҳам уч томонга қочар экан, Бахтиёр Давлатнинг оёғига чалиниб йиқилди. (*Қаттиг кулги.*) Баҳром билан Давлат олпонг-толпонг бордонга кириб кетдилар... Зокир-гов Бахтиёрни тутиб қолди.

¹ *Мутавозиъ* — кибрсиз, одобли, таъзимли.

— Қўй, ака, қўй! — деб йиғлади Бахтиёр, бекорга ўлиб кетмай, бала-чақам бор?

— Емайди сени!

— Ейди, ака, ейди! Манови бекингаинг кўзига қара...вой-воя-а-а, қўювор! (Кулги.)

— Мен сенларга аччиғ айтим-а, падар лаънат!

— Менда ўчинг борға ўхшайди, ака! Анови домланг нах одамхўрнинг ўзи, кийимингни ҳам ешдириб ўлтурмайди... Уяғини сўрасанг, хонингга ҳам ишонмай қолдим! (Кулги.)

Бахтиёр силтаниб Зокир-говнинг қўлидан чиқди ва ғилдирағандек бордонга қараб қочти. Зокир-гов ҳам уни қувлағанча бордонга кирди.

Бир оздан сўнг тузукрок кийимда, бошиға салла ўраб, оёғида сағри кафш билан қўлида жойнамоз каби бир нарсани кўтариб бордондан Давлат чиқди. Хонға таъзим қилғандан сўнг, жойнамозни ерга ёзди. Хонға яна таъзим қилиб: "Шайхулисом Валихон тўра¹ шу ерга марҳамат қилар эканлар!" — деди. Хон мулла Ниёз домланинг ёнида ўлтурган шайхулисом Валихон тўрага қаради. Аҳволга тушунмаган шайхулисом "Нима гап?" дегандек қилиб, жойнамоз ёнидағи Давлатка кўз қирини ташлади. Давлат "Ҳеч гап" деган ишорани бериб, бордонга қайтиб кетди. Демак, ҳозир шайхулисом Валихон тўрага муқаллид бўлмоқчи эдилар. Буни пайқаган халқ секин-секин, бир-бириси билан имлашиб, кулимсишдилар ва барчанинг кўзи бордон уйда бўлди. Бир вақт бордон эшигидан банорас тўн кийиб, ўнг қўлига асо ушлаган ва сўл қўлида адрас рўймолға тугиклик китоб кўтарган, шайхулисом Валихон тўра (Зокир-гов) кўринди. Шайхулисом каби қадди бир оз буқик ва қадам қўйиши ҳам Валихон тўрадек икки гарафка мойил эди. Барчанинг кўзи ва диққати ҳар икки шайхулисомда бўлди. Хон ёнидағи ҳақиқий шайхулисом эса қип-қизарган ва ҳар он "тавба" деб қўяр эди.

"Шайхулисом" йўл устида тўхтади ва ерда тушиб ётқан бир нарсани асосининг учи билан текшириб кўрди ва уни туртиб четка чиқарғач, йўлида давом этди.

Кўбчилик чидалмади, гур этиб кулиб юборди. Валихон тўранинг ўзи ҳам тавба аралаш кулиб қўйди. Чунки Зокир-гов ҳеч бир нуқсонсиз муқаллид бўлмоқда эди. Жойнамоз ёнига етди, асосини шайхулисом асоси ёнига тиради, кафшини ешиб, жойнамозга чиқди. Ўлтуриб китобни тизасига қўйди ва пичир-пичир дуо ўқуб юзини сийпади.

"Шайхулисом" уёқ-буёқни қарағандан кейин чақирди:

— Мирзо Ҳамдам-хай, мирзо Ҳамдам-хай!

Кулги кўтарилди, айниқса, шайхулисом ёнида ўлтурган домлалар қаттиғ кулдилар.

— Мирзо Ҳамдам-хай...

Бордондан Баҳром чиқди, ул ҳам муллаёна кийинган эди.

— Лаббай!

Баҳром "шайхулисом" қаршисиға келиб, салом берди. "Шайхулисом" жавоб бериб, жойнамоз ёнига ешкан кафшига қаради.

— Ҳай, шу кафшимни бир пок қилинг, мирзо Ҳамдам. — "Мирзо Ҳамдам" тавозиё билан чўнтагидан рўймолини олиб, кафшни арта бошлади ва шу вақтда бордон ичидан, ул ҳам муллаёна кийимда мулла Бахтиёр чиқиб келди; "шайхулисом" қаршисиға келиб, салом берди.

— Ваалайкум ассалом! — деди "шайхулисом" ва келгучининг апти-бошиға қараб олди. — Шинед, бачча, шинед!

Бахтиёр ўлтурди.

— Хўш, писар, чи гап?

— Тақсир... сизга...арзим бор эди... Подшоҳимиз янги мадраса бино қиғанлар, деб илм талабида қишлоқдан тушкан эдим; бир хужра берсангиз, деб сизға арзға...

— Хўб, хўб... Шумо гужойи?²

— Тақсир, Олтиариқдан...

¹ Бу киши асли чуствик бўлиб, шайхулисом ва янги солинган Ҳоким ойм мадрасасининг бош мударриси (муал.).

² Шумо гужойи — сиз қаерликсиз.

— Аттанг, аттанг, — деди "шайхулислом", — барвақтроқ келмабсиз-да, бачча, акун¹ ҳамма хужраларга жой йўк, муллабаччалар жойлашиб қолган.

— Муллаларнинг арасиға қўйсангиз ҳам бўлавуради менга, — деди тавозиъланиб Бахтиёр. — Биз кишлоқ одами... сиқилишсақ ҳам ётаврамиз, тақсир!

— Хўб, хўб... Акун хужраларимиз муллабаччалар минан беҳад тўлган, ҳолонки бир тарик ҳам сиғмайди, биз дуруғ сўзламаймиз, бошидон²...

Ҳақиқий шайхулислом масалага тушуниб тер чиқара бошлади. Бахтиёр (муллабачча) маъюс фотиха ўқуб "шайхулислом" хузуридан кетди. "Мирзо Ҳамдам" кафшни туфлаб, тозалаб бўлғандан кейин "шайхулислом"нинг қаршисиға ўлтурди. Нариги ёқдан "шайхулислом" рўбарўсига Давлат келиб тўхтади.

— Ассалому алайкум, тўра почча! — деди Давлат ва кафшини ешиб келиб, "шайхулислом" билан қўл олишиб кўришди. — Хўб саломат, офият хастедми³, тақсир? — Худоро шукур, худоро шукур.

Давлат рухсат, фалон кутмай "шайхулислом"нинг ёниға ўлтуриб олди.

— Ба жаноб арз... — Бисёр хўб, арз кунед⁴.

— Очиқ гав: бизга бир хужра берсалар, деб келдик-да, тўра почча!

— Хўб... Гужойи?

— Тақсир, чустий, ба жаноби шумо ҳамшаҳрий⁵. — Яъни писари ки? — Писари усто Муҳаммад собунгар. — Хўб, хўб, — деди "шайхулислом" ва "мирзо Ҳамдам"га буюрди, — ба ҳамин одам як хужра додан гир⁶!

Давлат дуо қилиб "шайхулислом" хузуридан кетди. Қўқонлиқ муллабачча рўлида Бахтиёр келди. Унга яна: "Биз дуруғ сўзламаймиз, мадрасамизга бир тарик ҳам сиғмайди", деган жавоб бериб жўнатилди. Давлат яна чустлик бир толиби илм бўлиб келган эди, "мирзо Ҳамдам" орқалиқ "додан гир!" буйруғи берилди. Қаттиғ кулги кўтарилди. Хон ва домла Ниёзнинг кўзларига ёшлар чиқди. Аммо шайхулислом дам-бадам манглай терини артиб олар эди. Зокир-гов хонға куллик қилиб, шогирдлари ёниға борди. Хон ва раъият янги қизиқликни кутиб қолдилар.

37. БИРИКИШ

Далв ойи⁷, қаттиғ қиш. Девоннинг ҳар икки хонасига бир нечадан сандал қўйилган эди. Ҳар бир сандалга тўрттадан мирзо жойлашиб, дафтар таҳрири, ёрлиғ иншоси билан машғул эдилар.

Хон хузурига чақирилган Анвар ярим соат чамаси кечикиб чиқди. Анвар ўз хонасига келиб кирганда, четдаги танчада Шаҳодат муфти бошлиқ мулла Абдурахмон ва Калоншоҳ мирзолар нима тўғрисидадир, оҳиста-оҳиста сўзлашиб ўлтурар эдилар. Эшикда Анвар кўриниши билан уларнинг суҳбати кесилди ва ҳар ким ўз қўлидағи ишка қаради.

— Эҳи, эҳи, — деб йўталинди Шаҳодат муфти, — нима фармон бор, мирзо Анвар?

— Ҳеч гап, — деди Анвар ўз танчасига жойлашиб. — Ўш, Андижон ҳокимларига нома буюрилди... Сиз, мулла Абдурахмон ака, қўлингиздағини неча нусха тайёрладингиз?

Мулла Абдурахмон ёнидағи қоғозларни санади:

— Уч нусха.

— Яна бир нусха ёзсангиз бас. Закотчи исмини қўймагандирсиз?

¹ Акун — (акун) — энди.

² Бошидон — ўргулай.

³ Офият хастедми — тинчмисиз.

⁴ Жуда ҳам яхши, арзингизни айтинг.

⁵ Чустликман, сиз жанобларига ҳамшаҳарман.

⁶ Шу одамга бир хужра бергин.

⁷ Далв ойи — 22 январь-21 февраль.

— Қўймадим.

— Жуда яхши, ўзим қўярман. Қўлингиздагини тезроқ ёзиб битирсангиз, яна бир иш бор, — деди Анвар ва Шаҳодат муфтига юз ўгирди. — Таксир, сиздан бир илтимос; кечаги Абдушукур понсадга маҳзарни¹ ўзингиз ёзиб бермасангиз бўлмайдирган кўринади. Боя менга яна учрашди; гулдир-гулдир қилади, мақсадиға ҳеч бир тушуналмадим. Чамаси, унинг даъво кониятини сиз яхшироқ билар экансиз?

— Қўйинг шу бош оғриғини, — деди муфти, — неча бора менга иши тушиб, бирар мартаба ҳақ берганини хотирламайман.

— Ҳақ олиб беришка мен кафил.

— Эй-ҳа, мен ололмагани сиз олармидингиз?

— Ололмасам, сизга ўз ёнимдан тўлай, таксир; иш қилиб, шунинг даъвосидан мени кутқаринг-чи.

Шаҳодат муфти индамади. Анвар қоғоз олиб, бир нарса ёза бошлади. Шаҳодат муфти оҳиштагина ёнидаги Абдурахмонни туртиб қўйди ва Анварга ишорат қилиб, "ана аҳвол" дегандек илжайди. Яъни унинг ҳаракати "кўрдингми мирзобошини, қўлидан маҳзар ёзиш ҳам келмайди" мазмунида эди. Мулла Абдурахмон оҳишта бош кўтариб кулимсиди. Бу гапдан хабардор бўлиб ўлтурган Калоншоҳ мирзо қўлини оғзиға карнай қилиб Анварга тўғрилади, яъни, жиртак чалди. Шу ҳолда эшикдан Султонали мирзо кириб, Калоншоҳга тикилиб қолди...

— Маймунлиқ муборак!

Иш билан машғул Анвар қоғоздан бошини кўтариб, эшикдаги Султонали мирзога қаради:

— Нима гап?

— Ҳеч гап, — деб кулди Султонали, аммо кўзида ғазаб ўти ёнар эди.

— Мен бояғи қоғозға кирган эдим.

Анвар ёнидаги қоғозлар ичидан бир ариза ажратди:

— Жавоб мен айтканча бўлсин.

— Хўб.

Султонали қоғозни олиб чиқар экан, яна уларга қараб қўйди. Уларнинг учави жиддий равишда ишка берилган, қоғоздан бош кўтармас эдилар. Султонали чиқиб кетди. Бир оздан кейин Шаҳодат муфти секин бош кўтариб Анварга қаради. Анвар ўз ишига қаттиғ боғланган эди. Шаҳодат муфти Калоншоҳ билан кўз тўқнаштириб, "яхши бўлмади", деган каби бош чайқади. Калоншоҳ аҳамиятсиз кўз қисди. Одатдагидан ҳам ранги ўчкан Абдурахмон буларнинг ҳозирги им-ишоратига иштирок этмай, ўз ишига қараган эди.

Солиҳ маҳдумнинг ўша сўзи билан Абдурахмон ишка олинган эди. Уч ойдан бери Анвар қошида — ўз ҳузурида мирзолик қилиб келар ва иккинчи ойдан беш тиллолик моҳонага ҳам ёзилган эди. Бир ойлар чамаси Анварга садоқат билан, унинг қаноти остиға киргандек ишлади. Бу орада Шаҳодат муфти ва Калоншоҳ мирзо кабилар билан сирдон бўлмаса ҳам танишди, яқинлашди. Бошда Шаҳодат муфтилар уни ётсинишиб унинг ёнида ҳар турлик ғийбатларни қилишдан чўчидилар. Чунки мулла Абдурахмоннинг Анвар кишиси бўлиши тахмин қилинган эди. Иккинчи ойдан моҳонага ёзилиши ҳам уларнинг ўз андишаларида янглишмаганликларини кўрсатди. Бироқ Абдурахмоннинг баъзи ҳаракатлари, масалан мирзо Анварнинг арабча, форсийча лафзлардан холи, содда таҳририни нусхаларга кўчирар экан — "аттаому било милҳи" (тузсиз ош), деб кулиб қўйиши муфтиларни ўйлатиб қўяр, бу таънани чин кўнгилдан чиққаниға шубҳаланишни-да, шубҳаланмасни-да, билмас эдилар. Шундай фурсатларда "аламзада" муфтилар ҳам бирар латиға сўзлашка тутунар, аксар, латиға мазмунини бир тарафка буриб юритар эдилар. Баъзан Шаҳодат муфти ишдан чарчаган каби оҳ тортиб, ўзича "ямутул-асаду фил ғабоби жуъан ва лаҳмут-тайри ютраҳу лил-килоб"², деса, иккинчи ёқдан Калоншоҳ мирзо

¹ Маҳзар — ариза.

² Арслон чангалзорда очлиқдан жон берадир, аммо итни куш гўшти билан боқадирлар (муал.).

шу мақолнинг давомини сўзлаб "ва хинзиру яному фил-фирош ва улул-укули яному алат-туроб"¹, дер эди. Мулла Абдурахмон уларнинг кинояси мазмунига тушунибми ёки тушунмасданми — ҳар ҳолда бир илжайиб қўяр эди.

Шу йўсун иккинчи ойда бу икки муфти мулла Абдурахмонни синаб вақт кечирдалар. Абдурахмон ҳам ўзининг аксар сўз ва ҳаракатлари билан уларни шубҳадан чиқара борди, ниҳоят икки муфти учунчи ёш "олим"ни ҳам гарчи бир "нодон" тарафидан келтирилган бўлса ҳам "заршунос" деб билдилар ва учунчи ойдан уни ҳам ўз ёнларига олиб сирдон бўлишдилар. Бояғидек, "қозихона маҳзарлари" уларга дастмоя бўлди. Анвар ўзи вақт тополмай, бирар нарсани муфтиларга ҳавола қиладирған бўлса, "мирзобошининг тиши ўтмади" деб кулишдилар. Мулла Абдурахмон ҳам валинеъматни бўлган Анварнинг риоясини унутаёзди. Чунки мазкур икки муфтининг таъсирлари кучлик бўлиши устига, ўзи ҳам уларга мойил, ҳатто бу камситишлардан лаззат олғучи эди...

Анвар икки муфтининг ғийбатларини яхши билса ҳам, Абдурахмоннинг бу ғийбатда иштироки борлигини сезмас эди. Фақат яқиндан бери Султонали мирзо Абдурахмоннинг бунда иштироки борлиғига воқиф бўлди. Ҳатто шу тўғрида Анварга баъзи сўзларни ҳам айтди. "Мулла Абдурахмондан нон емаймиз, сизга қарши қаттиғ кутурған икки итимиз бор эди, энди учунчисини ўзингиз келтирганга ўхшайсиз..."

Кечка томон мирзолар тарқалишдилар. Бироқ, бизнинг муфтилар хануз кўзгалмас эдилар. Анвар эса ҳаммадан кейин чиққучи эди. Икки муфтининг кўзгалмаслиқларига ўзи сабабчи бўлганлигини яхши билган Султонали мирзо Анвар билан хайрлашиб чиқди. Шундан бир оз сўнг муфтилар ҳам кетишка чоғландилар.

Ҳаво совук, тўрт эллик чамаси қор ёғиб, кўча бетини ёпқан эди. Кўконнинг ўзига махсус изғириқ бу қор билан яхши қуролланиб, кишининг қулоқ-тумшуғини заҳар каби ялаб ўтар эди. Кишилар телпакни бостириб кийган ёки саллани қулоқ ва манглай аралаш ўраб, бўз гуппини тумшукқача кўтарган эдилар. Кўча бўйлаб ҳар ким чопар, бир нарсадан қуруқ қоладирғандек югурар эди. Бу кунги совук билан қор ҳар кимга ҳам ғарчлик кафш инъом қилган, бой ва беклар оёғидаги бедона, сағри қала кафшлар билан камбағал косиблар кийган упка², айбаки кафшларнинг ўзаро фарқи қолмаган ва ҳатто баъзилар оёғидаги ёғоч кафшлар ҳам ажойиб нағманавозлик қилар эдилар.

38. ҒАРИБ КЎНГЛИ

Анвар бошқалар каби югурмаса ҳам елиб келар эди. Хишткўпрукка етканда, катта сув ёнидаги хужра эшигида қўски³ пўстунга ўралиб турған қоровул унинг олдиға тушиб салом берди:

— Совуққа қотқан кўринасиз, тақсир... Гулханмиз бор.

Анвар тумшуғини тўнидан чиқариб илжайди ва тутун чиқиб турған эшикка бурилди, қоровул олдинда келиб, эшикни очиб берди, Анвар ичкарига кирди. Тутун билан қоп-қорайған, пасткина қоронғи хужранинг ўртасида гулхан ёниб, алангаси мўрига ўрлар эди. Гулхан ёнида қўлиға касав тутқан Султонали мирзо олов жўнашдириб ўлтурар эди.

— Сиз ҳам совуққа қотқанларданмисиз! — деб кулди Анвар.

— Жон олов — жон эр, депти бир хотин... Гулхан ўтлик йигитнинг иссиқ кучоғи эмиш. Қани, бу ёққа марҳамат!

Қоровул ва Султонали мирзоларнинг қисташлари билан Анвар гулханнинг тўрига, тўрт қатланиб солинған кийизга ўлтуриб, қўлини оловға тутди.

¹ Тўнғуз хузур қилиб тўшакда ухлайдир, оқиллар тупроқда ётадилар (*муал.*).

² Упка — бузоқ терисидан тайёрланган кўн.

³ Қўски — жулдур, эски.

— Ўзингиз ўлтурмайсизми, ака, ўлтуринг!

Анварнинг бу сўзи билан адаб сақлаб турган қоровул гулханнинг бир чеккасига чўккалаб, гулхан ёнидаги қора қумғонни оловга тираброқ қўйди.

— Совуқ тузук бўлди, — деди Анвар исиниб. — Ўрдадан чиқиб, ўзингизни гулханга урибсиз-да?

— Қарасам уйга еткунча қотадираман, Тойир акамнинг туйнугида тутун кўриб, эшикни очсам, иш қатта. Хиралик бўлса ҳам кирдим, нима қилади... Бироқ, сизни Тойир акамнинг ўзи қақриб кирганга ўхшайди, ҳали сизга чой дамлайман, деб овора бўлса ҳам эҳтимол...

Тойир ака қумғонни яна олов томонга итариб қўйди:

— Ҳозир дамлаймиз, тақсир, ҳозир. Сув ҳам қалқиб қолибдир, яхши, кўк чойимиз ҳам бор.

— Ўзларингиз ичмасангиз, меним учун ҳожат эмас, мен ҳозир кетаман.

— Шу гулханни ташлаб, қаёққа?

— Уйга... Балки кишилар кутиб ўлтурган чиқарлар.

— Шундай совуқда сизни ким кутсин, чойни дамлай беринг, Тойир ака, мирзобошини юбормаймиз.

— Шундай бўлсин, тақсир... Ғарибларнинг чойидан ҳам бир ичиб қўйсинлар, — деди Тойир ака ва ўрнидан туриб бурчакдаги ёрилган тарашадан бир кучоқни келтириб гулхан ёнига ташлади. Қайнаб тошқан қумғонни оловдан олиб, чой дамлади.

— Тойир акамнинг гулханини ташлаб кетиб бўлмайди, — деди Султонали, — бир-икки пиёла чойидан ҳам ичиш керак, бир-икки калима суҳбатини ҳам эшитиш керак.

Анвар илжайиб қўйди. Тойир ака қозикдаги тугунни очиб тўрт-бешта нон, бир ҳович каттакўрғон магиз олиб, кичкина баркашчага солди. Баркашни Анвар олдиға келтириб, узр айтди:

— Камбағалчилик, тақсир, олдингизга дастурхон ёзолмадиқ...

— Нима айби бор, — деди Анвар, — мен шундай қоронғи уйда гулхан ёнида ўлтуришни ва шу ҳолда чой ичишни жуда яхши кўраман.

— Бу ўлтуришнинг ўз олдиға бир нашъаси бор, — деди Султонали.

— Бор... Шоирона, дарвешона бир маъноси бор. Мен ёш, ятим чоғим, опамнинг уйида шу ҳолни кўрар эдим. Язнам қашшоқ қосиб эди. Қиш келди дегунча гулхан ёқар ва шу йўсун гулхан ёнида ўлтуриб чой ичар эдик. Шу гулхан ҳаёти ҳануз меним эсимдан чиқмайдир ва шу ҳаётка ҳамиша кўнгилда бир муҳаббат сақлайман.

Тойир ака Анварга сопол пиёлада чой узатди. Гулхан кейинги қаланган тарашалар билан алангаланиб ёнди. Қоронғи ҳужра ёришиб, учқунлар билан зийнатланди.

— Бола-чақангиз борми, Тойир ака?

— Йўқ, тақсир... Шу ерда юртни дуо қилиб ётаман.

— Тойир акам ҳам сизга ўхшайди, — деб кулди Султонали. — Тўйни кўкламга қолдирганингиз яхши бўлмади, қиш кунлари Тойир акамдек ёлғизлик...

— Чунки мен Тойир акам турмишини яхши кўраман... Дардисарнинг нима кераги бор-а, Тойир ака?

Тойир ака қўлида қасав билан олов тўғрилар эди.

— Қурби еткан кишининг бола-чақа қилгани маъкул, тақсир.

— Нима учун?

Тойир ака олов жўнашдириб, бир оз жавобсиз ўлтурди. Соқол-муртига учиб тушкан учқун кулларини селпиб ташлади.

— Худой фарзанд берса, қариған кунларингизда ишингизга ярайди, — деб қўйди Тойир ака, яна бир оз олов тўғрилаб турди. — Менда ҳеч ким йўқ... Ёшим элладан ошқан, тақсир... Ҳозир куч-қувват бор, бир нарса топиб бўлади... Бир вақт келар, куч кетар, шунда менга ким қарайди, тақсир? Иссиқ жон, мен оғриб ётарман, бир қошиқ сувға муҳтож бўларман... Шунда сувни

менга ким беради, тақсир? Ўлим ҳақ, ажал етиб амонатни олса, кўзим юмилса, бир чеккада ўлиб қолганимни ким билади, тақсир?.. Кишининг бола-чақаси бўғанда шундай гаплар йўқми, деб ўйлайман-да.

— Тўғри гап, — деди Султонали, — дарҳақиқат, киши қандай кунларга қолишини билмайди. Тойир акам айтқанча, бола-чақа бўлса, бир оз кўнгил тўқи-да.

Анвар бир оз сўэсиз, ўйланиб турди, кўлидаги пиёласини бўшатиб, Тойир акага узатти.

— Уйлантириб қўяйликми сизни?

Тойир ака миннатдор оҳангда кулди.

— Э, жонингдан, тақсир, — деди, — энди бўлмайди.

— Нега бўлмайди?

— Соқолға қаранг, ўлим иси келади...

— Бўлмаган гап... Сиз биздан ҳам ёш кўринасиз.

— Кўнгил қариған, тақсир, кўнгил, — деди Тойир ака, кўлини кўкрагига тегизиб олди. — Энди кўнгил ҳеч нарса ҳам тиламайди, фақат тинчлик тилайди... Тинчлик қачон бўлади, унисини билмаймиз-да.

Сўзни яна айлантиришга йўл қолмади. Анвар ер остидан Султоналига кўз юборди. Султонали маънолик бош ирғатиб қўйди. Тойир ака ўз олдидаги ёниб ўчкан хокаларни кулдан ажратиб, гулханга ташлар эди. Бояғи шиддати йўқолган гулхан нафис кўк тутун чиқариб оҳиштагина чайқалиб ёнар эди. Куллар кўкка учар, чўғлар кулга ботар, чалалар чўққа айланар эдилар... Учави ҳам сўз қўйишқандек анча вақт гулханнинг шу ҳолини таъқиб этдилар.

39. БИШЎЙ, ЭЙ ХИРАДМАНД...

— Муфтиларингиз меним орқамдан жўнаған бўлсалар керак, мирзо Анвар?

Хаёли бошқа нарсада бўлған Анвар Султоналининг сўзига тушунибми, эмасми, ҳар начук бош ирғатиб қўйди.

— Мен сиз билан хайрлашиб кўчага чиқсам, "дўстингиз" мулла Абдурахмон уларни кутиб турған экан. Чамаси кундузги "суҳбат"нинг мобаъди¹ бўлса керак?!

Анвар хаёли билан видоълашқандек, тилар-тиламас Султоналига юз ўгирди.

— Қандай суҳбатнинг?

— Суҳбатнинг эмас, ғийбатнинг.

Анвар кулди:

— Сиз мулла Абдурахмон домлани кўралмай қолдингиз.

— Масала кўралмасликда эмас, унинг нолойиқ ҳаракатида, дўст кўриниб душманлик кўчасига киришида.

— Биз унинг чин кўнглини билишдан ожизмиз.

— Ҳар ҳолда бу калтакесак бизга дўст эмас.

— Хўш? — деб кулди Анвар.

— Муфтилар бизга дўстми, душманми?

— Балки душмандирлар, лекин биз уларга душман эмасмиз.

— Бали! — деди Султонали мирзо. — Башарти бизнинг ёрдамимизда ишлик бўлған бир одам, эрта-кеч бизнинг душманимиз ҳисобланған кишилар билан ҳамсуҳбат бўлса, оғиз-бурун ўпишса, биз унга қандай баҳо беришимиз керак? Бундай одамни биз очикдан-очик душман ёки аҳмоқ деймиз. Аммо мулла Абдурахмон аҳмоқ эмас, кўб иш кўрган туллак! Энди фақат унинг душманлик тарафи қолди, ҳам бу аниқ. Меним ҳукмимга қаноат қилмасангиз, ҳикматка қаранг. Шайх Саъдий:

"Бишўй, эй хирадманд, аз он дўст даст,

¹ Мобаъд — давоми.

Ки бо душманонат бувад ҳамнашаст"¹, —

дейдирлар...

— Мен мулла Абдурахмонни яхши киши, деб ўйлайманми?

— Ўйламайсиз, бироқ унинг ўзига яраша муомала қилмайсиз, шу билан бирга анови муттаҳамларни ҳаддидан оширасиз!

Анвар баркашдаги магиздан бир-икки дона олиб қўлида ушлади.

— Сизнингча, улар билан қандай муомала қилишимиз керак?

— Мулла Абдурахмонни ўрдадан жўнатиш керак; тинчкина имом ва хатиблигини қилсин. Муфтиларга ҳам қозихонадан бирар вазифа топилиб қолар.

Анвар бош тебратиб кулди. Тойир ака гулханга ўтун қалаб шом учун жойнамоз ёзди. Султонали мирзо имом бўлиб, уч киши шомға турдилар. Шомни ўқуб гулхан ёнига ўлтурар экан, Султонали сўради:

— Ёки уларни ўрдадан жўнатиш осон эмасми? — Осон, бироқ осон ишда лаззат йўқ, — деб кулди Анвар. — Сизнинг шу гапингиз билан бир киши ёдимга тушти: ўзи мулла Абдурахмоннинг қавмларидан бўлган оқ кўнгилли содда бир киши бор. Оти... ҳа, оти Сафарбой, касби бўзчилик. Ўткан кун ўрдадан қайтиб борсам, шу киши уйда мени кутиб ўлтурибдир. Хўш, келинг, Сафар ака? — Куйган-пишкан, менга "арз" қилди: мулла Абдурахмоннинг бир дўстидан эшиткан эмиш, гўё мулла Абдурахмон биравга "мирзо Анварнинг тегига яқинда сув келади" деган эмиш... "Бу нима деган гап, мирзо, нега сизнинг тегингизга сув келади?" деб сўрайди. Мен кулдим... "Ҳозирча тегим қуруқ, башарти тегимга сув келса, бўзчиликни ўргатасизми?" деб сўрадим. Саволимга жавоб бермайди, фақат сизнинг сўзингизни айтиб: "Имомимиз фисқи-фасод, бундай кишини ҳайдаганингиз маъқул" дейди. Сизга ёқадирган сўзни айтдимми, Султонали ака?!

— Бу киши сизга чин дўст экан, — деди Султонали жиддий. — Мен ўз фикримда янглишмасман. Бу калтакесак юткан чаённинг юрагида, худой билсин, сизга қарши катта адоват бор.

Шу чокқача олов кавлаб жим ўлтурган Тойир ака сўзга қотишти:

— Сафар, елкаси чиққан, жиккак йигит эмасми, тақсир?

— Бали, бали.

— У меним ошнам бўлади. Эҳей, у билан биз ҳар ёз бирга мардикор ишлар эдик, ўзи ўбдан яхши йигит.

— Вассалом, — деди Султонали мирзо. — Бас, Абдурахмон ҳам адоватда муфтилардан қолишмайди. Шунча яхшилиқни билмаган киши...

— Яхшилиқ қил, дарёға ташла, балиқ билмаса, холик² билур, деганлар. Фузулий: "Даҳр³ бир бозордир, ҳар ким матоъин арз эдар" деб жуда тўғри сўзлайди. Шунга ўхшаш биз ҳам, ўзимизда бўлган матоъни бозорға соламиз, улар ҳам бисотларини кавлаб шундан бошқасини тополмайди.

— Бу шундай, мирзо Анвар, аммо ўзингизни душмандан мудофаа қилиш керакми, йўқми?

— Мен нимани душмандан мудофаа қилай? — деб кулди Анвар. — Агар уларнинг адовати мендан бош муншийликни олиш учун бўлса, марҳамат қилсинлар, ҳатто ўзим уларга ёрдам ҳам берай. Тўғри, сиз уларнинг номуссизона ҳаракатларидан қизишасиз, аччиғланасиз. Менчи, мен ҳам бир инсон, кўкдан тушкан фаришта эмасман, ўз устимдаги ғийбатлардан, ҳайвонча қилиқлардан, иззати нафсимга тўқинган ҳаракатлардан аччиғланаман. Сиз айтканча, уларни ўрдадан ҳайдаш мулоҳазаларигача бориб етаман. Бироқ, баъзи андишалар мени тўхтатиб қўядир. Аввало улар билан тенглашиш меним учун камчилик қуринадир; иккинчи, уларни

¹ (Эй хушёр киши! Душманларинг билан бирга ўлтуришкан — ҳамсухбат бўлган дўстингдан қўл ювғил (*муал.*)).

² Холик — яратувчи, худо.

³ Даҳр — дунё, олам.

девондан ҳайдаш тўғрисиға келганда яна андишалар бор: башарти муфтиларни девондан чиқарсам халқ нима дейди, беш кун амалга миниб, ўттуз йиллик мирзоларни кадр қилмади, демайдами? Агар улар тинчкина чиқиб кетса-ку, яхши, билъакс, хон ва шоғовул домлалар воситасида яна кириб олса, мен нима деган одам бўламан? Бу ҳолда бир адоват устига юз адоват замланишида шубҳа йўқ. Энди мулла Абдурахмон тўғрисида: бошда мен бу кишини ўрдаға олишға қарши бўлиб, биринчи кўришимдаёқ бу мулладан яхшилиқ кутмаган эдим. Бироқ, сизга айтканимча, ўртада нозик бир киши восита бўлди, шундан кейин ноилож хизматка олишқа мажбурият туғулди. Мулла Абдурахмон ифлослар қаториға ўткан экан, иши осон, жўнатиб юбориш кўлимиздан келади. Ва лекин, фикримча, уни ҳам жўнатиш маслаҳат эмас. Аввало хизматка олмаслиқ керак эди; олинғач, уч ой ўтмасдан жўнатиш... Жуда оғир, агар ифлос бўлса унинг табиъати, биз ўзгарта олмаймиз, ҳар ким тилаган ошини ичадир.

Султонали мирзо муфтилар тўғрисида бир нарса деялмаса ҳам, Абдурахмонни жўнатишға исрор этди¹.

— Хўб, муфтилар қолсин, яна бир неча кун сасишсин. Бироқ, Абдурахмонни тўхтатманг, агар сиз шу чувалчангнинг баҳридан ўтсангиз, ҳамроҳларига катта ибрат кўрсаткан бўласиз.

Анвар кулиб қўйди.

— Сиз меним дўстимга қаттиғ тикилдингиз...

— Тикилишка — тикилдим, — деди Султонали мирзо жиддий, — сиз лоақал шуни ҳам жўнатмасангиз, мен кетаман. Муфтиларнинг афтини кўриб қийналар эдим. Энди бу учунчи ифлоснинг юзига қарашқа тоқатим қолмади!

Султонали жиддийлашкан эди, Анвар яна қарши боришни мувофиқ кўрмади.

— Хўб, — деди, — сиз шуни маслаҳат кўрсангиз, жўнатайлик.

— Бали! — деди Султонали. — Сиздан яна бир талаб: эртадан бошлаб мени ўз ҳузурингизга олинг, токи муфтилар эртадан кечкача ғийбат сўзлаб, маймун бўлиб вақт кечирмасинлар.

— Бу ҳам осон, — деб кулди Анвар, — улар мен йўқ вақтдан фойдаланиб, юрак бўшатар эдилар. Энди бундан ҳам бечораларни маҳрум этмакчисиз, бу қадар зулм...

Султонали яна кулмади:

— Қилғанға қиламиз-да.

Шундан кейин кетишка чоғландилар. Анвар кўзғалар экан, ёнчиғидан бир тилло олиб, Тойир акага узатти. Тойир ака билибми, билмасданми, ҳар ҳолда тиллони кўлиға олғандан сўнг, яна тез қайтариб берди:

— Уят, уят бўлади.

— Бу пул ўзимга, деб ўйламанг, — деди Анвар Тойир аканинг кўлини итариб, — сиз бу пулга ўтун, магиз, ортиб қолса чой оласиз. Султонали акам билан келганимизда гулханни бундан ҳам катта қилиб берасиз.

— Сизлар келсаларинг ҳаммасиям ўзимиздан топилади.

Анвар пулни олмади. Тойир ака маслаҳат сўрағандек Султоналига қаради. Султонали дуо қилиб олинг, деган каби ишорат қилди. Тойир аканинг дуосидан кейин чиқдилар.

40. АЛДАШ УЧУН БОЛА ЯХШИ

Бир неча кунлардан бери Сафар бўзчи хурсанд эди. Мулла Абдурахмоннинг хизматдан чиқишиға ўзим сабаб бўлдим, деб ўйлар; ўз сўзи билан мулла Абдурахмон каби бир кишининг сувға тушкан нондек шилқиллаб қолишиға: "Кўрпангга қараб оёғ узат, муллавачча!" деб ўзича кулиб қўяр эди. Кеча Самад бўқокни кўчада учратиб, пичинг отди: "Мирзабошимнинг тегига

¹ *Исрор этмоқ* — қистамоқ.

сув келипти-я, гапингни тўғри чиқишига қара, Самад?" — деди. Чунки Анварга бориб айткан хабарни шу Самад бўқоқдан эшиткан эди. Самад бўқоқ унинг бу пичингидан қизарди: "Қулоғимга янглиш кирган экан-да, аблаҳ!" деб гапни кулгуликка бурди. Сафар бўзчи ҳам "пайрав" қилди. "Бир кўчкорнинг боши кеткунча, минглаб қўйнинг боши кесилар эмиш, деб айт домлангга!" деди. Самад бўқоқ индамади.

Сафар бўзчи мулла Абдурахмоннинг хизматдан бўшатиғанини эшиткандан бери "Мирзамни бир кўрсам" деб Анварнинг олдиға боришқа чоғланиб қолди. Бироқ, дастгоҳ ёнидан кўзғалишқа ишни қизғанди. Бу кун иш тўқур экан, ўзича қарор берди: "Бу кун чоршанба, эрта панжшанба... жумъа кун мен ҳам бўш, мирзам ҳам бўш. Ҳа, индин борғаним маъкул".

Шомдан бир оз илгарироқ Сафар ака ишдан чиқди. Куннинг совуқлиғиға ҳам қарамай музлаган совуқ сувда таҳорат қилди, нари-бери бўз салласини чулғаб, масжидга югурди. Ул жиловхонадан кирганда, масжиднинг тўрдаги хужрасидан мулла Шаҳодат муфти, Калоншоҳ мирзо ва мулла Абдурахмонлар намозга чиқиб келар эдилар. Сафар бўзчи ҳар икки муфтининг ҳам ўрдада туришларини яхши билар эди. Мулла Абдурахмонни ўрдаға яна оладиған бўлибдирларми, деб ўйлади ва уч уламо келиб масжидга киргунларича адаб сақлаб, масжиднинг бўсағасида қўл боғлаб турди. Улар келиб масжидга кирар экан, мулла Абдурахмон кўзининг пахтасини чиқариб, Сафар бўзчиға қараб ўтди, улар орқасидан Сафар бўзчи ҳам хонақоҳға кирди. Аммо ҳалиги қарашдан сўнг Сафар бўзчининг бошидан: "Бу муллалар ҳам домламдек ўрдадан ҳайдалганлармикин? Мирзамнинг ғийбатига йиғилишқанлармикин?" деган бир фикр ўтиб кетди.

Сўфи такбир тушурди, мулла Абдурахмон мехробка ўтди, муфти ва бошқалар унга иқтидо қилдилар. Имом қироатда, Сафар бўзчи сомиълик¹ ўрниға — "манови кетман соқолнинг афти хунук, утгасининг авзойи бузук, домламнинг бўлса ғурраги бола очқан... Учави ҳам аламзада бўлсами? Домламнинг кўнглини кўтарғали келганлардир, ёки мирзам билан икки орани битиштирмакчиларми?.. Мирзамнинг битишмагани маъкул, икки оғиз гап учун ханузгача кек сақлаған домла..." деб ўйлар эди. Шу йўсун васвасаланиб шом намозини қандай ўқуғанини ўзи ҳам билмади, аммо ётиб туришдан эринмади. Фотиҳадан сўнг жамоат тарқала бошлади. Беш-олти киши, жумладан, Сафар бўзчи ҳам адаб сақлаб, домлалар масжиддан чиққунча кўзғалишмадилар. Улар чиқиб кеткандан сўнг сўфи шамъни ўчирди, бошқалар масжиддан тарқадилар. Сафар бўзчи саҳнга тушиб хужраға қаради; хужра даричасидан шамъ ёруқлиғи тушар, ичкаридан қўлида қуроқ дастурхон ушлаган, ўн бир-ўн икки ёшлиқ бир бола чиқиб келар эди.

Сафар бўзчи жиловхонаға ўтиб тўхтади. Хужрадан келган бола ўз ёниға етқач, болани олдинға ўтқариб, унинг орқасидан кўчаға чиқди. Бола кўчанинг ўнг томониға қараб кетди. Сафар аканинг ҳавлиси кўчанинг чапида эди, лекин ул ўз ҳавлиси томонға юрмай, шу бола орқасидан борди.

— Ҳой, Шукур сўфининг ўғли!

Шукур сўфининг ўғли — бола, йўл устида тўхтади. Сафар бўзчи унинг ёниға етиб олди.

— Қани юравур, сенинг отинг Маматкул-а?

— Ҳи.

— Маматкул... Сен бизнинг Асқарбойни танийсанми?

Бола ажаблангансумон Сафар бўзчиға қараб олди.

— Асқар меним ўртоғим-да, шу топқача билмайсиз экан-да!

— Ҳа, ҳа... ўзинг ҳам яхши йигит кўринасан... Масжидда нима қилиб юрған эдинг?

— Имом поччамнинг хужраларида чай қўйиб бердим. Катта домлалар мехмон бўб кепти.

— Ҳа, ҳа... Энди қаёққа борасан?

¹ *Сомийлик* — тинглаш.

- Имом поччамнинг уйларидан ош об келаман-да.
- Туппа-тузук дасёр бўлиб қопсан-да. Ош олиб келганингдан кейин тагин чой қўйиб берарсан ҳали?
- Ҳа, қўйиб бераман. Домла поччалар жўнағунча хизмат қилиб тураман.
- Ҳа, ҳа... Катта домлалар қачон келишди экан?
- Дадам азонга чиққанда келишди-да, қўйиб берган чайимни шу топта ичишяпти. Сафар бўзчи ўн кадамча сўзсиз борди.
- Ўзинг кўб яхши боласан-да, Маматкул, домла поччаларнинг нима дейишяпти?
- Ҳали гапуришканлари йўқ-да.
- Маматкул-чи, шу домла поччаларнинг сўзига яхши кулоқ солиб тигнаб оған киши бемалол жаннатка кириб кетавуради-да... Сен ҳам уларнинг сўзини тигнаб оласан-ми?
- Ҳа, тигнаб оламан. Дадам ҳам савоб бўлади, деяпти.
- Бали, Маматкул, жуда яхши тигнаб ол-да... Агар сен шу домла поччаларнинг сўзини яхши тигнаб, улар жўнағандан кейин менга бориб сўзлаб берсанг-чи, Маматкул, мен сенга ўн пул бераман-да.
- Маматкул тушуналмаслик ичида Сафар бўзчиға қаради:
- Чин айтаяпсизми, Сафар ака?
- Ёлғони йўқ-да, Маматкул, — деди Сафар бўзчи ва бўз яхтагининг чўнтагини силкитиб жарақлатди. — Кўраяпсанми чақаларни... Агар уларнинг гапини тигнаб менга сўзласанг-чи, ўн пулни олаворасан-да, Маматкул.
- Тунда сизнинг олдингизға борғани кўрқаман-да.
- Нимадан кўрқасан, Маматкул? Асқар ўртоғинг кечаси ҳам кўрқмасдан юравуради.
- Мен итдан кўрқаман-да.
- Бизнинг кўчада ит йўқ-ку, тентак, кўрқсанг эта-метан бор. Агар имом поччанг энди кетавур деса-чи, Маматкул, хўб, деб хужрадан чиқ-да, ҳеч кимга билдирмай, дарчанинг тегидан гапни эшит, ҳами?
- Маматкул нима учундир илжайиб қўйди ва маъкул деган каби бош ирғатди.
- Кўрқмасанг, улар жўнағандан кейин бизникига бор, мен дўконда иш тўқуб ўлтураман; ўн пулни олиб келавураман-да, сендан нима кетди, Маматкул...
- Тузук.
- Бола шу сўзни айтиб кичкина, тор кўчага бурулди. Сафар бўзчи боланинг орқасидан бир оз қараб турғандан сўнг, орқасиға қайтди. Сафар бўзчи болаға берган ўзининг бу ваколоти билан келаси кун мирзобошининг олдиға яна бир гап топиб бормоқчи эди. Унинг фикрича, эҳтимолки, кейинги домла поччалар ҳам ўрдадан хайдалишка лойиқ, мирзобошиға душман бўлиб чиқар эдилар. Шу хаёллар билан келиб, уйига кирди. Эрини кута-кута қозондағи туппаси аталаға айланган Тўхтабиби Сафар бўзчини қойиб қарши олди.

41. ЧАҚАНГИЗ СИЙҚА ЭМАСМИ?

Ул аксар шом ва эрталабки намозларнигина масжидда ўқуб, қолғанларини уйида адо қилар, пешин, аср, хуфтанларга вақт тополмас эди. Аммо бу кеч жўртта хуфтанга чиқмади. Яъни Маматкул ўн пул учун шошиб, топқан гапини кишилар орасида сўзлаб берса эҳтимол эди. Ошдан сўнг ишхонасиға чиқди. Дастгоҳ ёнидағи қора чароғни скиб ўришдаги узукларни улади, аймашқан ипларни ешди, чигилларни ёзиб тароғлади, оғзи билан охор буркиб яна таради ва энг сўнг қурутиш учун ўришни елпиди. Уриш гўқишқа ростланғандан кейин, эски тўппидаги найчага солинған ипларни (арқокни) олиб, дастгоҳқа тушти, тиг ва гулани орқаға суриб моккини ростлади.

Қора чароғ аранг-аранг дастгоҳни ёритар, елкаси ташқариға туртиб, кўкраги ичка ботқан

Сафар бўзчи, гўё дастгоҳқа қуюлиб қўйғандек кўринар эди. Тепки босишдан ғич-ғич қилган нағма эшитилар ва бу нағма оҳангага ўйнағучи мокки у ёқ-бу ёққа ўтиб турар, лаҳза сайин арқоқ-ўриш бирлашиб, тўрт эллик бўз хосил қилар эди. Сафар бўзчининг бир кечлик ишига бир оҳор мўлжал бўлиб, қора чароғнинг мойи ҳам соат вазифасини ўтар, яъни қора чароққа тўлдирилган мой ҳар кун бир оҳорга етиб битар эди.

Сафар бўзчи наворот ёғочини ўраб, оҳорлик тандага — ўришка мўралади ва нос отиб, кўча томонга қулоқ солди. Чунки ул хануз Маматқулнинг келишидан умидвор эди. Бир оз қулоқ солиб турғандан кейин, моккига янги найча жойлаб, яна ишка уринди. Ичкарида чарх тоблаб найча солиш билан машғул Тўхтабиби қўйлак енгини иплик ўришчалар билан тўлдириб чиқди. Гап-сўзсиз, ўришчаларни эски тўппига ағдариб, бўшалган найчаларни йиғиб олди.

— Оёғим совуқ қотти, оловнинг иложини қил-чи.

— Ўт ёқиб берайми?

— Ҳа, бали, уч-тўртта тарашани кертиб кирсанг бўлади.

Тўхтабиби чиқиб кетди. Сафар ака асабийлангандек тез-тез тепки босиб ишка қаради. Мокки тўхтовсиз икки ёққа сапчиб турди. Ўн дақиқа чамаси шу ҳолда иш қизғин давом эткандан кейин, бирдан мокки тўхтади, Сафар бўзчи ташқариға қулоқ солиб қолди. Кўча эшик "ғийқ" этиб очилиб, йўлакдан кичкина оёқ товши келди. Сафар бўзчи моккиси қўлида ўзича илжайди, яна бир-икки оёқ боскандан кейин, дўконхона эшиги очилди.

— Бали, Маматқулим, бали... Эшикни ёп, эшикни!

Маматқул эшикни ёпди ва икки қўлини оғзиға кўтариб исинди.

— Совуқ қотдингми, Маматқул? Ҳозир олов ёқамиз, ҳозир... Боядан бери Маматқул келади, деб ўн пулни сақлаб ўлтурибпан-да.

Шу пайтда эшик қияғина очилиб, яна ёпилди.

— Киравур, Тўхта, киравур: ўзингнинг Маматқулинг-ку.

Тараша кўтариб Тўхтабиби кирди ва Маматқулға қаради.

— Маматқулмидинг, — деди Тўхтабиби. — Бемаҳалда нима қилиб юрибсан, болам? Энанг эсон-соғ юриптими?

Маматқул Тўхтабининг сўзига бош ирғатиб, Сафар бўзчиға қаради...

— Маматқулнинг менда иши бор, холаси. Оловни тезроқ ёқ. Маматқул совуқ қотипти...

Тўхтабиби ўтунни гулхан ўрниға ташлаб, қўлидағи қовғасини қора чароққа тутиб ёндирди ва бориб ўтунни ёқди.

— Уларни жўнатиб келдингми, ўғлим Маматқул?.. Бали, бали. Ёнларингға яна бошқа киши ҳам келдими?

— Йўқ.

— Ҳа, ҳа... Имом поччанг сенга кетавур демапти-да?

— Мен тағин икки қайта чай қўйиб бердим-ку: мен кетсам уларга ким чай қўйиб беради.

Мен чайни қўйиб гапни тинғаб ўлтурдим.

— Бали, бали, — деди Сафар қулиб ва хотиниға қараб қўйди. — Йигит деганинг ана шундай бўлсин-да, бизнинг Асқарбойлар ҳам "йигит"да. Қани, Маматқул, гулханнинг ёниға борайлиқ-чи, исиниб гапиришамиз-да.

Иккиси гуриллаб ёнган олов ёниға чўнқайдилар. Сафар ака оёғини кафшидан чиқариб оловға тутди.

— Асқарбой ухлаб қоғанми, дейман, хола?

— Ухлаб қоған, — деди Тўхтабиби ва бориб дастгоҳ ёнидағи бўшаган найчаларни йиғиб олди.

— Шуларни тўлдириб берсам, бу кечка етар?

— Тўлдиравур-чи, кўрамиз-да.

Тўхтабиби дўконхонадан чиқди. Сафар бўзчи Маматқулға қараб илжайди. Маматқул ҳам ўз

навбатида илжайиб, Сафар бўзчининг чақалиқ чўнтагига кўз ташлади ва нима учундир энтикиб кўйди.

— Хўш, Маматкул охун?

Маматкул ўйлаб иккиланди:

— Китоб... китоб сўзини айтишмади-да, ҳе... Катта домлам қурғандаги¹ ижжани² ўқуған эди, мен...

Сафар бўзчи боланинг андишасига тушуниб кулди:

— Сен укуб ололмадингми, аттанг. Майли, укуб олғанингни айта бер.

Маматкул енгилланиш нафаси ютди, кўзини беихтиёр Сафар бўзчининг чўнтагига тикди.

— Китоб сўзи бўлмаса ҳам чақани беравурасизми, Сафар ака?

Сафар бўзчи кулгидан ўзини тўхтата олмади, чўнтагадан чақаларни чиқариб кўлиға олди:

— Беравураман-да. Кўраяпсанми?.. Шундан ўнови сеники.

— Имом поччам, — деди Маматкул кўзини чақадан ололмагани ҳолда, — имом поччам ўзи ўрдаға мирзабоши бўған экан-да... Ўша хат битадуған жайда мулла эмас бир киши катта бўб қоған экан... Ўша мулла эмас хоми киши имом поччамни хат битишка тозаси экан, деб мирзахонадан чиқарған экан-да... Али мирзо деган киши имом поччамни унга ёмонлапти...

Сафар бўзчи Маматкулнинг сўзини бўлди:

— Кимга ёмонлапти?

— Ўша мулла эмас хоми кишига ёмонлапти-да... Шуннан кейин имом поччамни чиқарипти.

Энди катта домламларни ҳам ўрдадан чиқарсам, деб юрган экан. Ўзи жуда ёмон киши экан-да... Катта домламлар буни нима қиламиз энди, деб имом поччамнинг олдиға келишипти экан-да, — деди Маматкул ва бир неча фурсат Сафар бўзчининг кўлидаги чақага қараб турди. — Чақангиз сийқа эмасми, Сафар ака?

Сафар ака кулди, чақадан бештасини ажратиб Маматкулға узатти.

— Мана ўзинг кўр-чи.

Маматкул чақани олиб, уёқ-буёғини текширди:

— Мухри бутун экан. Бир пулга ўн пайса ҳолва берармикин, Сафар ака?

— Нега бермасин. Чақани чўнтагинга солиб кўй, қолганини сўзлаб бўғанингнидан кейин оласан. Катта домлалар кенгашка келган эканлар, дегин?

— Ҳа... Чақамни белбоғимга тугсам тушиб қолмасмикин?

— Ҳозир тугма, мендан яна беш пулни олғанингнидан кейин, кўшиб тугарсан.

Маматкул кўлидаги пулни жарақлатиб ўйнади ва шунинг орқасидан ижирғаниб шикоятланди:

— Оёғим ивишиб қоған.

— Чўнқайиб ўлтурма.

Маматкул ўлтуриб олғандан кейин, яна ижирғанди:

— Игна санчяпти?

— Қулоқ солма, сўзлай бер, ҳозир ўзи тузалиб қолади.

— А, шундайми, — деди Маматкул маҳсисини силаб. — Сизники ҳам ашундақа бўладими, Сафар ака?.. Катта домлам соқолини тутамлаб, ўшани янди., тузоққа тушар, деди. Имом поччам ўйлаб ўтурди, ундан кейин... Санчяпти-ку, Сафар ака?

— Ҳозир тузаласан, хўш?

— Ундан кейин... Сизларга маъкул бўлса бир гап хотиримга келади, деди. Ўша кўклам чиқса уйланади, деди...

Сафар бўзчи Маматкулни тўхтатиб сўради:

— Ўша ким, ўша?

¹ Қурған — қуръон.

² Ижжа — хижжа.

— Ўша-да, мулла эмас, синглиталоқ-да... Ўзингиз ҳам сўрай берайди экансиз-да!.. Оладуған хотини чиройлиқ, деб эшитаман, деди. Бу ҳам бир гап-да, шу кизни хонға тўғриласақ бўладимикан, деди. Катта домлалар маъкул дейишди. Ҳай-ҳай дейишди... Шу ерда Маматкул бир оз ўйлаб қолди, — бунинг давоси гулчин бўлади, дейишди.

Сафар бўзчи кейинги сўзни такрорлади:

— Гулчин бўлади, дейишди?

Маматкулнинг ўзи ҳам бу тўғрида иккилангандек бўлди.

— Мен яхши пайкамадим-да: давоси гулчин бўлади, дейишди... гулчай... йўк.

— Ундан кейин?

— Шу, бўлди.

— Бари?

— Бари шу... Мен ташқариға чай қўйгани чиққанимда гап тинғамадим-да.

— Маъкул, маъкул, — деди Сафар бўзчи, — ундан кейин улар кетдиларми?

— Кетдилар. Имом поччам энди уйингга бор, деди менга... Чақани берсангиз қўшиб тугар эдим.

Сафар бўзчи кулиб, қўлидаги чақадан яна беш пулни узатди.

— Мендан ўн пул олғанингни ҳар кимга сўзлаб юрма, тузукми? Ҳа, ундан кейин бу гапни ҳеч кимга айтма, домлаларингнинг сўзи савобсиз гаплар экан... Уйингга слғиз кеткали қўрқмайсанми?

Маматкул бир оз ўйланиб, белидаги чақа тугунини қўли билан ушлади, Сафар аканинг "қўрқмайсанми" саволига жавоб бермай, бориб эшикни очди ва югурганча чиқиб кетди.

42. ҚУВ ОДАМ ЭКАН

Сафар бўзчи дарбозадан кирганда, ичкаридан ясамол бир хотин чиқиб қолди. Мундай яхши кийинган ва ҳусндор хотинни ул ўз умрида биринчи мартаба кўргани учун бўлса керак, хотин яшириниб олғунча, ундан кўзини олмай қаради. Таажжуб ва ҳайрат ичида келиб меҳмонхонаға кирди. Меҳмонхонада Анвар йўк, Анвар ўрнида бегона бир киши — Султонали мирзо ўлтурар эди. Сафар бўзчи салом берди. Султонали мирзо жавоб бериб, ўлтурган жойидан Сафар бўзчиға жой кўрсатди. Сафар бўзчи бир оз сўзсиз ўлтурғандан кейин, "мирзасини" сўради. Султонали мирзо, Анварнинг қўшниларида бирикнига зарур бир юмиш билан чиқиб кетканлигини ва бир оздан сўнг келишини сўзлаб, ундан мирзода қандай юмиши борлигини савол қилди.

— Юмиш-ку, йўк, тақсир, — деди Сафар. — Биз бир холис дуогўй одам... Мирзамни бир зиёрат қилай, деб келган эдим.

Султонали Сафар бўзчини бир нарсанинг тамаъида юрған киши, деб ўйлади. Чунки Анварнинг қўли очиқлигини, унга кўб ҳожатмандларнинг ўрганиб қолғанлиқларини яхши билар эди. Аммо Сафар бўзчи Султоналининг силлиқ муомаласидан хурсанд бўлиб, унга қарши ўзида дўстлиқ сизди. Бир оз жим ўлтурғандан кейин Сафар яна тилга келди:

— Барака топсин мирзам одамжон-да, одамжон; биздек фақирлар билан ҳам оғайни, сизлар билан ҳам шундай, барча баробар.

Бу сўз Султонали мирзонинг бояғи фикрига қарши сўзлангандек тушди. Сафар бўзчининг мирзо билан оғайнилик даъвоси уни таажжубга солди.

— Шундай, шундай... Мирзо, сиз айтканча, барчага баробар йигит, — деди Султонали.

— Нима касб қиласиз?

— Бўзчилик, тақсир. Лекин мирзам, сен бўзчисан, деб биздан ҳазар қилмайди, биз шунисига адо-да, тақсир... Бўлмаса гузаримизнинг оқсоқоли ҳам икки оғиз гапимизга қулоқ солсин-чи. Нафсамбир гап яхши-да, тақсир.

Сафар бўзчининг "нафсамбир" гапи Султоналини беихтиёр кулдирди.

— Тўғри айтасиз. Исмингиз нима?

— Биз деворнинг қавагида ётқан бир одам-да. Ўзимиз киму, исмимиз нима бўлар эди. Шаҳарнинг Олим қовоғи¹ эмасмизки, айткан он таниб олсангиз.

Султонали мирзо яна кулди, — "нафсилар" гаплардан завқланиб, ул ҳам Сафар бўзчиға қарши ўзида яқинлик ҳис этди ва бир оз ўйлаб турди.

— Исмингизни айтсангиз, балки мен танир эдим... Сиз бўзчи бўлсангиз, ўткан ҳафта мирзо Анварга бир сўз айткан эмасмисиз?

— Айткан бўлсам эҳтимол; нега десангиз, қўл бўшағанда мирзамнинг зиёратига келиб тураман-да.

— Сиз... Сиз мулла Абдурахмоннинг қавмларидан эмасмисиз?

— Хе-хе-хе... Худда, тақсир.

— Агар янглишмасам, исмингиз Сафарбой чиқар? — Сафар бўзчи завқланиб, кайфланиб кулиб юборди:

— Мирзам айткан эканлар-да. Султонали мирзо ҳам кулди ва кулги ораси латифа қилди:

— Сиз ўзингизни паст уриб Олим қовоқ эмасманки, отимни айткан он танисанг дейсиз, ҳолбуки, сизни ўрданинг мирзобошиси, шаҳарнинг кўрбоши, даҳбошиси ҳам танийдир.

— Тавба қиппан, тавба қиппан, — деди Сафар. — Мен ўз қадримни билмай юрган эканман-да.

Иккиси хангама сўқиб бир неча пайт кулишдилар ва бир онда эски қадрдонлар ҳолиға ўтишдилар. Султонали уни "Сафар ака" деб хитоб қила бошлади ва мулла Абдурахмоннинг кейинги аҳволдан сўради. Сафар бўзчи мулла Абдурахмоннинг бўшатиқанидан хурсандлигини изҳор қилди ва унинг лаби гезариб юрганини сўзлаб, Султоналини кўлдирди.

— Шунчалик ҳолинг бор экан, думингга қумғон боғлашинг нима ҳожат эди, деб куламан. Эгри тўнкага — эгри тўқмоқ; мирзам хўб яхши иш қилганлар-да.

— Шундай, — деб кулди Султонали, — кишиларга энди нима дер экан, балки қулоғингизга чалинғандир?

Сафар бўзчи ўнг қовоғи устини силаб олди ва кўлининг текис ўсмаган тирноқлариға қаради.

— Бу тўғридағи сўзини эшитканим йўқ-ку... Энди ўзи ёмон одам-да.

— Масалан, ёмонлиғи?

— Ёмонлиғи... — деб яна тирноғиға қараб қолди, — ишқилиб, тақсир, шу одамни пайини қирқсам, дейди-да. Илгари холисанлилло душман бўлса, энди аламзада бўлди-да...

Сафар бўзчининг содда кўнглида яширинган сир оз-оз сиртига ҳам тепиб турар эди. Унинг — "...энди аламзада бўлди-да" жумласидан шубҳаланиб қолган Султонали жиддий тус олди:

— Мен мирзо Анвар билан бирга тураман, Сафар ака, — деди. — Мирзо билан бизнинг орамизда ҳеч бир яширин гап бўлмайди. Масалан, сизни тусмол билан танишим, мулла Абдурахмон тўғрисида келиб айткан сўзингизни билишим...

— Мен буни билиб туриппан, тақсир.

— Билиб турған бўлсангиз, — деди Султонали ўпкалик қиёфатда, — нега мендан шубҳаланасиз?

— Йўқ, йўқ, ука, мен худой ҳаққи...

— Бўлмаса, нега мулла Абдурахмон тўғрисидағи саволимга тузук жавоб бермайсиз?

— Мен айтдим-ку, ёмон одам-да, ўзи...

— Унинг ёмон одамлиғини ўзим ҳам биламан. Аммо мени ҳам ёмон одам деб ўйлағанингиз учун... Хўб, ҳали мирзо Анвар келганда ўша мендан яшириб турған гапин-гизни сўзларсиз, мен шунда сизни уялтирарман...

Сафар бўзчи бирдан кулиб юборди ва қўли билан Султоналини яниб қўйди:

¹ Худоёрга чет мамлакатлардан мол келтириб сотувчи машҳур савдогар (муал.).

— Уят қилсангиз ҳам "нафсамбир"ини айтай, анча қув одам экансиз.

Бу содда баҳо Султоналини кулдирди:

— Сиз мендан ҳам қувроқ экансиз.

— Мен топқан гапимни мирзамнинг ўзига айтай, деган эдим-да.

— Албатта айтасиз, лекин мен ҳам эшитсам, зарар қилмайди. Хўш: "аламзада" нима қилмоқчи?

— Аламзадами? — деб кулди Сафар ва бир оз ўйлаб турди. — Ўрдада турадиған бўлсангиз, анови катта гўзим муфтиларингиз бор-ку?

— Бор, бор: пул берсангиз ҳаром ўлган эшакнинг ҳалоллиғига фатво берадирган муфтилар. Хўш?

— Гапларингиз ҳам қизиқ экан... Ана шу муфтиларингиздан иккитаси ўткан кун домламизнинг ҳужрасига меҳмон бўлишди...

Сафар бўзчи ўткан фаслда ёзилған можарони бир-бир сўзлаб борди. Эшиткучи бўзчининг соддағина қилиб сир олишини кулиб, завқланиб тинглаб турди.

— Боланинг сўзи қўб тутал келди, тақсир. Чамаси мирзам бир қизға уйланмакчи экан-да. Қизи қурғур чиройлик бўлса, қўйинг-чи, шу қизни хонға олдирмоқчи бўлғанлар-да. Кишига алам қилғандан кейин ҳар бир куракни бемалол...

Султонали мирзо бу сўзни эшитиш билан бирдан ўзгариб кетди, кўзи катта очилиб, манглайда узун-узун ажинлар ҳосил бўлди:

— Тутилмаган гап... Хўш, сўзлай беринг-чи?

— Боланинг хуллас гапи шу, — деди Сафар ва бир оз жим қараб турди. — Ҳа, ҳа, яна бир нарса ҳам бор экан: улар шуни мувофиқ кўрганларидан кейин — "бунинг давоси гулчин" деб айткан эмишлар. Мен боланинг бу сўзига ҳарчанд тушуналмадим. Бола янглишқанми ёки мулаларнинг шундай тожикиси ҳам бўладими, мен энди авом одамман-да, тақсир.

Султонали мирзо шу жумла устида ўйладими ёки бошқача бир андиша уни машғул этдими, баҳарҳол, бирар дақиқа чамаси сўзсиз хаёл суриб қолди. Сафар бўзчи эса, бу ҳолдан бад олиб, манглайини қашиди. Қашир экан, бармоқ ораси Султонали мирзонинг юзидан бир нарса ўқушқа тиришар эди.

— Улар қайси кун шу маслаҳатни қилған эдилар? — деб сўради Султонали мирзо.

— Ўткан кун, тақсир.

— Яъни орада кеча панжшанба ўткан?

— Бали, бали.

Султонали бошини чайқаб тебранди. Сўнгра мирзо Анварнинг кўкламга чиқиб уйланмакчи бўлғанини, қиз эса, шу уйнинг боласи эканини, домлалар мирзо Анварнинг обрўсини тўкиш фикрига тушканликларини сўзлаб чиқди:

— Раҳмат сизга, Сафар ака, — деди Султонали. — Сиз мирзо Анварнинг обрўсиға тўқунмоқчи бўлған бир ёмон-лиқнинг хабарини олдиндан олиб келгансизким, мирзо Анварнинг бир дўсти бўлишим сифати билан сизга миннатдорчилик изҳор қиламан ва шунинг билан бирга бу хабарни мирзога билдирмаслигингизни, ҳозирча бу сирнинг иккимизнинг орамиздағина қолишини сиздан сўрайман.

Негаки, мирзо Анварни бу хабар билан ташвишка солған бўламиз. Мирзога бу хабарни айтишдан илгари ошиғич равишда сиз билган ифлослар қаршисиға чиқиб ишлашимиз, мирзонинг обрўсиға тўқунадирған ёмонлиқни дафъ қилишимиз ва шундан кейингина бўлиб ўткан бу можарони унга сўзлашимиз керакка ўхшайдир, Мен ҳозир мирзо Анвар қайтиб келмасданок, шу гап орқасидан бир жойға бораман.... Борадирған жойимни сизга айтиб ҳам қўяй: "Давоси гулчин" жумласидаги "гулчин" сўзини бола янглиш онглаған, улар — "давоси Гулшан" деганлар. Зероки "Гулшан" сўзи бир хотиннинг иеми бўлиб, бу хотин хонға чиройлик

қизлар топиб бергучи ҳарам далласидир¹. Улар ўзларининг ифлос ниятларига шу хотин орқалик етмакчи, шу воситада мирзо Анвардан ўч олмоқчи бўлганлар. Фурсатни қочирмай шу хотиннинг олдиға боришим керак. Гапка тушунган чиқарсиз, Сафар ака.

— Тушундим, садағанг кетай, тақсир.

— Гап шундай бўлсин; иш бартараф бўлгунча бу тўғрида мирзога оғиз оча кўрманг, жон ака, — деди такрор Султонали ва ўрнидан турди, — Мен мирзо Анвар келмасдан жўнай, келса юбормайди. Сиздан мени сўраса, бир киши чақириб кетди, дерсиз, дурустми?

— Хўб, мен ҳам сиз билан кетаберсам?

— Йўқ, сиз ўлтуринг, меним дарагимни айтиб уни хотиржамъ қилинг. Ундан кейин келаси жумъа албатта шу ерга келиб мендан натижани эшитарсиз, мирзо билан учавимиз ўлтуришиб суҳбатлашармиз, маъкулми?

— Хўб.

Султонали хайрлашиб, ошиғич меҳмонхонадан чиқди.

43. ЧЎЛОҚ ҚУШ

Айвонда салла ўраб овора бўлган махдум йўлакдан "заифа" шапрасини олиб, танчада санама тикиб ўлтурғучи Раънога:

— Йўлакда хотин киши кўринади, хабар ол-чи, болам, — деди. Раъно йўлакда ярмисини кўрсатиб ёндама турган хотиннинг олдиға борди.

— Ассалому алайкум...

Хотин саломга жавоб бериб, йўлак томонға ўтди ва Раънони ўз олдиға имлади. Ясамол, пўстун кийган бу хотин Раънонинг диққатини ўзига жалб этди. Бориб кўришди.

— Насиббекнинг ҳавлилари шу эмасми, отин қиз?

— Йўқ, — деб кулди Раъно, — биз Насиббекнинг кўшнисимиз.

Хотин бошдан-оёқ Раънога қараб чиқди:

— Шўрим курсин, — деб кўл силқди хотин, — мен адашиб сизларни овора қилибман... Кези келганда танишиб қўйганни айби йўқ, бу кимнинг ҳавлиси?

— Солиҳ махдумнинг.

— Мен адашмай кетай, жуда уят бўлибти-да, ҳали мен махдум поччамнинг ҳавлиларига кирдимми... Сиз кимлари?

— Мен... қизлари.

— Кўб яшанг, исмингиз?

— Раъно... Қани, бу ёққа.

— Раҳмат, Раънохон... Насиббекнинг уйи сизнинг қайси тарафингиздаги эшик бўлади?

— Сўлимиздаги биринчи дарбоза?

— Раҳмат, Раънохон.

Хотин хайрлашиш ўрниға, яна бир оз Раънога қараб турди. Раъно бу ҳолдан ўнгайсизланиб, ерга қаради. Хотин кулимсиб олгандан кейин, Раъно билан хўшлашиб орқасиға қайтди, ташқариға чиқиб, Сафар бўзчиға учрашди...

Раъно хотинни жўнатиб, ичкарига кирганда, махдум "зарурат" тўнини кийиб, ўзига оро берган ҳолда, айвондан тушиб келар эди. Хотиннинг ким эканини сўрагандан кейин, Раънога бу кунги рўзғор ишлари тўғрисида баъзи таълимотларни берди. Чунки Нигор ойим бу кун эрталаб қариндошларникига меҳмон бўлиб кеткан, Раъно уйда ёлғиз қолган эди.

— Онанг кеч қайтади, бинобарин, таомни барвақтроқ қилсанг ҳам бўлади... Ҳабба, таомни ўзинг билан Анвар акангга лойиқ қил, мен бўлсам тўйдан албатта тўйиб келаман, онанг ҳам оч

¹ Далла — кўшмачи.

келмас, — деди ва бир неча қадам юриб, яна тўхтади. — Анвар акангдан, нима таом қилай, деб сўрасанг яхши бўлади, қизим!

Раъно отасига маъқул ишоратини бериб айвонга келди, махдум чиқиб кетди. Раъно айвонда бир неча вақт санама тикиб ўлтургандан кейин, ишини йиғиштирди, рафдаги китоблардан бирини олиб очди. Китоб устида ҳам анча шуғулланиб, бундан ҳам зерикди. Сўнгра ўрnidан туриб, ташқариға йўл солди. Боқча эшиги ёниға келганда, Анвар ташқарида ким биландир хайрлашар эди. Раъно эшик ёнида кутиб турди. Бир оздан кейин Анвар ёлғиз қолиб, шу томонға — ичкарига қараб кела бошлағандек бўлди. Раъно кулимсиб ўзини эшик панасига олди.

— Ассалом.

Бир-икки қадам олдинға ўткан Анвар мулойимгина эшитилган "ассалом" сўзи билан чўчиб, ёниға қаради ва жуда ҳам кўрққан киши бўлиб атрофига туфлай бошлади.

— Жоним чиқиб кетди... Бу нима қилганинг, ҳой қиз!

— Буми, бу сизни чўчитканим.

— Хўш, нима қилиб юрибсан?

— Сизга ош қилиб берайми, деб сўрағали чикқан эдим.

— Отамдан сўра.

Раъно отасининг тўйға кетканини ва сўзини айтди. Анвар кулимсиди.

— Уч қават ҳавлида иккимиз ёлғиз қолсақ қандай бахт бу?.. Бўлмаса мен дарбозани занжирлаб келай.

— Ҳа... занжирлаб келинг...

— Нега аччиғланасан, яхши қиз, мен ичкари кирсам, меҳмонхонанинг ёлғиз қолишини ўйламайсанми?

Раъно истиғноланди.

— Мен сизни ичкарига таклиф қилғали чикмадим, нима ош қилишни сўрағали чикдим.

— Мақсадингта тушуниб турибман, аммо сен ёлғиз зерикмагил деяпман.

— Мен зерикмайман... Қандай ош қилай?

— Қайси хилини буюрсам экан? — деб ўз-ўзига савол берди Анвар. — Убрага укувинг йўк, паловни ланж қиласан, сомсани ёполмайсан, туппани кесалмайсан, сенга қайла буюрғандан, атала қил деган яхши, чунки эзилтириб юборасан, манти тўғрисида ўйлаш ҳам ортиқча... Яна шу ҳолда қандай ош қилай, деб дўқ урғанинг қизик.

— Мен укувсиз бўлсам, ўзингиз ош қилинг.

— Мен ҳам ош қилишни яхши билмайман, шунинг билан бирга дўқ ҳам урмайман, — деди Анвар. — Лекин икки ёрти — бир бутун бўлсақ эҳтимол яхши ош қилармиз... Сен бориб ўчоқ ҳаракатини кўрабер, сабзи-пиёз тўғрашни менга қўй, хўбми, яхши қиз?

Раъно жавоб бермади, ўпка намоёйиши остида ичкарига жўнади. Анвар кулги ораси ташқариға чикди...

Раъно ўчоққа олов ёкиб, қозонни ювар, Анвар ўчоқбошининг суфасига энгашкан кўйи сабзи тўғрар эди. Раъно ҳануз ўпка сақлаб, Анварнинг саволларига жавоб бермас, унинг қизиклиқ сўзларига ҳам тескари қараб кулар, кулгисини унга кўрсатмас эди.

— Хотин кишининг чархи билан ўчоғиға тегма, деган гап тўғри эмиш... Албатта, сен хотин киши эмассан-ку, бироқ, "куллу шайъин яржиъу ила аслиҳи"¹. Сабзини майда тўғрайми, йирик? Бир бор эмиш, бир йўк эмиш, ўткан замонда бир қиз бор эмиш: кўзига тутун кириб юм-юм йиғлаған эмиш. Сабабйни сўрасалар, ўтун хўл эмиш, аммо қизнинг аччиғи хийли мўл эмиш... Тескари қараб кулма, ҳой қиз! Ўҳ, латта келтир, қўлимни кестим!

Раъно ялт этиб Анварнинг қўлиға қаради ва алданганини билиб яна ўз ишида давом этди.

— Қўлингни кессанг ҳам бу қиз ишонмайди. Сочинг куяди, яхши қиз.

¹ *Куллу шайъин яржиъу ила аслиҳи* — ҳар бир нарса ўз аслига қайтади.

Раъно сочини орқасига ташлаб, ўчоқбоши суфасига чикди; қозонга ёғ солиб, Анварнинг олдига гўшт билан пиёз келтириб қўйди. Анвар гўштни тўғраб, яна тегажаклик бошлади:

— Тўйинглар қачон, ҳой қиз... Жавоб берсанг-чи, ахир, агар насрни писанд қилмасанг, назм билан ҳам сўрай:

Нағма унлари,
Баҳор кунлари,
Ишрат тунлари,
Етарми, Раъно?

Раъно секин илжайиб, Анварга ён қаради, сўнгра кўзини ўчоқ ёнидаги бир нуқтага олиб, ҳаракатсиз қолди.

— Насрга жавоб бералмаган, назмга... Ўзим ҳам қизиқман-да, — деди Анвар.

Раъно бир неча вақт бояғича ҳаракатсиз, Анварнинг пичинггига илтифотсиз турди, сўнгра Анвар томонга бир оз майл этиб илжайди:

Кеча-кундузлар,
Қизарди юзлар,
Уятли сўзлар
Битарми, мирзо?

— деди ва орадан озгина фурсат кечириб яна:

Ўчоқ бошидан,
Дўсти қошидан. —
Қараб Рошидан¹
Кетарми, мирзо? —

деди ва шунинг орқасиданоқ:

Манглайн қашиб,
Мендан ҳам ошиб,
Жавобим шошиб
Этарми, мирзо?

Анвар уст-устига тушкан қатор бу ҳужумлар остида шошиб қолди, байтларнинг қайси бирисига жавоб беришни билмай қолди.

— Лўли экан бу қиз! — деди.

Раъно ўчоқ ёнига чўнқайиб олов жўнашдирад экан, ер остидан Анварга қараб илжайди: — Жавоб. Анвар кулимсиган ҳолда ўйлаб қолди.

Нозмидир, ха?
Билмадим, аё,
Гўзал, дилбаро.

...

Анвар охирғи мисраъни айталмай тутилиқди, чунки қофия топиш қийин эди. "Кетар, етар" вазник сўзлар қофия учун камбағал бўлиб, ўхшашлари тўрт-бештадан ошмас ва шулар ҳам Раъно томонидан олиниб биткан эдилар. Анвар ҳар қанча уриниб, кейинги мисраъга қофия тополмагандан сўнг, Раънога қўшилишиб кулишди.

— Қушингизнинг боши билан икки қаноти бор, лекин оёғи йўқ.

— Қуш учун бош билан икки қанот кифоя, Раъно... Қуш учиб юрса, бас!

— Чўлоқ қуш кўкда учиб чарчагандан кейин дарахтка қўнолмайди, аммо ерга тушса мушук еб қўяди, — деди Раъно ва кулиб қотиб қолди.

Кучлик кулгидан Раънонинг кўзи ёшланиб, ўсиқ кипраги жуфтланди, кулги ва ўчоқ ҳарорати билан икки юзи қизил олмага айланиб, латиф бурни устида марварид резалари ҳосил бўлди.

Анвар ўзининг мағлубиятидан хафа эмас, Раънонинг ҳуснидаги ҳозирғи ажиб ўзгариш муваффақиятидан ўзини тутолмай кулгучи шоиранинг намойишкор хурсандлиги Анвар учун

¹ Қўқон туманида бир қишлоқ исми (муал.).

бир юз мағлубиятка арзирлик эди.

44. ҚОП ЙЎҚОТДИНФИЗМИ?

Султонали мирзо "Қушбеги" маҳалласига келиб, бир дарбозага кирди. Қоронғи йўлакдан юриб бориб, ички эшикни тақирлатди. Ичкаридан "Ҳозир!" деган товуш эшитилгандан кейин бир неча қадам орқага қайтиб келди. Бир оздан сўнг ичкаридан бекасам чопонини елкасига хом ташлаган, маҳсисиз оёғига сағри кафш кийиб кўйлакчан баданини чопони билан ўраган қирқ ёшлар чамалиқ бир йигит чиқди ва Султонали мирзога салом бергандан сўнг, шошиб чопонининг энгини кийди, келиб кўришди.

— Марҳамат, тақсир.

Бу киши молтопар хотинни олиб, суяги тинчиб қолган Холбой — Гулшаннинг эри эди. Уйда эрта-кеч бекор ётиб, Гулшаннинг топиб келганига қаноат қилар, фақат ош пишириб ҳавли супурар эди. Бошқа оилаларда хотинлар уй иши билан бўлиб, эркаклар кўча ишини қилсалар, Холбой аканинг оиласи тамоман шунинг зиддига қурилган эди. Султонали мирзо Гулшаннинг ўрдага кетканлигини эшитиб силласи қуруди, бир неча вақт фикрга толиб қолди.

— Ўрдага кетканлигини аниқ биласизми?

— Бундан чиқиб бир жойга бормоқчи эди, — деди Холбой, — агар иши битса — тўғри ўрдага кетмакчи, битмаса уйга қайтиб келмакчи эди. Шу чокқача қайтиб келмагани учун, ўрдага бордим, деб ўйлаб туришпан.

— Сиз ўша борадирган жойини биларсиз?

— Пайқолмадим, тақсир.

Султонали мирзо тинкаси қуруғандек орқасига тисланиб, йўлакнинг тоқчасига ўлтурди ва манглайини қашиди:

— Кеча янгамни ҳеч ким йўқлаб келдимизми?

Холбой бир оз ўйланиб соқоли остини чимчилади.

— Йўқлаб келган экан, мен уйда йўқ эдим.

Султоналининг туси ўзгариб, бошини қимирлатиб қўйди, шипка, кўчага қаранди.

— Агар янгам келса, мени айтасиз, мен яна қайтиб келаман... Уйдан силжимай, мени кутсин, катта бир иш бор, дурустми?

Султонали" мирзо Холбойдан ваъда олиб кўчага чиқди, илдам-илдам оёғ қўйиб, келган томонига йўл солди. Қинғир-қийшиқ кўчалар бўйлаб борар, кўчада кўринган ҳар бир хотинни текшириб оёғ босишига қараб ўтказар эди. Бозорчага етканда теваракдан жумъа азони эшитилди. Кўчада дуркум-дуркум салла ўраган халқ масжидларга қараб оқар, ул эрса жумъани унутиб аллақайқа чопар эди. Солиҳ махдум кўчасини босиб тўғрига ўтди, ўн қадамча юриб тўхтади. Бир оз тарадудланиб тургандан сўнг, орқасига қайтиб, Солиҳ махдум кўчасига кирди. Дарбоза қия очилиб турар, ташқари кишидан холи, меҳмонхона қулфланган эди. Султонали мирзо боқча эшигида тўхтаб, тирқишдан мўралади. Хотин киши йўқлиғига қаноатлангандан кейин, боқчага қадам бости ва секин-секин юриб ичкари ҳавлининг эшигида тўхтади.

— Мирзо Анвар, ҳов мирзо Анвар!

Чақириш уч-тўрт такрорлангандан кейин, йўлакдан гурс-гурс оёқ товиши келди. Султонали мирзо ўзини эшикнинг ёнига олиб, яна чақирди. Ичкаридак: "Йўқлар!" де-ган жавоб бўлди.

— Қайдалар?

— Жумъага кетдилар.

Султонали роҳат нафас олғандек кўриниб, кўзини эшик остонасига тикди:

— Сиздан сўраб кетсам ҳам бўлар, синглим... Шу ерга бир хотин келдимизми?

— Йўқ... Ҳа, боя бир хотин адашиб кирган эди, — деган жавоб бўлди.

Султоналининг кўзи олалиниб, пешонасида қатор ажинлар зоҳир бўлди.

- Адашиб кирди?
- Ҳа.
- Адашиб кирганига қанча бўлди?
- Боя, эрталаб.

Султонали бошини чайқади. Раънога раҳмат айткандан кейин, ташқариға қараб юрди. Кўчага чиқиб яна бояғича оёғини кўлиға олғандек, югуриб кетди. Ўрдағача бир ярим чақирим чамаси йўл бўлиб, ул бу масофани ўн беш дақиқа ичида бости. Ҳавонинг совуқ бўлишиға қарамай, манглайдан тер куйған ҳолда ўрданинг биринчи дарбозасига кедиб етди. Дарбозабонлар ёнида тўхтаб сўзлашди, манглай терини артиб, дарбоза суфачасига ўлтурди.

- Қоп йўқотдинғизми, тақсир, — деб кулди дарбозабонлардан бири.
- Ўхшаш... Жаноб жумъага чиқдиларми?
- Чикмадилар.

Султонали мирзо дамани ростлаған каби бир оз сўзсиз ўлтурди.

- Ҳарамга бирар хотин кирдими?
- Битта кирмади, — деб кулди дарбозабонларнинг бири. — Беш-ўни кирди чамаси...

Султонали унинг хангамасига кучланиб кулди, аммо яна оғиз очишға мажолсиз каби ўлтуриб қолди. Чунки, энди бундан нарига югура олмас, кўли шундан ортиқчаға етмас эди. Кўзини ерга тикиб, икки соатдан бери қилган ҳаракатларининг шамолға кетканини хотирлади. Абдурахмон ва шериклари ўзларининг ифлос мақсадлариға етмасалар, деб энтикди, айниқса мирзо Анварнинг душманлари олдида обрўси тўкулиши унга оғир туюлди. Бу оғирликнинг устига Абдурахмон тўғрисида қилған ўзининг худраъйлигини¹ хотирлағач, яна ҳам кўнгли ғаш тортди. Бу жихат билан гўё емонликнинг бош омили Султоналининг ўзи бўлиб чиқар, "Агар мен Абдурахмонни ўрдадан чиқариб юборишқа исрор этмасам, мирзони бу ишка мажбур қилмасам, балки бу адоватлар бўлмасмиди?" деб ўйлар, Анварнинг таъна қилмаслигини билса ҳам, яна маънақ эзилишини, унинг юзига қаролмаслигини чамалар эди. Андишаси шу жойға еткандан кейин ўрнидан турди, дарбозанинг кичкина эшикчасини очиб, ичкарига кирди. Тўғри йўлни кўйиб, қор остида босилиб қолған собиқ гулзорлар ичи билан айланиб юрди. Ички ўрда қўрғонлари остида яроғлиқ йигитлар айланиб турар эдилар. Султонали мирзо юра-юра ўрданинг чап муюшига, қоровул йигитлардан бирининг яқиниға етиб, у билан сўрашди, бир-икки оғиз сўзлашиб, ўрданинг шарқиға юзланди. Бундаги дарбоза беклари билан борди-келди айтишиб: "Жумъа кун нима қилиб юрибсиз?" деган саволга: "Бу кун жаноб кўнтил очмоқчилар, деб эшиткан эдим" жавобини берди. Булар ёнида ҳам бир оз ўлтуриб, яна кўзғалди, ўрданинг шимол қисмиға ўтди. Ҳарам ва хон оиласига махсус янги дахма теварагида уч-тўрт нафар қора қулчалар ичида Ўрмонбек ўқ ўйнаб юрар эди. Султонали мирзо дахмага қараб борди, "кичкина хон"ға таъзим қилғандан сўнг, дахманинг бир чеккасига ўлтуриб, қуръон ўқуди. Аммо кўзи ўйнаб юрған болаларда, тили қироатда эди. Фотиҳадан сўнг қорихонанинг айвон муюшига чўнқайиб болаларнинг ўюниға томоша қилди. Ўрмонбек камончага ўқ кўйиб отар, ўқлар кўкка кўтарилиб турли масофаға бориб тушар, қулчалар отилған ўқларни териб келиб Ўрмонбекка берар эдилар. Отилған ўқлардан бири Султоналининг оёғи остиға келиб тушти. Султонали энггашиб ердан ўқни олди, ўқнинг уринган патини тўғрилаб ўлтурди. Шу ҳолда қулчаларнинг бири югуриб етди. Гап-сўзсиз ўққа кўлини узатқан эди, Султонали қулчанинг бўйи етмайдирган қилиб кўлини юқори кўтарди.

- Ўқни беринг, ака, тақсир қафа бўлати!

Султонали ҳазиллашкан бўлиб, ўқни юқорида кўтариб тураберди.

- Сен Гулшан опани танийсанми?
- Танисам не?! Беринг ўқни!

¹ Худраъй — ўжарлик, ўзбилармонлик.

- Шошма хувари, Гулшан опа бу кун ҳарамга келдими?
- Келса не?..
- Ўқ ўйнаб бўлгандан сўнг Гулшан опани менга чақириб бер, дурустми?
- Кўп.

Султонали ўкни кулчанинг қўлига ушлатди, аммо яна қўйиб юбормай қўрғон ости билан юриб турган йигитларга қаради...

- Аниқ чақириб берасанми, ўғлим?
- Кўп дедим-қув.
- Мени танийсан-а?
- Сизни? Сиз мирзо — тақсир.

Султонали ўкни бериб юборди. Кулча югуриб Ўрмонбек ёнига кетди. Султонали қўрғон остидаги йигитларга кўз қирини ташлаб, уларни ўзидан парвосиз топди. Чунки унинг ҳозирги иши, яъни бола орқалиқ ҳарам билан алоқа тутиш қўрқинчли саналар, башарти бу хил гап сезилиб қолса, катта фалокатларга ҳам сабабчи бўлар эди. Ўрмонбек яна бир оз ўқ отқандан сўнг, зерикиб, камончани ерга ташлади ва ўзи ҳарам дарбозасига қараб жўнади. Кулчалар ҳам уни таъқиб этдилар. Султонали мирзо болаларни ҳарамга киргизиб қабрларга яна "фотиҳа" ўқуди ва секин-секин орқасига қайтди.

45. "ФОТИҲА — МУҲРИ ХУДОДИР"

Махдум чувирлашиб ўқуб ётқан болаларга тўхталиш ишоратини бериб, ўзи ирғиб ўрнидан турди ва шошқанча мактабхонадан чиқиб, саҳн ўртасида турган икки нафар машҳур беклар истиқболига югурди. Улар билан энггашиб кўришкандан сўнг, бориб меҳмонхона эшигини очди.

- Марҳамат, тақсирлар, марҳамат!

Махдум бу қадар шошиб қолишга ҳақли эди. Чунки, келгучиларнинг ҳар иккиси ҳам хон ёнида мўътабар ва ҳамиша унга мусоҳиб¹ беклардан эдилар. Улар меҳмонхонага кириб ўлтургандан кейин, махдум ўрнидан туриб, қўл қовуштирди ва "хуш келдилар!" деди. Меҳмонлар ҳам махдумнинг ҳурматиغا кўзғалишиб қўйдилар.

— Начук худо ярлақади, тақсирлар? Гарибхонамизни муборак қадамларингиз билан мунаввар этканларингиз учун ҳазорон раҳмат.

Беклар махдумга ташаккур айтдилар. Абдурауф тунқотар ҳамроҳига қараб олгандан кейин "ташриф" сабабига тил очди:

— Жаноби пушти паноҳ бизни зиёратларига буюрдилар, сизга улуғ меҳрибончилик ато қилдилар.

Махдум жойидан кўзғалиб ўлтурди, аммо "жаноб"нинг "марҳамат"ларига тушуналмай шошди. Тунқотарнинг сўзига Муҳаммад Шариф дастурхончи изоҳ берди:

— Ҳар кимса ҳам пушти паноҳнинг марҳаматларига лойиқ кўрила олмайдир. Пушти паноҳ ўзларини домодликқа чоғлаб, бу башоратни бизлар орқалиқ сизга етқаришқа амр қилдилар...

Махдум бояғидек яна кўзғалиб олса ҳам, аммо товши чиқмай, сукутка кетиб қолди.

— Тақсиримда ожиза борлигини пушти паноҳ эшиткан эканлар... — деди тунқотар. — Мирзо Анвар каби донишманд етиштирган киши оқила ва жамила² қиз ҳам тарбия қилмаганмукин деган андишага борибдирлар... Шогирдингизга қилган марҳаматни жанобингиз ва каримангиз учун ҳам дариф тутмаслик ниятида, бизни хизматингизга буюрдилар. Албатта, бу марҳаматнинг нечоғлиқ улуғлигини сизга сўзлаб ўлтуриш ҳам ҳожат эмас.

— Қуллик, раҳмат, пушти паноҳнинг давлатлари зиёда бўлсин, — деди махдум узоқ

¹ Мусоҳиб — суҳбатдош.

² Жамила — чиройли, гўзал.

сукутдан бош кўтариб. — Бир эмас, юз қизимиз бўлганда ҳам жанобнинг канизликларига назр қйлиш вазифамиз эди... Аммо камина ва ожизамизда бир қанча гуноҳлар, нуқслар, узрлар бор, тақсирлар.

— Беайб парвардигор, — деди тунқотар. — Банда ҳамиша маъзур ва хатоликдир, тақсир.

Махдум бош ирғатиб бир оз сукутда ўлтурди, сўнгра кўзини тунқотарнинг тизасига тикди.

— Жанобларига ожизона арз... Аввало камина ожиз, нотавон, афтодаҳол; пушти паноҳ жиҳатларидин содир бўлган улуғ марҳаматка сазовор ва лойиқ эмасдирман; сониян — ожизамиз олампаноҳдек улуғ зотка ҳамхоб бўлмоқ учун кофий тарбия олмаган бир кулбаччадир. Бас, биз шу кайфиятда онҳазратнинг меҳрибонликлариға арзирму, тақсирлар?

— Пушти паноҳнинг сизнингдек аҳли илмларига қаратилган дарё марҳаматлари арзитар, тақсир.

Тунқотар бу марҳаматнинг беҳад улуғлиғини шарҳ қилиб кетди. Махдум бир неча фурсат сукутда ўлтургандан кейин, тунқотарнинг муболағаларига бош ирғатиб кўйди.

— Шак йўқ, шак йўқ, мен онҳазратка мусалламман¹ ва лекин... ва лекин бир узри фақирни андишага кўядир: ожизани бир важҳ билан мирзо Анварга ишонтирған эдик... мана шу масала каминаға бир оз мушкил келадир...

Бу сўздан тунқотар дастурхончиға қаради, дастурхончи кўл силкиб кулди:

— Ҳеч боки йўқ, — деди дастурхончи, — мирзо Анвар пушти паноҳнинг ўз кишилари, бу хабарни мирзо эшитса, шубҳасиз, сўюнадир.

— Иншооллоҳ.

— Биз бориб онҳазратка жанобингизнинг дуонгизни эшитдирамиз: хусни қабулингизни, ижобатингизни уқдирамиз... Жанобнинг хурсанд бўлишларида шубҳа йўқ, тақсир, — деди дастурхончи ва бошқа сўзга йўл кўймай ҳатто кейинги масалаларға ҳам келиб етди. — Тўй фурсатини таъйин қилиш албатта, онҳазратнинг ихтиёрларига... Қани тунқотар, фотиҳа қилайлик, фотиҳа — муҳри худодир!

Тунқотар фотиҳаға кўл очди, махдум саросима ҳолатда уларни таъқиб этди. Фотиҳадан сўнг "совчилар" ҳеч нарсаға қарамай кўзғалдилар. Ўн беш дақиқалиқ бу ходисадан махдумнинг мияси шишди, ҳатто айтишқа чоғлаб турған муҳим бир сўзини ҳам унутди. Уларни дарбозаға кузатиб чиқар экан, мазкур йўқотиб кўйған муҳим сўзини хотирласам, деб кучанар эди. Беклар билан хайрлашар чокдағина бирдан "ҳабба" деб юборди. Унинг совчиларға айтмакчи бўлған сўзи ҳақиқатан муҳим, яъни бу воқиға хабарини Анварға шу беклар воситаси билан етказиш эди. Улар бу илтимосни маъалмамнуният қабул қилдилар, мирзоға ётиғи билан сўзлаб, махдумнинг маъзур қолғанлиғини унга уқдирмоқчи бўлдилар.

Махдум "улуғ меҳмонлар"ни жўнатиб, меҳмонхонаға қайтиб келди. Мияси ҳануз тузукрак муҳокамаға қобил эмас, кутилмаган бу ходиса ўзи учун фойдалиқми, зарарлиқми — имтиёз² қилолмас эди. Анварни аяғанлиқми ёки ундан уялғанлиқми, баҳарҳол, кўнглида бир хил ғашлик, чигаллик бор эди. Муҳокама ҳар турлик: тўйни илгарироқ қилиб қўйсақ бўлар экан, деб ўйласа, иккинчи тарафдан, "хонға падари аруслик" масаласи ораға кўндаланг тушиб, яна фикри чувалиб кетар эди. Бир тарафдан Анвар, иккинчи тарафдан хон... Шу йўсун, фикри бир йўлда тинолмай гангиган ҳолда меҳмонхонани ёпиб чиқди.

Махдумни мактабхона эшигида кўрган болалар чувирлашиб сабоқ такрорлашқа тутиндилар. Лекин махдумға ҳозирғи чувур-чувур ёкмади; унинг учун ҳозир тинчлик, кутилмаган ходисанинг ўнг-терсини ўйлаш керак туюлди. Махдум мактабға кириб ўз ўрниға ўлтургач, болаларни тўхташға буюрди. Боладар жим бўлгандан кейин "озод!" деб юборди. Болалар домлаға салом бериб, бир онда мак-табхонани бўшатиб кетдилар. Махдум дарс ўрnidан кўзғалмай яна ўйлаб қолди.

¹ Мусалламман — хоннинг ихтиёрларидаги одамман.

² Имтиёз қилмоқ — фарқламоқ.

Анвар тўғрисидаги кўнгил ғашлиғи бир турлик бўлса ҳам, бошқа тарафдан анчагина яхши умидлар туғулиб қолдилар. Хонга қайин ота бўлиш эл қошида кичкина гап эмас эди. Қалин тўғрисида подшоҳ-куявдан кўб, маблағ кутилса бўлар эди. Агар худо ўғул набира ато қилса, Худоёрнинг тахт вориси бўлиш эҳтимоли ҳам бор эди... Тўйнинг кейинга силтаниши эса, тақдир иши; Раённинг тақдири хонга битилган, шунга биноан Анвар тўйни кейинги силташқа, биткан ишни етиришқа¹ мажбур эди... Яна шу ҳолда ва шунча янги умидлар ичида кўнгилдан ҳалиги ғашликни, ўзига номаълум илинжни ювиб юбора олмади. Яна бир оз шу тўғрида қийналиб ўлтургач, Анварга қарши ўзида бир аччиғ сезди: "Тўйни кўкламга қўй, деб унга ким айтди? Бу ўзи ҳар ишда ҳам сустқадам. Энди, хон сўратқандан кейин рад қилишга кимнинг ҳадди бор!" деб кўнглидан кечирди. Шундан сўнг ул озгина тинчиди, яна бир мунча фикрланиб ўлтургандан кейин кўз ўнгига — қалин учун бериладирған бир саноч олтин, эл қошидаги обрў, энг охирда Худоёрнинг тахт вориси бўлған хонзода келиб кечдилар. Ўзини эл сўраб турған ёш хон ёнида кўриб, илжайди...

Шу йўсун махдум ўзини босиб олди, кўкдан тушкандек бу совчиликни ўз истиқболининг хайрлик фоли, файзи илоҳий, деб қувонди, хануз кўнглини ғаш қилиб турған Анвар масаласини хотирига келтирмасликка, "хаёли фосид"²дан қочишқа қарор берди. Махдум шуни ўзига маъқул қилғандан кейин бошқа кишилар андишасини, айниқса, уйдагилар раёини ўйлаб турмади. Ўзича саодат бўлиб кўринган бу фожиъа хабари билан Нигор ойимни эсанкиратди, йиғлатди. Раёно эрса танчада ўқуб ўлтурган Хайём рубоиёти устига ҳушсиз бошини қўйди.

— Ўн йиллаб бизга кийдирган, едирган бечора Анварга оқибатимиз шу бўлдимиз! Шўрлик Раёно бир юз хотин ёнига юз биринчи кундаш бўлиб борадимиз?! — деб йиғлади Нигор ойим.

Раённинг ҳозирги аҳволини биз ёзиб ўлтурмаймиз. Аммо махдум уларнинг ҳар иккисини аҳмоққа чиқариб, ўзи "оқиллар" қаторига ўтди.

46. ЙИГИТ!

Маълумки, кеча Султонали мирзо кул болаға Гулшанни чақиршни таъйинлаб, ўрдадан чиққан эди. Шу чиқишда ўрда атрофидан силжимай, кечгача Гулшанни кутди. Аср намозидан бир оз кейинроқ ўрдадан уч-тўртта хотинлар чиқдилар, буларнинг орасида Гулшан ҳам бор эди. Султонали мирзо хотинлар билан сўрашиб (чунки ўрдаға алоқалиқ хотинларнинг ҳаммаси унга танишдир) Гулшанни четка чақирди, унинг билан сўзлашиб иш қўлдан кетканлигини ва душманларнинг яна бир ифлос найранглари оғлади. Шундоғки, Гулшаннинг ёнига борғучи мулла Абдурахмон, гўё ўзини Солиҳ махдум тарафидан юборилғучи қилиб кўрсатқан. Ҳатто мулла Абдурахмон орқалиқ Солиҳ махдум, қизимни хонға махтасин, деб Гулшанга бир неча тилло пул ҳам бериб юборған эмиш...

— Мен қиз топишни икки-уч ойлардан бери ташлаб юборған эдим, — деди Гулшан, — кишининг ҳожати чиқсин, дедим. Кейинчалик ўзимга гап тегдирмаслик учун аввал бориб қизини кўрдим; қизни ёқтирғанимдан сўнг не андишалар ичида хонға келиб арз қилдим... Мен у қизнинг мирзо Анварга айтдирилғанлигини, ўртада адоват борлигини туш билайми, Султонали ака... Энди иш ўтди, мен хоннинг олдиға кириб кечаги сизға махтаған қизим фалон экан, деб айта олмайман. Мирзо Анвар уйланадирған бўлса, мен кўриб қўйған яхши қизлар бор, айбонам³ учун мирзо Анварга мен бошқа бир қиз топиб берай.

Султоналининг тарбузи қўлтуғидан тушиб, Абдурахмон ва шерикларидан ғижинған ҳолда, Гулшан билан хайрлашди. Бутун кун зир югуриб юрғаниға эмас, ифлосларнинг ғализ муваффақиятига чидамас эди. Бу чучмал адоват билан ингичка табиъатлик Анварнинг не

¹ *Етмоқ* — йўқ қилмоқ, барбод бўлмоқ.

² *Хаёли фосид* — бузук хаёл.

³ *Айбона* — зарар учун тўланадиган жарима.

кайфиятка тушишини тасаввур қилолмас; ит феъл, кадр билмас хонға аччиғ қилиб мирзоликни ташлаб кетмаса, деб кўрқар эди.

Гулшан айтканча, иш ўткан, гап мазмунича, албатта хон Солиҳ махдумга куяв бўлмай кўймас, ҳозир бунинг қаршисиға бирар тадбир топиш жуда кийин ва бу хабарни Анварга айтиш-айтмаслик масаласи ҳам яна оғир. Султонали мирзо бу гапдан Анварни хабардор қилиш ва қилмаслик тўғрисида кўб ўйлади. Қанча мулоҳазалардан кейин уни хабардор қилишни маъкул кўрди. Чунки юзда тўксон тўккузга қарши бир эқтимолгина бу фожиъанинг бўлмай қолишлиғи тарафида эди. Анварни хабардор қилса, эқтимолки, унинг ўзи бирар чора топар ёки масала Султонали ўйлағанча унинг учун аҳамиятлик бўлиб чиқмас, башарти аҳамиятлик бўлғанда қам фожиъани кутиб, ўзини босиб қарши олиш ногаҳонийсига қарағанда хийли енгил кўчар эди.

Султонали эрталаб уйқудан туриб, намозни ўқуди, болалари ёнида чой ичмай, Солиҳ махдумнинг ҳавлисига қараб кетди.

Меҳмонхонада ўрдаға кетмакчи бўлиб турған Анвар Султоналини ранжиб қарши олди:

— Шундай ҳам лш бўладими, кеча нега мен келгунча кетиб қолдингиз?

— Бирав чақириб келди-да... Мен ўз ўрнимга Сафар. акамни ташлаб кетдим-ку.

Анвар ўпкалик илжайиб, ундан чой ичкан-ичмаганлигини сўради. Султонали гўё ўзини шу яқиндағи қариндошлардан бириникида қолған ва шунда нонушта қилиб, йўл устидан Анварнинг олдиға кирган каби кўрсатди. Иккиси биргалашиб йўлга тушдилар. Кўчада йигирма қадам чамаси борғандан сўнг, Анвар кулимсиб Султоналининг кўзига қаради:

— Кеча бизнинг ҳавлига кимни сўраб келдингиз?

Султонали манглайини қашиди:

— Мен чақириб келганда сиз уйдамингиз?

— Мен уйда эдим, — деб кулди Анвар ва бир оз жим борди. — Мен уйда бўлмасам ҳам, уйдагилар сизни таниғанлар. Уйдан шу хабарни эшитиб, кечадан бери таажжубка тушдим... Хўш, сиз сўраған хотин ким? Ўзи нима гап?

— Арзимаган гап...

— Қани?

Султонали масаланинг қулай кўчишидан енгил тортиб, бир оз сўзсиз борди.

— Кулги гап... Сизга бир оз тегишлиги бўлса ҳам арзимайдир... Арзимаса ҳам?

— Гапуринг... Сизнинг келиб юрғанингизни эшитканимдан бери анча ташвиш чекдим.

— Сизга бир сўзни айтиб ҳам бўлмайди, — деб кулди Султонали, — игнани туядек, хасни харидек кўрасиз.

— Менми? Хайр, дунёни сел ювса ҳам тўпуғимға чиқмасин, сўзлангиз.

Султонали ҳикояни Сафар бўзчидан бошлади. Лекин жиддий эмас, ярим жиддий қилиб мулла Абдурахмон ва муфти бечораларнинг ақлиға гўё шундан бошқа пастлик ва масхарароқ фикр келмаган, шу қадар аҳамиятсиз, тубанлик билан гўё ўч олмоқчи бўлғанлар руҳида сўзлаб борди. Анварнинг бир неча кундан бери ўзи тушунмай чеккан ташвиши, кўнгил ғашлиғи ҳақиқатка айланиб борса ҳам, Сафар бўзчининг болани алдаб йўлга солишидан, сир олишидан ва Абдурахмонларни камситиб, масхаралаб қилинған ташбихлардан кўб ўрунда кулиб, Султонали мирзога енгиллик берди. Сўз Гулшан билан учрашиш ва ундан олинған жавобка етканда, Анварнинг туси ўзгариб, кипрак остлари учиб кетди. Аммо кутилмаган равишда яна совуққонлик сақлади.

— Зарари йўқ, — деди Анвар бир хил вазиятда қўл силтаб. — Мен улардан бу хилда ифлослик вужудга келишини тасаввур қилмаған бўлсам ҳам, лекин ҳар ҳолда адоват куткан эдим... Зарари йўқ, Султонали ака.

Султонали Анварнинг товуш оҳангидаги ўзгаришка эътибор этмаган бўлса керак, хануз бояғи ярим жиддий руҳидан силжимади.

— Саллалик эшакларнинг диринглаши оғилхонағача... Улар мирзо Анвар уйланмакчи бўлган қизни хонға тўғрилаб, шунинг билан гўё ўч олмоқчилар. Мирзо Анвар хотинсиз қолсин, демакчи-да, бу аҳмоқлар. Ҳолбуки, бутун мамлакат қизлари мирзо Анвар учун соч тарайди. Агар сиз хоҳласангиз қозикалон ёки домла шоғовул ва шулар сингари калонполарга куяв бўлолмайсизми? Кесак отиб арслонни енгмакчи бўлган галварсларнинг ишига кулгим кистайдир...

— Зарари йўқ...

— Раҳмат, Анвар. Мен сизнинг баъзи тўғриларда юрагингиз кенглигидан аччиғланар эдим... Дарҳақиқат, ўйлаб қарасам, юрак кенглиги ўзи бир фазилат эмиш... Бундан бошқа маъно онгламангиз, Анвар. Муфти кабиларнинг паст, бачкана адоватининг киши қитиғига тегиши бўлмаса, сиз ва дўстларингизча ҳам қиз оти топилмайдирган матоъ эмас.

— Албатта.

Анвар ўзини фавқулудца текис ушлаб борар, ҳозир унда бояғи ўзгаришларнинг ҳеч бириси ҳам кўринмас эди.

Султонали мирзо бу бемаза гапни Анварнинг кўнглидан чиқаришқа тиришиб ҳалигидек юпатишларни оғзидан қўймас, эшиткучи эса қисқагина жумла билан унинг фикрига қўшулар ёки илжайиб, тасдиқ ишорасини берар эди. Иккиси бирга девонға кирдилар. Ишқа илгарироқ келган мирзолар ёзув билан машғул эдилар. Анвар мирзолар билан саломлашиб сўрашди, ҳатто ҳеч гап бўлмаган каби Шаҳодат муфтилардан ҳам аҳвол ва соғлиқ сўради. Муфтиларни кўриши ҳамано нафрати жунбушка кирган Султоналининг бу ҳоядан таажжуби ортиб Анварга қаради ва кўнглидан "йигит" деган сўзни кечирди. Султонали айтканча, шубҳасиз, бу йигитнинг кўнгли ёлғиз муҳаббаткагина эмас, муҳаббатдан ғайри фазилатларга ҳам қобил эди.

Султонали мирзо ҳам нариги хонадан Анварнинг ҳузурига ўткан, Шаҳодат муфтилар қаторида ўлтуриб ишлар эди. Анвар бу кунги нома ва аризаларни йиғиштириб удайчига топширди, девоннинг ўзига тегишлик бўлганларини мирзолар орасида тақсим қилди. Ҳар ким ўз вазифасига берилиб, ораға жимжитлик кирди. Фақат бу тинчликни савоғич қаламларнинг қоғоз устида қириллаши ва гоҳо букланган қоғозларнинг шилдираши бузар эди. Шу ҳол бир соат чамаси давом эткандан сўнг, онда-сонда сўз ҳам қўзғалди. Анвар ҳузуридегилардан Шаҳодат муфти қоғоз-қаламни ёнига қўйиб, сандалда исинди.

— Мулла Наврўз кўб паст одам-да, — деди муфти — унинг иши кечадан бери менга ажаб таъсир қилади-да....

— Паст, паст, — деди Калоншоҳ.

Султонали Анварга қараб қўйди. Анварнинг эса кўзи ёзувда эди.

— Шунча кишининг илтижосини ерда қолдириши ўзи ярамаслиқ... Қазоси етиб ўлган экан, келиннинг молиға нима дахлинг бор? Бу одамият эмас-да.

— Паст кишида одамият нима қилсин.

Султонали кулимсираб бир-икки қайта муфтиларга қараб олди.

— Уйингга икки арафдан шунча одам йиғилди, сўзга кирмай, уларни овора қилдинг, лоақал бир лаган ош билан уларни жўнатсанг ўлиб қолармидинг... э, хайф сендек мумсукка!¹

— Мен ҳам мулла Наврўзни бунчалик билмас эдим, — деди Калоншоҳ, — одамиятни еб қўйган киши экан.

Султоналининг ранги ўчиб, қовоқ остлари пирр-пирр уча бошлаган эди.

— Қизиқ баҳсни қиласиз, тақсирлар, — деди бирдан Султонали, — шу замонда одамият қолдими? Агар озгина андиша қилиб кўрсак, сиз ҳам, биз ҳам одамиятни пок-покиза еб қўйган чиқамиз. Бу замонда ўзгани қўя туриб ҳатто ўзларингиздан ҳам одамият кутмасангиз бўлади, тақсирлар!

¹ Мумсук — ўтакетган хасис, бахил, зикна.

Юраги тор — асабий Султоналинг бу сўзи "ширин суҳбат" устидаги муфтиларни ҳайрон қилиб қўйди. Анвар Султоналига қараб унинг кўзини учраталмади. Чунки ул ҳалиги сўзларни айтиб, қўлидаги тахрирга берилган эди.

— Сиз ажаб одамсиз-да, Султонали, — деди муфти. — Биз нима теяпмиз-ку, сиз нимадан ўтлайсиз.

— Сизлар одамиятдан баҳс қилаётибсизларми, ахир? Мен ҳам бу вақтда одамият йўқлигидан зорландим-да...

— Сизнинг сўзингиз ажаб, Султонали. Сиз бизнинг одамиятимиз йўқлигини бирар жойда кўрганмисиз ёки димоғингизга футур етиб қолганми?

Анвар Султоналининг кўзини учратишка урунди, аммо Султонали муфтиларга юз ўгуриб ўлтурди.

— Сизларнинг одамиятингиз йўқлигини ҳеч бир жойда кўрганим ва эшитганим йўқ албатта, — деб заҳарханда қилди Султонали. — Аммо ҳозир ўз нафсимдан бир ҳисоб олиб кўрсам, ҳатто шу ҳафтанинг ичидаёқ неча жиноятка иртиқоб¹ қилганман. Шунинг учун ҳам бояғи сўзни айтдим-да. Йўқса меним ким билан қанчалиқ ишим бўлсин, тақсирлар...

Муфтиларнинг ранги бўзариб, иттифоқлашқандек Анварга қараб қўйдилар ва Султоналидан зорланғандек бош чайқадилар.

— Султонали ака, — деди Анвар зорланган оҳангда, — тақсирларим айтканча, димоғингизга бир оз футур етканга ўхшайдир: шундай гаплар нима ҳожат, нима алоқаси бор? Тинчкина ишингизга қарасангиз-чи, худо хайр берсин.

Сўнгра Анвар муфтилар томонга кулимсиб, Султоналининг гапига аҳамият бермасликка ишорат қилди. Шаҳодат муфти бир нарсаларни айтиб ишига қаради. Султонали ҳам кулиб, гўё Анварга итоат қилғандек, сўзсизгина, қаламини қўлига ушлади. Ҳар ким ўз ишига қараб, орада яна бояғича тинчлик бошланди.

Кечка томон мирзолар тарқалишиб, орада Султонали ва муфтилар ҳам бирин-сирин чиқиб кетдилар. Энг сўнғга қолиб қўзғалган Анвар девонхона даҳлизида тунқотарга учрашди. Тунқотар Анвар билан ҳазиллашқандек, унинг қўлидан ушлаб, ичкарига — девонга бошлади. Ичкарига кирдилар.

— Хизмат, тақсир?

— Хизмат шуки, — деб кулди тунқотар, — сизнинг устингиздан бир ўктамлик қилинди?

— Яхши... Эшитсам бўладими?

— Жаноб бу кун бизни устозингиз Солиҳ маҳдумникига кулчиликка юборган эдилар. Бориб эшитсамиз, фотиҳа сизга бўлган экан... Биз қиблагоҳ учун кечарсиз, деб ўйладиқ...

Анвар бу заҳарлик сўз билан илон каби тўлғаниб олса ҳам бутун кучини сарф қилиб, сир бермасликка тиришди.

— Атиги шу гапми?

— Шу гап, мирзо Анвар.

— Арзимаган гап... Буни мендан сўрамасангиз ҳам бўлар эди.

— Раҳмат, мирзо, мен сизнинг бу садоқатингизни жанобга сўзлайман.

— Йўқ, йўқ, — деди Анвар бош чайқаб, — зинҳор гапирманг, зинҳор.

— Нега ахир, нега? Жаноб ҳам ўзларининг содиқ куллари таниб қўйсинлар-да.

Анвар мажхул оҳангда кулди: — "Айтманг, мен хоҳламайман" — деди яна. Иккиси биргалашиб девондан чиқдилар.

Ҳаво текис қорамтил булут билан ўралган, Қўқоннинг машҳур шамоли қанот ёйган эди. Қорамтил булутлардан қуйроқда олақарғалар қанот қимирлатмай саёҳат қилар ва онда-сонда ёмғур қатралари томчилар эди. Шу вақтда кўпрук ёнига келиб тўхтаган Анвар қаёққа бориб

¹ *Иртиқоб* — машғул бўлиш, қўл уриш.

ётсам, деб тараддудланди...

47. ОЧИҚ ХАТ

Шом намозини ўқуб қайтқан махдум меҳмонхонанинг эшигини очиқ кўрди. Унинг келганлигини фаҳмлаб, тўғри ичкарига ўтди. Бир оздан кейин товоқда ош кўтариб Нигор ойим чиқди. Йиғидан кипраклари терилиб, чуқур андиша ичида бошини қуйи солган эди. Нигор ойим кирганда Анвар чароғпояга шамъ ёқар эди. Нигор ойим дастурхон ёзиб, товоқни Анварнинг олдига қўяр экан, бирдан пиқ-пиқ йиғлаб юборди. Анвар хайрон бўлиб қолмади, йиғи сабабига тушунди.

— Нега йиғлайсиз? Такдирни ўзгартиб бўладими? Хафа бўлиш яхши эмас, сиз шундай бўлсин деганмидингиз...

Нигор ойим жавоб қайтармади, йиғлаган қўйи меҳмонхонадан чиқишга ошиқди. Анвар ошдан бир-икки лукма олиб, қўлини артди, сандал кўрпасини бағрига тортиб, кучли ва узун тин олди.

Чароғпоядаги шамъ бедиллар юрагидек титраб, меҳмонхонани аранг-аранг ёритар, шамънинг титроги билан кўзини бир нуқтага тиккан Анварнинг ҳозирги хаелчан юзи ҳам қалтирагандек кўринар эди. Меҳмонхона тип-тинч, фақат бу тинчликни ташқарида ёққан ёмғурнинг кучсиз шитирлаши, ўқтин-ўқтин қўзғалиб қўйган шамолнинг даричага келиб уруниши ва аллақайси том бошидаги бир мушукнинг мавлаган товши бузар эди. Дарича тирқшнидан келиб кирган кейинги шамол чароғпоядаги титроқ шамъни ўчураёзиб, меҳмонхона қоронғиланди ва шу чоқда ичкаридан чиқиб келган оёқ товши билан Анвар хаёлдан кўз очиб, танча устидаги товоққа қўл узатди ва товоқни ушлаганча бир оз қулоқ солиб турди. Оёқ товшининг меҳмонхонадан узоқлашқанини, махдумнинг хуфтан учун масжидга ўтканини фаҳмлади ва товоқни ўлтурсанг жойидан орқасидаги тоқчага олиб қўйди. Орадан бир пиёла чой ичиш фурсати кечкандан кейин яна оёқ товши эшитилди. Буниси адим сайин меҳмонхонага яқинлашиб келар эди. Меҳмонхона даҳлизда қўлида чойдиш кўтарган Раъно кўринди... Икки кўзи қип-қизариб, қовоқлари олудек кўпчиган, юзида ҳам зўриқиш аломати бор эди. Ерга қараган ҳолда оқ чойдишни Анварнинг яқинига келтириб қўйди, тоқчадаги пиёлани олиб чойдишдаги чой билан чайқади, пиёлани сочиқлагач, яна чайиб иккисини Анварнинг ёнига сурди ва бирдан ўкраб юзини танча устига қўйди...

— Раъно, Раъно, — деди шошиб Анвар. — Боламисан, ҳали ҳеч гап бўлгани йўқ-ку.

Раъно бошини кўтармай, пиқ-пиқ йиғлар эди. Анвар уни юпатиб, ялинган ҳолда йиғидан тўхтатишқа уринар эди.

— Бекорга йиғлайсан, Раъно. Йиғидан бир фойда чиққанини эшитканмисан ёки мени ҳам йиғлатмоқчимисан?.. Агар ўйлаб кўрсанг, йиғлаш сенинг ҳаққинг эмас, меним ҳаққим, ҳолбуки мен йиғламайман. Нега? Негаки, йиғи энг сўнгги иш... Мен йиғлаган кишини ёқтирмайман... Тур, жоним, тур.

Анвар Раънонинг сочини силади, икки қўли билан бошини кўтариб, юзидан ўпти.

— Мендан кўнгли қолсин десанг, йиғла. Юзингаи ёш билан ювибсан, Раъно, ўнган, мен юзингни артиб қўяй. Ўзингга кел, ақлингни йиғ, оғир қиз бўлиб, сўзимга қулоқ сол.

Раъно юзини четка ўгуриб, бошидаги рўймоли билан юзини артди, узун энтикди.

— Йиғлаб бир натижага етиб бўладими? Ҳеч. Кўзинг яна ёшланди, сен йиғлай бер, мен сўзламайман, Раъно.

Раъно яна четка қараб кўзини қуритди. Анвар пиёлага чой қуйиб, Раънога узатти:

— Ма, Раъно, ич.

Раъно ичмайман дегандек, бош чайқади. Анвар қистаб чойни олдирди.

— Ҳаммасини ичмасанг ҳам бир-икки хўпла.

Раъно Анвар айтканча, икки-уч хўплаб, пиёлани олдиға қўйди. Анвар ўрнидан туриб даҳлизга чикди, қўлида обдаста, дастшў кўтариб Раънонинг ёниға келди.

— Юв юзингни, Раъно.

Анвар сув куйиб турди, Раъно юзини ювди. Анвар қозикдан сочиқ келтириб берди. Раъно артинди.

— Ана тамом... Энди одамшаванда сўзлашайлик, йиғи нима ҳожат.

Раъно қайғиларини озайтирғандек энтикди, ўзига ярим жиддий тикилиб турған йигитка жавобан илжайди.

— Яна бир кул, Раъно.

Раъно бирдан тундликқа оғишди.

— Кулги соати эмас...

— Кулги соати бўлмаса йиғи фурсати ҳам эмас, — деди Анвар ўлтуриб. — Сенинг мурассаъ¹ халтачага ўхшаш кичкинагина юрагинг бор, ичини қийматли тошлар билан тўлдирғансан. Бу кун қазо муншийси² шу мурассаъ халтачадаги қийматли тошлар орасиға қўпол бир нарса келтириб тикди... Табиғий, сенинг кичкина юрагинг бу қўполликни кўтара олмади, қийматли тошлар сиқилдилар, сен йиғладинг, сенинг каби мен ҳам шу қўполликни қабул қилишда қаттиғ энтикдим, бироқ йиғламадим. Нега? Негаки, бу қўполлик меним юрагимдаги жавоҳирни сиқиб чиқара олмас, фақат унга тангликкина берар эди, сенга ҳам шундай эмасми, Раъно? Хўш, энди бизнинг фожиамиз сабабига келайлик. Бу ходиса тўғридан-тўғри хоннинг ўзидан келган гап эмас. Хон — ҳазми ҳар бир ифлосликни ҳам кўтарадирган катта бир ҳайвон. Унинг теварагида майда ҳашаротлар кўб, булар ҳам ўзларига яраша ҳайвонлик истадилар. Бироқ қўл қисқа, шунинг билан бирга ётиб қолишқа кўнгли тинчимайдир. Шундан кейин хон — катта ҳайвонни қитиқлаб ишка соладирлар... Балки ёдингдир, мулла Абдурахмон исмлиқ бири сенинг харидоринг эди, шоир айтканча:

Мендин ўтиб гулга бўйи етмади,
Умид узиб ўз йўлиға кетмади.

Хабаринг бор, мен отангинг тазйиқи остида уни ўрда хизматйга олдим, ул ўрдадаги бир неча ифлослар билан биргалашиб, меним қаршимға ишлади... Мен... уни ўрдадан жўнатдим, натижада ҳозирғи ифлосликка енг шимардилар. Бироқ, улар бизни бир-биримиздан ажрата оладирларми? Йўқ. Мажозий ажралиш — ажралиш эмасдир, чунки биз бир-биримизга мажозий боғланмаганмиз, ҳақиқий боғланишни эса қатъ³ этиш ифлослар уҳдасидан келмас. Бас, шу ҳолда биз икав нега хафа бўлайлик, Раъно? Ишқ давоси авом ўйлағанча васл эмас — ҳажрдир. Зеро, васл ишқ ўтини сўндирғучи, ҳажр эса камолатка эришдирғучидир... Сен шу иккидан қайси бирисини танлайсан, Раъно?

Раъно кўзини тизасига тикиб, қўли билан шолча ипини чирмаб ўлтурар эди. Ҳалиги савол Анвар тарафидан яна такрорланди.

— Мен кейингисини... Бироқ, хоннинг ифлос тўшагида ётмайман.

Анвар бир неча вақт сукутда ўлтурди. Раънонинг жавоби унга оғир таъсир қилған эди...

— Буни мен ҳам хоҳламас эдим... Бироқ, ифлослар меним чора йўлларимнинг ҳаммасини кесдилар, Раъно... Яна ўйлашмоқ учун фурсат бор, айникса, сен бирар тадбирни мувофиқ кўрсанг мен бош эгаман... Сени йиғлатиб ҳайвон чангалига бермасман... Шундай, сен йиғлама, ақлли қизларча қаракат қил, мен...

Анвар сўзини тугата олмади, меҳмонхона эшигида маҳдум кўринди:

— Ичкарига кир, Раъно, бевақт бу ерда нима қилиб ўлтурибсан?

¹ *Мурассаъ* — қимматбаҳо тошлар билан безалган.

² *Қазо муншийси* — оллоҳнинг иродаси, тақдир.

³ *Қатъ этмоқ* — узмоқ.

Анварнинг вужуди ғизз этиб кетди: қаршисида бояғича ўлтурган Раънога "тур, жўна" деган каби ишорат қилди, лекин Раъно қимирламади. Махдум бошқа сўз айтмай, даҳлиздан орқасига қайтди.

Анвар жуда ҳам оғир тортқан эди. Ҳақиқатан ҳам махдумнинг бу ҳаракати ақлсизча, аҳмоқларча эди. Анварга оғир келишини ўйламай бу "буйрук" билан Раънонинг кундалик одатини манъ қилар, ҳар кечаси ўз вақтида ўлтурган Раъно гўё бу кун "бевакт" ўлтурар эди. Бундан бошқа, унинг Анварга учрашмай намойишкор чиқиб кетиши, қандайдир яна бир маънони онглатқандек ҳам бўлар эди.

Раънонинг юзидаги қайғи белгилари йўқолиб, унинг ўрнини ғазаб, нафрат аломатлари олди.

— Андишасиз!

— Зарари йўқ, аччиғланма, — деди Анвар. — Энди бошқа сўзимиз ҳам йўққа ўхшайдир...

Раъно яна бир оз кўзғалмай ўлтуриб қолди, сўнгра кўзига жик ёш олиб, меҳмонхонадан чиқди.

Эрта билан Нигор ойим чой олиб чиққанда, меҳмонхонада Анвар йўқ, сандал устида очик бир хат ётар эди:

"Меҳрибон хола.

Ёшлиқдан сизнинг тарбиянгизда ўсдим, сизга ва тақсиримга кўб заҳматлар бердим. Бу заҳмат бадалига тегишлик ҳақ қайтаролмаган, хизмат қилолмаган ҳолда маълум сабаблар тазйиқи остида сизнинг шафқатли тарбиянгиздан кетишка мажбур бўлдим.

Сўнгра уйдаги менга алоқадор барча нарсалар, шу жумладан, ўзингиздаги амонат олтинлар ҳам оилангизга мендан ҳадядир. Мен олтинларни қизингизнинг тўйига атаб йиғқан эдим, мундан сўнг ҳам шу оқчани Раънонинг тўйига сарф қилсангиз, деб сўрайман. Мени йўқлаб келгучиларга ўрда дарагини айтилса эди. Шафқат ва марҳаматингиз билан гуноҳимни кечирарсиз умидида:

Анвар".

48. ТҶЙ АРАФАСИДА

Хоннинг совчилари иккинчи мартаба келиб тўй вақтини таъйинладилар: келаси жумъа махдумнинг уйида тўй ижро қилиниб, маросимдан сўнг Раъно ўрдага юбориладирған бўлди. Тўй вақти белгилангандан бир кун кейин тўй жамарғаси ҳам келди. Хоннинг ҳадяси уч юз тилло пул, шу қадар қийматка арзийдирған шоҳона сарполар. махдумга алоҳида илтифот қилинған "раисулмакотиблик"¹ унвонларидан иборат эди.

Шунчалик илтифотлар ичида гангиб қолған махдум уч кундан бери дараксиз кетқан Анвар тўғрисида ўйлай олмади, фақат бундан "ҳамоқат", "андишасизлик" деган натижа чиқариб тинчиди. Нигор ойим эрса ўзини бирмунча босиб олди, гоҳо Анварга юраги ачиб қўйса ҳам, уни ошиғич келған тўй ҳозирлиги масаласи ихтиёрсиз равишда бу тўғрини ўйлай олмасликқа мажбур этди.

Раъно!.. Маълумки, бу кунларда Раънога тикилған фалокат беҳад улуғдир: фалокатлик, ҳалокатлик кунлар яқинлашадир. Бунинг устига уч кундан бери Анвар дараксиз. Анвар "висол — муҳаббатни ўлдиргучи, ҳажр эса — камолатка эришдиргучидир", деб Раънони ҳамишаликка таш-лаб кетдими ёки махдумнинг бемаза муомаласидан кўнгли олиниб, араз қилдими? Қолбуки ҳозирғи кунлар араз, аччиғ ва фалонларни кўтарадирған вақтлар эмас, ҳеч бўлмағанда бечора қизға гап билан, сўз билан маънавий ёрдам бериб туриш соатларидир. Бечора Раъно ҳамиша яхшилиқ, ақллиқ кўриб келған бир кишисидан ҳам охирда дағаллиқ кўрар, вафосизлик бўйини олар эди. Шу дудама фалокат бир неча кун ичида Раъно гулини сўлитаёзди, ҳатто жоду

¹ Раисулмакотиб — мактаблар раиси.

кўзлар ёш тўкишдан ҳам тўхталдилар.

Раъно сандалда ўлтуриб жумъа куни — мудҳиш жумъа куни тўғрисида ўйлар эди. Бу кун сешанба, жумъагача яна икки кун бор. Фақат икки кунгина... Раъно бундан ортиқни кўз ўнгига келтира олмас, гўё ўзини жар ёқасида кўрган кишидек панжшанба кечдан беихтиёр, гўё савқи табиъий¹ остида орқасиға тисарилар эди. Шундан кейин Анвар тўғрисида хаёл суриб, унга — Анварга қарши ўзида кучлик бир кек сезар, шундай оғир соатларда ташлаб кеткан "йигит" яна бир кўринса, қандай киноялар билан истикбол қилишини — кутиб олишини ўйлар эди: "Ҳамма даъволарингиз пуч! Сиз, мирзобошилиқдан маҳрум бўламан, деб кўрқдингиз, бизнинг уйда ўн йил турсангиз ҳам, отамнинг феълени билмаганмидиниз? Ҳолонки, мен сизни хондан ҳам юқори ўрунға қўйган эдим. Энди фурсат қўлдан кеткач, нима учун келдингиз?.." Лекин ул кейинги итоби маъносидан ўзига ҳисоб бермас, агар бунга қарши Анвар: "Қандай иш ва фурсат ўткандан кейин келдим?" деб сўраса, эҳтимолки, Раъно сукут қилар, чунки ҳозиргача унинг фикрига вақти ўтадирган бирар чора келмаганидек ва бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмаган, фақат бу фожиъа қаршисида такагоҳ², деб Анварни истаган, Анвар эса кўздан йўқолиб, Раънонинг мажруҳ юрагида яна янги бир жароҳат очқан эди.

Нигор ойим ошиғич ҳозирликлар орқасидан чопиб юрар, бешикда ётиб зериккан Масъуд қичқириб йиғлар эди. Бояғи хаёллар ичида ўлтурган Раъно узоқ энтиқди ва асабий ҳаракат билан ўрнидан туриб бешик ёниға келди. Тебраткан билан бола тийила бермагач, уни йиғлаган кўйи ташлаб, ҳавлига тушти ва нариги айвонда юмиш қилиб ўлтурғучи онасиға "эмизинг!" деб асабий ҳайқирди, ўзи йўлак томонға қараб ўтди.

Боқчада Маҳмуд ва Мансурлар кўшни болалари билан ўқ отиб ўйнар эдилар. Атроф олашовур қор билан ёпилган, сўри остидағи суфанинг четлари ёгин билан нураб, устидан бир неча жойи узун-узун ёрилган эди.

Суфа ёнида тўхтаган Раъно болалар ичидаги Маҳмудни чақириб, сўради:

— Маҳмуд, даданг қаерда?

— Дадам... бозорда.

— Ташқарида ким бор?

— Ичким.

Раъно бошқа сўз айтмай, ўрта эшикка келди. Маҳмуд айтканча, ташқарида ҳеч ким йўқ, тўй муносабати билан мактаб шогирдлари бир неча кунга озод қўйилган эдилар. Нима мақсад биландир ташқариға чиққан Раъно меҳмонхона эшигини кулфланган кўриб, машқхонаға қараб келди. Эшик занжирини тушуриб ичкари кирди. Саҳнидаги бўрё ва бордонлари чувалиб, титилиб ётқан машқхонанинг ҳар бир тоқчасиға кўз ташлаб, бирар нарса излагандек юринди. Тўрдаги тоқчадан устига кўк сир берилган бир давотни олиб қаради. Давотнинг ичидаги лосларини қора-сарик тусда куриб қолган кўргач, оёқ остиға ташлаб машқхонадан чиқди.

— Маҳмуд!

Камончасиға ўқ қадаб ётқан Маҳмуд ўрта эшикда турган опасиға қаради.

— Ҳмм?

— Бери кел.

Маҳмуд тилар-тиламас опаси — Раънонинг ёниға келди.

— Ҳмм?

Раъно Маҳмудга ўз орқасидан келишка ишорат қилиб, яна машқхонаға қараб кетди. Маҳмуд қўлидағи камончасини турли тарафка ўқтала-ўқтала Раъно билан машқхонаға кирди. Улар иккиси бир неча вақт машқхонада қайси тўғридадир сўзлашиб қолдилар.

Уйда хат ёзиб ўлтурган Раъно онасининг ким биландир ҳавли юзида кўришиб, сўзлашқанини эшитди ва бир оздан сўнг юмалоққина, тўла-тўкис бир бўғоз хотинни айвон

¹ Савқи табиъий — табиий ҳаракат.

² Такагоҳ — суянчиқ.

муюшида кўриб, ёзувини тўхтатишқа мажбур бўлди. Чунки хотин Раънони кўриб қолган, шунинг учун бўғоз хотин билан чиқиб кўришиш Раънога лозим бўлган эди. Раъно чиқиб кўришди. Нигор ойим танимаган меҳмонни сандалга таклиф қилди.

— Бу ёққа, айланай, бу ёққа.

Хотин қистатмай сандалга чиқиб ўдтурди, кўзи Раънода экан, фотиҳа ўқуб рўймол-лачагини тузатди:

— Танимаган хотин нима қилиб юруйди, деб ўйларсизлар, айланай, — деди хотин ва чўнтагидан бир қоғоз чиқарди, — Мирзо бир-икки кундан берли бизникидалар... Танисаларингаз керак, ўргулай, мен мирзо Султоналининг кўчлари¹ бўламан... Китобсиз зерикдим, уйда бир китобим бор эди, деб боя — эрта билан шу қоғозни берибтилар, айланай...

Хотиндан бу сўзни эшитиб Нигор ойим ачиниш ва уялиш вазиятига кирди. Танчадан нарироқда тик турган Раъно Нигор ойимдан қизганғандек, келиб хотиннинг кўлидаги букланган қоғозни олди.

— Мирзодан уятлиғмиз... Айниқса уч кундан бери қаёқларда қолди, деб ич-этимни едим, — деди Нигор ойим, тақдирга ҳеч нарса деб бўлмас экан... Биз мирзо билан уланишармиз деб ўйлаган эдик.

— Тақдири азал, айланай, — деди хотин. — Мирзо ҳам юртда иккита ақил бўлса биттаси. Сизлардан ҳануз миннатдор зканлар; шундай, шундай иш бўғандан кейин келишқа андиша қилиб қоғанлар-да, айланай.

Улар шу сўзда экан, Раъно уйга кирди:

"Холамга, сўнгра Раънога Беҳад салом ва дуо. Мендан ранжисмангиз, на учунким, шундан бошиқа чорам йўқдир. Хат олиб борғучидан Шайхи Саъдий куллиётини² бериб юборсангиз, бўи соатларимдан фойдаланар эдим. Раънога маълум бўлсинким, бундан сўнг сенга меним машқларим (шеър дафтарим) керак бўлмас ва ўзинг билан олиб юришинг ҳам эхтиётдан эмас. Агар хафа бўлмасанг, шуни ҳам бериб юбор. Соғлиқ аҳволотингиздан ёзингиз.

Аддои Анвар".

Хат шу қисқа жумлалардан иборат, яна шундай ҳам бўлса Раъно учун қийматли эди.

Ҳали ёзиб бошлаган қоғозни нима учундир йиртиб ташлади, айвондагиларнинг ўзаро сўзлашиб турганларидан фойдаланиб, жавоб ёзишқа шошилди.

49. РАМЗ

Анвардан бир оз илгарироқ қайтқан Султонали оғилхона айвонида сигир соғиб ётқан хотини устида тўхтади.

— Бордингми, Рузвон?

— Бордим, — деди Рузвон ва эмчакдан "пов-пов" сўт соғишда давом этди. — Бордим, олиб келдим.

— Меҳмонхонага олов қилғандирсан?

Рузвон боши билан қилдим, ишорасини берди.

Султонали мирзо уйга ўтди, салла-чопонини ешиб, яна хотинининг ёнига келди.

— Бузоқни ешиб юборинг-чи, айланай. — Султонали мирзо устунга боғланган бузоқни ешиб юборди. Бузоқ онасининг эмчагига ёпишди. Рузвон хурмадаги сутни кўтариб хужрага ўтди, Султонали ҳам хотини орқасидан кирди.

— Хўш, нима гап бўлди, Рузвон?

Рузвон хурмадага сутни товоқларга бўлар эди.

— Бордим, хатни бердим, чой қайнатдилар, талай гапуришиб ўлтургандан кейин, китобни

¹ Кўчлари — хотинлари.

² Куллиёт — шоирнинг асарлар тўплами.

олиб қайтдим.

— Кимлар бор экан?

— Отин хола, қизи.

— Қизи қалай?

Рузвон афсус қилгандек, бошини икки елкасига ирғатди ва тилини тағлайиға тегизиб "чалок" этдириб қўйди.

— Мен, мирзобоши жуда хафа кўринади, деганингиздан м шуни ўйлаган эдим. Баайни сурат: киши ҳам бундай жирим бўлар экан.

— Ҳа, Ҳа!

— Чамаси улар ошиқ-маъшук, балохўр хон лоақал шунга чўвагини тикмаса нима қилар эди. Бечора қиз, шундай хафа, шундай хафа. Дор-дунёси¹ қоп-қоронғи.

— Ҳа, ҳа... Отин холаси-чи?

— У бечора ҳам хайрон, "болаларимнинг сўйинчи ичига тушти", дейди.

Султонали афсуслангандек бош чайқаб қўйди.

— Китобни қаерға қўйибсан?

— Меҳмонхонада... Ҳа, айтканча, ичида кичкина хат ҳам бор.

Султонали мирзо кечлик ош тўғрисида баъзи гапларни айтиб, ташқариға чиқди. Меҳмонхона очиқ эди. Тирсаги билан танчага така қилган Анвар Саъдий куллиётини варақлар эди. Султонали кириши билан Анвар китобни ёниға олиб қўйди ва кучлангандек илжайди.

— Раҳмат, олиб келган эканлар.

— Китобнинг ичида хат бор эмиш, балки кўргандирсиз?

Анвар хатни кўрмаган эди, китобни қайтадан очиб, муқовадан тўрт букланган бир қоғозни олди. Хат масаласи билан Анварнинг бир оз шошиб қолганини сезган бўлса керак, уйда бир иши борлигини сўзлаб, Султонали меҳмонхонадан чиқди. Анвар хатни очди.

"Ҳурматлик Анвар ака, ассалому алайкум. Ҳаммамиз соғ ва саломатмиз. Келин ойим орқалиқ бериб юборган хатингизни олдиқ, соғлигингизни, тинчлигингизни ўқуб ва эшитиб жуда хурсанд бўлдиқ: илоҳи, саломат бўлсинлар. Соний, биздан аҳвол сўрасангиз алҳамдулиллоҳ тинчмиз, хотиржамъ бўлурсиз. Сўратиб юборган китобингизни бериб юбордим. Аямдан сизга салом, боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз деб хатни мухтасар² қилдим, Раъно".

Анвар ёзувни қўлида ушлаган ҳодда қараб қолди. Бир оз ўйланиб тургандан кейин, хатни яна ўқуб ҳар бир жумла устида тўхталиб ўтди. "Соғлигингизни, тинчлигингизни эшитиб жуда хурсанд бўлдиқ" жумласи билан "сиз тинчиб кетдингиз" демакчи эди. Чунки, шу жумладан кейинга — "илоҳи, саломат бўлсинлар" кинояси буни таъкид қилар, "соний, биздан аҳвол сўрасангиз, алҳамдулиллоҳ тинчмиз, хотиржамъ бўлурсиз", яна киноя, аммо энг кейинги — "боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз деб хатни мухтасар қилдим" жумласи бир оз ўрунсиз каби эди. Анвар бу жумлани "мундан сўнг ёнингизда Раъно йўх, бўш вақтингизни Шайхи Саъдий ўқуб кечирингиз" маъносида тушунди.

Анвар қоғозни буклаб китобнинг муқовасига солди ва хатнинг оғир маъноси таъсирида энтикиб сукутка борди. Унинг бу кунларда кечириб турган ҳоли жуда оғир, бу оғирлик устига Раънонинг мазлумона ердам сўраб киноялар ёзиши яна аламлик эди. Чора нима? Бу фожиъани дафъ қилиш учун бирар йўл, бирар хил тадбир? Фақат бир йўл, энг сўнгги чора: Худоёр олдида сирни очиш, Раънога ва Раънонинг эса ўзига қарши муҳаббатларини фош қилиб, хоннинг оёғиға бош уриш — ялиниш, ёлбориш... Ҳайхот, бу разолатни Анварнинг нафси ҳазм қилолмаганидек, "адолатпаноҳ"нинг ҳам бу тўғрида "марҳамат"лари шубҳалик. Башарти Анвар Шу разолатка иртиқоб этса, адабсизлик, уятсизликда айбланиб, бирар жазога йўлиқиши ҳам яқин эҳтимолдир...

¹ Дор-дунё — кўнгил, ич.

² Мухтасар — қисқа.

Маънан ва жисман эзилган, айниқса, ҳозирги аҳвол ичида кўз ўнги қоронғиланган Анвар меҳмонхонага кириб келгучи Султоналидан ҳам ибо қилмай, гўё хушсиз каби бошини икки қўли орасиға олиб, сандал устига энгашти... Масала билан бирмунча таниш Султонали мирзо бу ҳолни дафъатан бояғи хат мазмунидан деб ўйлади. Уялмасин, деган каби бир нарса излаган бўлиб, тоқчаларни айланди... Анвар қаддини ростлаб, узун нафас олди ва Султоналига ўлтуринг ишоратини қилди. Султонали ўлтурди.

— Нега ундайсиз, Анвар?

Анвар кучланиб илжайди.

— Ҳалиги хат мени хафа қилди, — деди ва бир оз тўхталиб турди. — Сиздан яширар сир йўқ, хат ёзгучи билан орамизда анчадан бери яқинлиқ каби бир гап бор эди. Маълум гаплар туғилғач, мен ўзимни четка олишни, қатъий алоқа қилишни мувофиқ кўриб, сизнинг устингизга келдим. Воситангиз билан бу кун хат ёзиб, мендан ранжийдир, тинчиб кетдингиз деб, киноя қиладир. Ёш, ақлсизға нима ҳам деб бўлсин, фақат диққатлик... Мана, ўқуб кўрингиз, сартопо киноя.

Султонали кулимсиди, аммо ўзида ўнгғайсизлик, тусида кизариниш бор эди. Хатни мирзонинг қўлидан олиб ўқуди. Ўқуб чикқач, ёзувнинг яна аллақайси жумласига иккинчи мартаба қаради.

— Қизиқ, "бокий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз, деб хатни мухтасар қилдим..." Бу жумла билан нима демак-чи?

— Бу ҳам киноя, — деди Анвар, — бундан сўнг меним тўғримда ўйламай, бўш вақтингизни Шайхи Саъдий ўқуб кечирингиз, демакчи бўлса керак.

Султонали мажҳул ҳаракат ясади.

— Балки...

Бу муҳмал тасдиқ ва мажҳул вазият Анварни шубҳага туширди.

— Хўш, сизнинг фикрингизча?

— Мен... Мен ҳам сизнинг фикрингизга келиб қолдим, мен бошқачароқ тушунган эканман.

— Масалан?

— Мен: "Китобнинг ичида яна бир хат бор, қолган сўзни шундан ўқурсиз" деб.

— Эҳтимол сизники тўғридир, — деб аланғлади Анвар. — Бу ҳам бир эринмаганлик бўлсин, китоб ичини ахтариб кўрайми?

Султонали кулди: — Майли... Мен уйга кириб, таом етилган бўлса, олиб чиқай.

Султонали кетди. Анвар китобнинг ўнг-терсини очиб, ахтара бошлади. Ҳеч нарса кўрина бермагандан кейин бирма-бир саҳифа очиб боришдан ҳам эринмади. Бош тарафдан ўтгузлаб саҳифа текширилган эдиким Султоналининг фоли ҳақиқатка ошиб, саҳифа орасиға буклавсиз кўйилган бир хат китоб четига қоқилиб чикди. Анвар шошди.

"Андиша ва эҳтиёт юзасидан бу хатни алоҳида ёзиб, китоб ичига яширдим: Анвар ака, оғир соатларда ёнингизда тургучи дўстдир; қочқучи эсаким — бунинг сизнинг ҳукмингизга ҳавола қиламан. Ваъда бериш осон, лекин уҳдаси машаққат; бундан сўнг шуни ҳам хотирда яхши тутингиз. Оғир дақиқаларда арзимас гапни кўнгилга олиш сизнинг каби олижаноблар иши бўлур, деб ким ўйласин. Бахтсиз бир қизнинг нажоти учун тебранмадингиз, деб сизни айблаб бўлмас; бироқ, бахтсиз Раъно таҳлика остида қолганда, уни бу кун-эрта бир фожиъа кутканда вафолик, деб билган бир кишидан бу янглиг жафо кўриши нақлларда ўқулганми, афсоналарда тўқулганми? Шу қадар гуноҳим бор эмиш, деб хафа бўлмангиз, Анвар ака. Башарти шу гуноҳларнинг ювилиб кетишини тиласангиз, сизга бир хизмат бор, ҳам сизнинг учун энг осон хизмат: эртага чаҳоршанба кечқурун, тиласангиз — очикча, тиламасангиз — яширинча бўлса ҳам бизникига келингиз, мен билан охирги мартаба видоълашингиз. Чунки сиз нашъу намо қилган жойда Раънони ҳалокат кутади."

Анвар ёзувни онда-сонда ўқуб тезлик билан китобка қайтариб солди, саҳифалар орасида

қолдириб, устига янги саҳифалар уя борди. Чунки лаганда манти кўтарган Султонали даҳлизга қараб ўткан эди.

— Борми? — деди Султонали лаганни сандал устига қўйиб. — Валлоҳи аълам, маъно сиз тушунганчадир. Мен янглишқан чиқарман.

Анвар унинг сўзини тасдиқ қилган каби бош ирғатиб, китобни ёпди, қўл ювғали даҳлизга чиқди.

50. МАЪШУҚА МАҲБАСИ¹

Раънонинг иккинчи хати Анвар учун яна бир ташвиш эди. Унинг ёнига боришдан ҳеч бир мантиқ топмас, билъ-акс, юрак ўтининг аланга олишини, жароҳатларнинг янгилинишини кўрар эди. Китоб баҳонаси билан хат ёзиб, ўз дарагини айтиб, эвазига шундай ташвиш ортдириб олган Анвар, кечаги кунларда ҳиссиётка қаттиғ берилиб, китоб сўратиш оқибатини яхши муҳокама эталмаганидан пушаймон эди. Шунинг билан бирга ўзининг мундан сўнгги ҳаракатида ҳам амният² сезмас эди. Чунки Раънога учрашишдан ҳеч бир фойда тасаввур қилмаган муҳокамаси қаршисидаги кучлик бир майл, Раънога йўлиқишдан фойда эмас маъно кўрсатар эди... Учрашилганда шубҳа йўқким, Раъно йиғлар, кўнгилни бузар, шундан бошқа иш чиқмас, лекин иккинчи тарафда неча йиллик муҳаббат яна шу фожиё учрашишга мойил каби эди.

Ул тун бўйи учрашишнинг яхши ва ёмон тарафларини ўйлаб ухлай олмади, ора-чора ухлаб кеткан аснолари ҳам яна шу учрашишга алоқадор тушлар билан кечди. Ҳар қанча ақл изи билан ҳаракат қилишга тиришса-да, яна учрашмаслик, сукут қилиб кетишлик эб кўринмас эди. Учрашиш — нечоғлик тадбирсизлик, жон койитиш бўлмасин, Раънонинг: "Мен билан охириги мартаба видоёлашингиз, сиз нашъу намо қилган жойда мени ҳалокат кутади" жумласи ҳар қандайдур андишаликни енгарлик ва бу жонсўз хитобадан кўз юмиш йигитлик шаънига ярашадирган кўринмас эди.

Анвар қатъиян бориш қарориға келганда, девонда ўлтуриб ишлар эди. Унинг эндиги тараддуди учрашиш ёки учрашмаслик борасида эмас, Раънонинг олдиға очикча боришми, яширинчами тўғрисида эди. Башарти очик борса, махдумнинг шубҳаланиши, Раънони четка қоқиб ёки уларни таъқиб этиб, яраға туз сепиши, Анварнинг иззати нафсига тўқуниши аниқ. Яширин борса... Орада хиёнат, бузуқ ният бўлмагандан кейин яшириниб юриш нима ҳожат? Хайр, яширинча ҳам борсин, баногоҳ махдум кўриб қолса... Унинг учун бу масалани ҳал қилиш ҳам мушқил эди.

Иккиси кечқурун қайтишиб келдилар: Султонали мирзо кундаги каби Анварни яхши ошлар билан меҳмон қилди. Шомни ўқугандан кейин Анвар "бир неча соат ичида жиянлари олдиға бориб келиш учун" Султонали мирзодан изн олиб чиқди.

Қишнинг охириги кунлари, кўчада қора совуқ билан изғирик юрар эди. Тўққуз-ўн кунлик ой шаҳарнинг қоқ устида чети қорайган сарик баркашдек ялтираб турар эди. Маҳалла болалари эшикма-эшик юриб — "Барот келди, билдингизми, идиш-оёқ қилдингизми?" ашуласини айтар эдилар.

Анвар махдумнинг маҳалласига келиб етканда, киши танимаслик даражада қоронғи тушди ва шу қаторда Анварнинг кўнглидаги қоронғилик ҳам кучайди, юрак уриши эътидолдан чиқиб, ўғри кишидек атрофига қарана бошлади. Бундан бирар ҳафта илгари бахт бўйини онғқитқан бу маҳалла ҳозир шунинг зидди билан хувиллар; ҳаммаёқ тим қоронғи, фақат бу маҳалла устида нурланиб кўринган ойғина унинг кўнглини ёритар, бироқ... Бироқ кажрафтор фалак³ уни ҳам бағрида қора доғи билан ўрда томонға қараб судрар эди...

¹ Маҳбас — ҳибсхона, қамоқхона.

² Амният — тинчлик.

³ Кажрафтор фалак — эгри айланувчи фалак.

Анвар ёпиқ ҳолда турған дарбоза ёниға келиб оҳиста итарди. Дарбозани занжир кўриб, кўз ўнги қоронғиланди... Бир неча фурсат дарбоза ёнида қадалиб турғандан сўнг, тўғриға ўтди. Ёйгирма қадам чамаси юриб, кўшнининг дарбозасини итарди, буниси очик эди. Қоронғи йўлакка кирди. Ул махдумнинг хуфтанга чиқишидан фойдаланмоқчи, хуфтан азони айтилгандан кейин ҳам дарбоза очилмаса, сўнгра қайтиб кетмакчи эди. Узоқ кутишка тўғри келмади, маҳалла масжидида хуфтан азони айтилди, шундан бир оз кейин Раънолар дарбозаси ҳам ғийқиллаб очилди.

Дарбозадан чиққан оёқ товши Анварга яқинлаб келар эди. Анварнинг юраги арзиқиб кўшни дарбозасининг ички томонидан очик табақа орқалиқ йўлга мўралар эди. Раънолар дарбозасидан чиққучи тўғриға ўтиши билан Анвар турған йўлакнинг ичкарасидан ҳам оёқ товши келиб қолди. Анвар шошди, махдум беш-олти қадам йироқлашқач, йўлакдан чиқишқа мажбур бўлди. Анвар оёғидан товуш чиқармасликқа тиришиб, секин-секин дарбозага юриб келди. Орқадаги оёқ товушларининг узоқлаша борганини сезиб, хотиржамъ ичкарига кириб олди. Мехмонхона сахнида бир оз аланглаб турғандан кейин, тўғриға — машқхона эшигига ўтди. Машқхона эшигини очар экан, орқасиға — дарбоза йўлагига қаранди.

Даричалари ёпиқ машқхонанинг ичи ҳосидлар¹ юрагидек қоп-қоронғи, даромад ҳам ёпилгандан сўнг уй гўё лаҳад тусига кирди. Зулумот ичида қолған Анвар орқа-ўнпгани ажратолмай бўрё устини чоғлаб бир-икки қадам юриб келди ва икки кўли билан тизасини кучоқлаб чўнкайди. Даричалар тирқишидан тушкан ёруғлиқ билан зулумот бир оз кучсизланди, шунда ҳам унинг кўз ўнгиға қов² каби қоронғи эди. Ҳамма тип-тинч; қулоқ остидаги чивиллашишдан бошқа товуш эшитилмас, ора-чора узоқдан келган бола йиғиси бу тинчликни бузғандек бўлар эди. Шу ҳодца орадан неча дақиқалар ўтиб кетди. Бир вақт ер ости дукиллагандек бўлди. Бу дукиллаш секин-секин оёқ товшиға мубаддал бўлиб, унинг қулоқлари тиккайди. Ичкаридан чиққан бирав йўлакками, мехмонхонағами ўтиб кетди. Анвар энтиқди, мехмонхонанинг эшиги очилиб бир оздан кейин яна ёпилди, хавли сахнида яна бирав юринди. Борған сайин машқхонаға яқинлашиб келган оёқ товши билан Анвар тоқатсизланди. Эшик очилиши билан беихтиёр ўрнидан туриб кетди...

— Анвар ака.

— Мен...

Эшик очқан Раъно эди, бир-икки қадам ичкарига кириб тўхтади. Анварга озгина қараб турғач, узун нафас олиб орқасиға қайтди. Анвар бу ҳолнинг сабабига тушуналмаганидек, уни чиқармай тўхтатишқа ҳам ўзида жасорат топмади. Бирар дақиқадан сўнг эшикда яна Раъно кўриниб, Анварнинг олдиға қорамтил бир нарса келтириб кўйди.

— Сизга кўрпача олиб келдим, — деди шивирлаб, — уйга аммам ва холамлар келишкан, мен уларни ухлатиб чиқаман...

Раъно шу сўзни айтиб, орқасиға қайта берди, эшикни бояғича ёпиб, хужрадан йироқлашди. Аҳволга бир оз тушунган Анвар кўрпачани бўрёға солиб, устига чиқди ва эркин нафас олиб ёнбошлади. Энди Раънонинг ҳар ҳолда чиқишини билса ҳам, бироқ, қачон чиқишини билмас, шунга биноан бир тавқ ўткунча кутиб ўлтуришини чамалар эди. Орадан бир оз фурсат кечканда дарбоза очилиб ёпилди. Анварнинг қулоғи тиккайиб, қаддини ростлаб ўлтуришқа мажбур бўлди. Оёқ товши яқинлашди, узоқлашди ва охирда битиб ҳам кетди.

Вақт жуда қийинлиқ билан ўтар, ташқарида "тик" эткан товуш уни бир аланғлатар эди. Бир тавқ ўтканига талай вақт бўлса ҳам, ҳамон Раъно дараксиз. Юраги сиқилған Анвар гоҳ ўлтуриб, гоҳ ёнбошлар, совуқда музлаб кеткан маҳсилиқ оёғини турли вазиятка солиб кўрар эди. Шу азоб ичида яна талай вақт кечти. Маъшуқа маҳбасига тушкан Анвар ўлтуриб чидалмади, кафшини кийиб, ўрнидан турди, музлаган оёғини иситиш ва оғриққа кирган аъзосини

¹ Ҳосид — ҳасад қилувчи, бахил.

² Қов — куйдирилган пахтага нисбат.

ҳаракатлантириш учун уй бўйинча кезина бошлади. Неча вақт саҳн айланиб, яна ўлтурди, Ой ҳам бота бошлаган, чунки четдаги дарича тирқиши орқалиқ тушиб турган кучсиз ойдин изи ҳам йўқолиб, уйни қоронғилиқ босқан, теварақда чалинган довулларнинг "гум-гум" оҳанги ичида хўрозлар иккинчи мартаба қичқириб юборган эдилар. Анвар бир оз ёнбошлағандан кейин яна ўрнидан турди, кафшини кийиб келиб, эшикни очди, саҳнга тушиб кўзини уқалади. Кўкда дуркум-дуркум юлдузлар сайр этар эдилар. Том бошидан ботишқа яқинлашқан ой нури аранг-аранг кўзга чалинар эди. Анвар тоза ҳаво искаб узун нафас олди.

— Зерикмадингизми?

51. ЖАСУР ҚИЗ

Кулоғи остидағина айтилган бу сўз Анварни чўчитди ва ўз ёнида кўлида бир нарса кўтариб турган Раънони кўрди.

— Уларни ухлатмай чиқолмадим... Уйга кирайлик, Анвар ака.

Юраги арзиққан Анвар Раънонинг орқасидан машқхонага кирди. Иккиси кўрпача устига ёнма-ён ўлтуришдилар.

— Китоб ичидаги хатни пайқамайсизми, деб кўрққан эдим, — деди ярим товуш билан Раъно. — Пайқамасангиз...

— Ўзинг ҳамма гапка тушуна туриб, яна бунчалик аччиғ ёзганинг нимадир, Раъно?

— Чунки шунчалик аччиғ ёзмасам, — деди Раъно товшида титроқ оҳанг билан, — сиз келмас эдингиз... Сиз... сиз мирзобошилиқни яхши кўрасиз-а?

Анвар бу муносабатсиз саволдан бир оз ҳайрон бўлиб турди.

— Тушунмадим... Нима демакчисан?

— Сиз мирзобошилиқни яхши кўрасизми, деяпман?

— Яқинда мирзолиқни ташламоқчиман, Раъно?

— Мирзолиқни ташлагандан сўнг нима иш қиласиз?

— Кўқондан кетаман, саёҳат қиламан.

— Мени... мени ҳам ўзингиз билан олиб кетмайсизми?

Анвар яна тушунмади. Раънонинг юзига анча қараб турди:

— Сен... сенга мумкинми, Раъно?

— Мумкин, — деб қалтиранди Раъно. — Мирзобошилиқни ҳозирдан эътиборан ташласангиз мумкин...

Бу сўз Анварни ҳам қалтиратиб юборди.

— Нима деяпсан, Раъно?

Раъно бир неча вақт жавоб бералмай турди. Ўзини тўхтатиб олиш, ҳаяжонини тиндириш оғир эди.

— Ҳалиги... ҳалиги сўзингиз чин бўлса, мен ҳам сиз билан кетишни хоҳлайман... Башарти сизга оғир ошмасам...

Анвар жим бўлиб қолди, тушига ҳам кирмаган бу

таклифка нима дейишини билмай энтиқди...

— Башарти сизга оғир ошмасам, — деди такрор Раъно.

"Жасур қиз" деб ўйлади Анвар. Чиндан ҳам бу жасурона исён хотин-қизлар томонидан Худоёрнинг ҳайвоний истагига қарши биринчи кўтарилиш эди. Анвар истиқболда қанчалиқ мушкилот ва хатар кўрмасин, бу жасоратни хуш қабул қилишга мажбур, чунки муҳаббатдан ҳам илгари йигитлик тақозоси шу эди.

Ул ўз яқинида турган қора тугунни ушлаб қаради.

— Бу нима, Раъно?

— Бу... бу сизнинг эски кийимларингиз.

— Нима учун бу?

— Башарти сиз хоҳласангиз.

Анвар паранжими, деб чамалаган эди. Мантиқсиз бу жавоб уни шоширди.

— Хўб, сенинг ризолигинг йўлида... — деди Анвар ярим товушда. — Меним эски кийимларим сенга нима даркор?

Раъно жавоб бериш ўрнига узун сўлиш олиб ёнидаги тугунни еша бошлади.

— Паранжи олмадингми, ахир?

— Ҳозир... — деди Раъно ва қоронғида бир нарсалар қила берди.

Паранжиси ҳам бордир, деб ўйлаган Анвар уни ўз олига қўйиб турди. Бирар дақиқадан кейин Раъно ердан ир нарсани тутиб қўзғалди, паранжи. каби узайган нарса ичидан "чок" эткан бир нарса ерга тушти.

— Топиб олинг шуни.

Анвар ерни тимискилади.

— Нима эди?

— Аямга берган амонатингиз.

Анвар тушкан нарса олтинлар эканини пайқади, узокни ўйлаган Раънога қарши юрагида яна хароратлироқ муҳаббат сизди.

— Топдингизми?

— Топдим.

— Туринг энди.

Анвар Раъно билан бошлашиб ҳужрадан чиқди ва ўз ёнида паранжи ёпинган қизни эмас, телпак ва тўн кийган ёш, ўспурин бир йигитни кўрди...

— Бу нимаси, Раъно?

Раъно жавоб бериш ўрнига йўлакка қараб, юра берди. Дарбозани очиб кўчага чиққандан сўнг, Анвар Раънонинг олдига тушиб йўл бошлади ва ўзида енгиллик ҳис этди. Чунки Раънонинг йигит суратига кириши андозасиз маъкул; бемаҳалда паранжилик хотинни бошлаб юриш миршаб ва қоровулларда ҳам турли шубҳа туғдиргани каби, Анварнинг ўзи учун ҳам ўштайсиз бўлар эди. Гўё бир ўртоғи билан кетиб борғандек парвосиз кўринган Анвар, бурилишка етканда ўздан ўн қадам орқадаги ҳамроҳини кутиб турди. Ғуруби¹ яқинлашқан қип-қизил ой Анвар тўхтаган муюшка кўлага каби заиф нур сочар эди. Раъно Анвар ёнига етиб "қаёққа юрамиз", деган каби бир йўлга ва бир ҳамроҳига қаради. Соч ўрумларини телпак остига босиб, тўни тўпуғи устига тушаёзган "ёш йигит" Анварнинг кўзига яна ҳам дўндукроқ кўринди. Анвар Раънонинг тўнини бир оз кўтариброқ ушлатди, онда-сонда телпакдан чиқиб қолган соч толаларини яшир-ди ва "ўнгга" деган ишоратни қилди. Раъно олдинда, ундан икки-уч қадам орқада Анвар йўлга тушдилар. Енгил бедона маҳсиси билан қала кафши кичкина оёғига жуда ҳам келишкан Раъно, гўё учкандек тез юриб борар, орқада келган Анвар ғояи омолоғ² ошиққандек ундан қолишмасқа тиришар эди. Узок юрдилар. Элли қадам чамаси нарида гулхан ва гулхан теварагида уч-тўрт нафар кишилар кўриниб, Раъно тўхталди.

— Тўхтама, Раъно, — деди орқадан Анвар, — сен писанд қилмағандек, парвосиз гулхан ёнидан ўта бер, мен улар билан сўзлашиб қолсам, нарироқда кутиб тур. — Миршаблар бемаҳалда қўймас эмиш-ку. — Мен билан сени кўяр... Кўркмай боравур. Раъно иккилангансумон йўлга тушти, гулхангача ўн қадам қолганда миршаблардан бири хайкирди: — Тўхта!

Раъно Анварга қараб тараддудланди, Анвар юра беришка ишорат қилиб, тезлик билан гулхан ёнига етди. Ан-варни таниган миршаб ва қоровуллар таъзиман ўрунларидан қўзғалдилар.

¹ Ғуруб — оининг ботиши.

² Ғояи омоло — умид-мақсад.

— Кўзғалманглар, — деди Анвар гулханда исиниб, — даҳбоши ҳам шу ерда эканлар...

Анвар "даҳбоши" деб атаган юм-юмалоқ киши Қорунбой исмлиқ бўлиб, миршабларнинг кизикроғи, шунинг учун ундан "даҳбоши" деб истехзо қилар эдилар:

— Ёнингизда бесақал билан бемаҳалда нима қилиб юрибсиз, тақсир? Одамзодга ишониб бўлмас экан-да...

Анвар, "даҳбоши"нинг кўзи Раънога тушиб қолганини онглади. Гулхандан ўттуз қадамча нарига бориб тўхтаган "бесақал"га кўз қирини ташлади.

— Зиёфатда эдик, даҳбоши.

— Ҳа-а-а-а, менам айтдим... Уй бу ёқда қолиб, энди қаёққа кетапсиз, тақсир?

Анвар кўлини яқиндан иситмакчи бўлиб гулхан тарафка бир қадам бости.

— Эшитмадингизми, ҳали?.. Мен Раис кўчадан... янги ҳавли олдим.

— Муборак, муборак.

Анвар қутлуғ айтиб, улар билан хайрлашди. Миршаблар унинг хурмати учун кўзғалишиб қолдилар.

Гулханчилардан элли қадамлаб узоқлашқач, Раъно Анварнинг етиб келиши учун йўл устида тўхтади.

— Нима деяпти у гўрсўхта?

Анвар ҳиринглаб кулди ва Раънонинг елкасига қоқди:

— Юр, юр, йигитча. Гўрсўхта тўғри айтяпти.

— Етаёздикми, қаерга борамиз?

— Яқин қолди, кечаги хотиннинг уйига...

Раъно оддинга тушиб кетди, узоқкина сўзсиз борғандан кейин орқасига қайрилиб сўради:

— Ўзлари яхши одамларми?

— Яхши, яхши, — деди Анвар ва ўн қадам чамаси индамай борди. — Сен уй эгасидан қочиб ўлтурма, ўзи меним оғам... Тузукми, Раъно?

— Хўб.

Яна бир оз юриб торроқ бир кўчага бурилдилар. Султонаlining дарбозасига еткунча иккиси ҳам оғиз очиб гапиришмадилар.

52. ДЎСТЛИҚ "КАРОМАТИ"

Эрталаб хоннинг ҳарамдан чиқиш вақти яқинлашқан, салом ва истиқбол учун хослардан саккиз-тўққузи йиғилган эдилар. Шу кутиш асноси эшиқда ҳовлиқиб Султонали кўринди. Қора бармоғи билан хослар ичидаги Абдурауф тунқотарни ўз тарафига имлаб, орқасига қайтди. Абдурауф тунқотар ажабланган ҳолда даҳлизга чиқиб, ўзини четка олиб турган Султоналига, нима гап, деган ишоратни қилди. Султонали лабини тишлаб, қўли билан тунқотарни ўз ёнига қақирди. Тунқотар маҳсичан оёғини ерга босиб Султонаlining ёнига келди.

— Хўш?

Султонали бошини икки елкасига ирғатиб, лабини тишлаб олди.

— Мирзобошимизнинг миси чиқиб қолди-ку.

— Хўш, хўш?

Султонали тунқотарнинг қулоғи остига энггашти ва ярим товуш ичида деди:

— Мирзо Анвардан онҳазратка номуссизона бир хиёнат содир бўлди.

Тунқотар бошини қуйроқ тушуриб, Султонаlining афтига эгри қаради:

— Масалан?

— Мирзо Анвар уч-тўрт кундан бери меним ҳавлимда қўниб юрар эди, — деди Султонали ва сўз ораси уёқ-буёққа қараб қўйди. — Чамаси устозига бир хиёнат қилгандан кейин меним ҳавлимда ётиб юрган экан... Ўз устозини билмаган бу бепадар, олампахоҳнинг ҳам бетларига

оёқ қўйишдан тоймай, мазкур устозининг қиблагоҳ учун мувофиқ қўрилган қизини йўлдан оздириб, бу кун кечаси уни қочириб меним ҳавлимга олиб келди... Гарчи ўз ҳавлимда ётқан меҳмоним ва дўсти қадрдоним бўлса ҳам, валинеъматимнинг ҳаққи намакларини унутқан бу беҳаёнинг андишасизлигидан ҳар мўйим бир ништардек кийимимдан тешиб чиқаёзди. Унинг йигитлигига тилда таҳсин ўқуб, ичдан лаънат айтиб, жанобни хабардор қилиш учун югуриб келаётқаним-да, бек ака.

Тунқотарнинг кўзи қинидан чиқаёзиб, бир-икки қайта соқолини қўли билан букиб ямлади.

— Падар лаънат. Ўзи ҳозир сизнинг уйингизда? — Ҳа, ҳа... Қиз ҳам шунда. Жанобнинг раёйлариини билиш қийин-ку, бироқ менга қолса, вақт қочирмай уни ҳозироқ қўлга олиш керак-да.

— Бўлмаса-чи, — деди тунқотар елкасини қисиб, — мен ҳозир арз қилай. Раҳмат сизга.

Тунқотар хузури хоска кириш учун шошилди. Султонали хоннинг "ҳаққи намагини" бенуксон адо қилиб, хотиржамъ девонга қайтди. Анварнинг энг содиқ кишисининг охириги "кармати" ниҳоят шу бўлди.

Кўб фурсат ўтмади. Девоннинг даричаси ёнига келган тунқотар Султоналига чиқ ишоратини қилиб, ўзи нарироққа кетди. Ҳовлиққан, энтиккан Султонали оёғини онда-сонда ташлаб, девонхонадан чиқиб келди.

— Марҳамат?

— Ушлашка буюрдилар.

— Айни каромат, — деди Султонали.

— Иккисини ҳам албатта?

— Албатта.

Ёнига тўрт нафар ясовул олиб, Султонали йўлга тушти. Ташқи дарбоза ёнига қантарилган отлардан бирисига миниб, тунқотар ҳам уларнинг изига кирди. Озгина юргандан кейин, тунқотар яёвлардан ўзди. Унга етиб юриш учун Султонали ва ясовуллар елиб бордилар. От билан баробар югуришар, озгина кейинда қолсалар, отлиқ тунқотар тез юришга қистар эди. Шу йўсун ҳаллослашиб узоқ чоптилар... Бурулишқа етканда Султонали бир оз сусланиб, ўзидан ўн от адими йироқда борган тунқотарни чақириб тўхтатди ва қўлини ўнгга силтади. Тор кўчага кириб кетдилар. Уч дақиқа чамаси елгандан сўнг, Султоналининг дарбозаси кўринди. Султонали тўхтади...

— Ўша кўриниб турган дарбоза... Озгина таҳаммул қилинсин-чи, бек почча, меним киришим яхши бўлмас, дейман?..

Тўрт адимча олдинда борган тунқотар отнинг жилавини тортди.

— Нима учун?

— Меним дўстлиқ отим бор... Мен четроқда турсам маъқул бўлмасми?

— Маъқул, маъқул.

— Раҳмат... Дарбозадан кирсангиз меҳмонхона бор; ул шунда бўлса керак, қиз эса ичкарида эди.

Султонали шу сўзни айтиб, ўзини қаршидағи дарбоза йўлагига олди. Тунқотар йигитлар билан дарбозага қараб кетди. Дарбозанинг ҳар икки табақаси ҳам лангталлаб очилган, ичкари тарафдан хотин ва эр кишининг сўзлашқан товушлари эшитилар эди. Тунқотар отдан тушиб жилавини ясовуллардан бирининг қўлига берди:

— Сен от билан шу ерда турасан, дарбозадан на хотин ва на эркак кишини чиқармайсан, — деди тунқотар. — Сиз йигитлар, мени орқамдан кинингиз, Анварни кўрганингиз он ҳеч нарсага қарамай, қўлини боғлангиз.

Ясовуллар садоқат нишони кўрсатдилар. Тунқотар уч-тўрт қадам ичкари юрди ва йўлак даромадида тўхтаб ичкарига қулоқ солди. Ичкаридан эр ва хотин сўзларини эшитди.

— Шарманда бўлдим, расво бўлдим!..

— Шарманда бўлиш ҳеч гап эмас, — деди ичдан тунқотар.

— Вой шўрим курсин!..

— Албатта шўринг қуруйди, моча!.. — деди тунқотар.

Тунқотар, йигитларга "орқамдан" ишоратини қилиб, бирдан саҳнга чиқди... Саҳннинг ўртасида қўлида бир қоғоз ушлаб, бошини қуйи солган Солиҳ махдум турар эди. Махдумнинг ёнида икки киши, улардан берироқда паранжилик уч хотин қадалган эдилар. Тунқотар ва ясовулларнинг шапраси билан ҳамма чўчиб кетди. Махдум қўлини бир-бирига уриб, оҳ чекти:

— Шарманда бўлдим, расво бўлдим!

Тунқотар шошиб, олпонғ-толпонғ махдумнинг ёнига келиб етди.

— Нима гап?

Махдум шарт этиб, пешонасига уриб, йиғлади:

— Сўзлагали тил йўқ... Жанобнинг олдиларида шармисор, ғазабка сазовор бўлдим... Эрталаб уйғонсақ, бепадар ожизамиз йўқ... Саросима уён-буён югуриб турганимизда, мирзо Султоналиникидан, қизингиз бизникида, деган хабар борди. Биз аёллар билан югуришиб келсак, бир онда...

— Хўш, хўш?

— Ҳаромзода Анвар уни йўлдан оздириб, бу ердан ҳам олиб қочибдир... Ҳарчанд ичкари ва ташқарини излаб, ушбу хатдан ғайри асар топмадиқ... Эвоҳ!..

Хотинларнинг биридан йиғи товши эшитилди. Тунқотар махдумнинг қўлидаги хатни юлққандек ўз қўлига олди.

"Иззатлик мирзо Султонали оғамизга! Маълум бўлсинким, синглингиз билан маслаҳатлашиб ўз ҳаётимиз учун сизникида туришни хавфлик, деб ўйладиқ. Гарчи дўст кўринсангиз ҳам, баъзи нолойиқ ҳаракатларингиз бизни шубҳага солди. Айниқса хотинингизнинг Раънога бузуқ қиз билан қилган каби муомаласи яна бизни хавотирга туширди. Шуларга мабни¹ алдаган каби сизни ўрдага жўнатишқа, сиздан сўнг уйингиздан кетишқа мажбур бўлдиқ. Дунёда дўсти содиқни топиш қийин экан. Сизга ҳарчанд: "Мен ошиқман, қиз маъшуқамдир, олампаноҳқа қилган бу хиёнатим ёлғиз ўз тарафимдан содир бўлган жиноят эмас", десам ҳам, сиз "Ёшлиқ қилибсан, марҳаматлик подшоҳинг ҳақини унутибсан, дейсиз. Лекин сиз шу қиз йўлида ҳатто бош мунишийликдан ҳам кечиб турганимни ўйламайсиз. Бунинг учун мен сиздан ранжисмайман. Аммо сизни инсон фаҳмлаб, уйингизга дўст олиб келганда бу қадар тундлик, бу қадар риоясизлигингиз кишига қаттиг таъсир қиладир. Ичкарида ҳатто қиз бечоранинг бошига ёстиқ ҳам бермаганлар. Баракалла сизга, баракалла янгамизга, баракалла одамгарчиликка!..

Аддои дўстингиз АНВАР".

— Одамгарчиликни ҳам билади, бу туз кўр қиғур! — деди захарханда ичида тунқотар ва хатни буклаб ёнига солди. — Ичкаридан мирзо Султоналининг хотинини чақириб беринглари-чи!

Хотинлардан бири ичкарига кўзгалди. Рузвон йўлакда турган бўлса керак, хотин ички эшик ёнида тўхтаб, йўлак билан сўзлашди. Тунқотар эшик ёнига келди.

— Сиз шундамисиз, янга?

— Ҳа, айланай.

— Сиз бу гаплардан нима биласиз?

Рузвон эшик панасига яшириниб, бир оз жавобсиз турди ва бир-икки томоқ қириб қўйди:

— Уч кундан бери мирзо Анвар отлиғ йигит бизнинг меҳмонхонада ётиб турар эди, айланай... Шу йигит бу кун ярим кечада бир қизни бошлаб келди, мен хайрон бўлиб мирзонгадан сўрасам, шундай-шундай гап... Жуда хафа бўлиб кетдик-да, айланай. Кет дегали юз чидамайди, киши чақирғали яна вақт эмас; мирзонгиз билан кенгашиб, эмди ҳарчи

¹ *Мабни* — биноан.

эрталабгача жой берайлик, тонг отса, буларнинг татиғини бергучилар топилар-ку, ахир дейишдик. Тонг отди, мирзо Анвар у кишига: "Мен бунда яна бир кун тураман, шунгача бизни эҳтиёт қилсангиз бўлади", деган эмиш. Мирзонгиз шошиб ўрдага кетди, у кишидан кейин мен ҳам тинч ўлтуралмадим, айланай. Қўшнимизнинг боласини қизнинг уйига чоптирдим. Бир вақт мен билан сандалда ўлтурган қиз уйдан чиқди, мен ташқариға чиққуси келдими, деб бепарво ўлтурабериппан, айланай... Шу чиққани билан қайтиб кирмади-қўйди. Кўнглим ғаш тортиб, ҳавлига чиқиб қарадим. Йўқ, ташқаридамикин деб шу турған жойимға келган эдим, уёқдан булар келишиб қолди... Бўған гап шу, айланай!

Тунқотар афсус чекиб махдумнинг ёнида турған кишиларга яқин келди.

— Сизлар нима қилиб юрасиз бу ерда?

— Биз... биз мирзо Султонаlining қўшнилари бўламиз.

— Жуда яхши, хизмат?!

Тунқотарнинг қариҳ¹ бу муқобаласидан кишилар сиқилиб қолдилар.

— Мен кўчада эдим, — деди бириси кўрка-писа, — уёқдан домла билан аёллар келиша берди... Аёллар йиғлашқанға мирзонинг уйида бир гап бўлғанми, деб.

— Текин томошачиман, дегин... Хўб, сен-чи? — Мен ҳам мирзо Султоналига қўшни бўламан, — деди иккинчи киши: буниси ўзига бир оз тетикроқ эди. — Бироқ мен сизларнинг гапларингни эшитиб, бир нарсага ҳайрон бўлиб туриппан-да.

— Нимага ҳайрон бўласан?

— Мен шунга ҳайрон бўляпманки, янгамнинг сўзига қарағанда, мирзо Анвар ўз ёнида паранжилик хотин билан чиқиб кетса керак эди... Боя мен уни дарбозадан чиқиб борғанида кўрдим, ёнида хотин-потин деган гап йўқ эди.

— Ёлғизмиди?

— Ёлғиз-ку эмас эди, бироқ ёнидағиси аёл эмас, дўндиққина бир бесақал эди.

Тунқотар қўшнининг сўзига тушунмади, елкасини қисиб қўйди.

— Сиз аниқ кўрибсиз, Карим ака, — деди у ёқдан Рузвон. — Қиз кечаси келганида ҳам эркак кийимида эди. — Ўб, падар лаънат! — деб юборди тунқотар. Устиға тоғ ағдарилған махдум бошини яна қуйироққа солиб, хўнгири-хўнгири йиғлади.

— Бўлар иш бўлған... — деди тунқотар атрофига хитобан, — улар-ку, албатта, қўлга тушиб жазосини топар, бироқ жанобнинг шаънларига жуда оғир гап. Биноан алайх, шу ердаги сирга воқиф бўлғанларнинг вазифаси бу ҳодисанинг кишига сўзламаслик, кўрган-кечирганини шу ерда қолдириб кетишлик!

Кишилардан: "Албатта, албатта!" деган жавоб бўлди. Сўнгра тунқотар махдумнинг ёнига келди.

— Сизда гуноҳ йўқ, бироқ қиз ўсдиришни билмас экансиз. — Бандамиз, бандамиз, — деб йиғлади махдум. — Илоҳи жувонмарг бўлсин, мени ерга қаратди.

Паранжидаги хотинларнинг бири бўлған Нигор ойим пиқ-пиқ йиғлади. Тарбузи қўлтуғидан тушқан тунқотар ясовулларнинг олдиға тушиб, тарс-турс кўчага чиқди, йигитлардан бирининг кўмагида отқа миниб, жилавини қўйди. Султонали яширинған дарбозага етканда йўлакай чақириб ўтди:

— Мирзо Султонали, чиқинг. Қочқан, падар лаънатлар! Султонали кўзини катта очиб, дарбозадан чиқди.

— А, чинми?

— Қочқан, — деди тунқотар хатни Султоналига узатиб, — ўқуб, яна менга қайтаринг, жанобга ҳам кўрсатишимиз керак...

...Султонали шу ҳодисанинг иккинчи куни хонға қилған садоқатининг самарасини ҳам

¹ Қариҳ — ёқимсиз, хунук.

кўрди, яъни бош мунший бўлиб белгиланди.

53. ЧАЁННИНГ НАМОЙИШИ

Бу кеч масжид хужраси яна обод, катта шамъни тоқчага қўндириб, очиқ танчага писта кўмир солиб, маъ-юс, бир-бирига ёнма-ён ўлтурғучи икки муфти қўлларини оловга товлар эдилар. Хужранинг тўрдаги тоқчасига беш-олти дона қалин муқовалиқ китоблар терилган, уларнинг варақ тахида — "Шарҳи мулло Жомий", "Ақоиди маъ-алҳавоший", "Ҳикматул-айн", "Ал-виқоя", "Сияри шариф" каби сўзлар ёзилган эди. Кун ботиш тоқча девориға гул равишида туширилган дуо ёки шунинг каби муқаддас калималар ёзиғлиқ бир қозғоз ёпиштирилган. Сирлар билан турланган қозикларнинг бирига бева хотиннинг декчасидек бир салла илинган эди.

Шаҳодат муфти касавни олиб, чўғни титди ва кенг кўкрагини шишириб нафас олди.

— Ажаб бедаво дард-да.

Калоншоҳ мирзо бошини ирғатиб қўйди.

— "Сўйган ёрим сен бўлсанг, кўрган куним не бўлғай", — деб давом этди муфти. — Улуламир кадрношунос бўлгандан сўнг қийин экан. Шу оқпадарнинг қўл остида ишлагандан девонни ташлаб кеткан беҳроқ.

— Сабр қилинг, домла, сабр: "Инналлоҳа маъассобирин"¹.

— Албатта... Ва лекин Султоналидек бемаънига бош эккандан, ҳар рўз ўн таёқ еган яхши.

Хуфтани ўқуғандан сўнг таҳорат янгилаб юргучи мулла Абдурахмон хужра эшигида кўринди. Кичкина ховонча бошидаги оқ тепчима тўппи ва қора узун соқоли уни хиндиларнинг савдогари қиёфатига қўйган эди. Мулла Абдурахмон ичкари кириб, қозикдаги саллани оқ тўппи устидан кийди.

— Мен жанобларнинг сўзлари билан уйга овқат буюрмадим-а?

— Лозим эмас, биз уйдан овқатланиб келганмиз.

Мулла Абдурахмон танча ёниға келиб ўлтурди ва ер остидан Шаҳодат муфтига қараб илжайди.

— Шундай қилиб, мирзо Анварни қиз билан қочирдингиз?

— Қочириш бўлса, қочирдиқ ва лекин қордан қутулиб ёмғурға тутилдиқ, мулла Абдурахмон.

— Мен эшитдим.

— Куллу явмин батар² — буниси ундан ҳам қабиҳроқ бўлди... Беш кундан бери юраклар зардобка тўлди, мулла Абдурахмон, — деди муфти. — Кеча бизникига йўқлаб борган экансиз, Сиз кетибсиз, мен келибман-да, кўб афсус қил-дим. Бу кун мулла Калоншоҳни олиб, сиз билан суҳбатлашиб қайтайлиқ, деган ниятда...

— Қуллик, таксир, қуллик, — деб мулла Абдурахмон қимирлаб ўлтурди. — Мен Анвар билан Султонали можаросини фақат кеча мирзо Боисдан эшитдим. Бу тўғрини аниқроқ билиш учун жанобингизнинг хизматингизга борганим эди... Хўш, ҳаводис нима?

— Ҳаводисми? Қани сўзланг-чи, мулла Калоншоҳ.

Калоншоҳ, сўзлай беринг, дегандек Шаҳодат муфтининг ўзига ишорат қилди. Шаҳодат муфти кўзини юминқираб, ҳаводисдан³ саҳифа очди:

— Ҳаводис шулки, Анвар борасиға сизнинг олган нишонингиз жиддан тўғри тушиб, биз куткандин ҳам зиёдароқ самарага эришкан, яъни мағрур гўдагимиз қизни атиб қочқан...

Мулла Абдурахмон ҳақимона илжайди, Шаҳодат муфти давом этди:

— Чамаси, нисфи шаб-ярим кеча асноси, дўстим, деб ёнида қиз, Султоналининг уйига

¹ Оллоҳ сабр қилғучилар билан биргадир (Оят) (муал.).

² Куллу явмин батар — кундан-кун баттар.

³ Ҳаводис — ходисалар, воқеалар.

келган. Султонали тойг отқунча икки гўдакнинг қўйинини пуч ёнгоққа тўлатиб чиққан, эрта билан улар уйқуда ётқанда, Султонали ўрдаға югуриб келган; воқияни тунқотарға сўзлаб, тунқотар хонға йўлиқиб, хоннинг буйруғи билан ёнларига ясовуллар олиб келсалар, ошиқ-маъшуқ йўқ, улар жойида Султоналига аталган бир сабнома¹ бор... Чамаси, Султонали аблаҳлик қилиб, Анварни бад олдириб қўйган ва тонг вақти, улар уйқуда экан чоқда ғойиб бўлиб, яна шубҳани ортдирган бўлса керак. Султонали Анвар билан қизни тутиб бералмаса ҳам, баҳарҳол хонға яхши кўриниб, Анварнинг ўрнини олишқа муваффақ бўлди. Барча ҳаводис мана шундан иборат.

Абдурахмон ҳикояни эшиткандан кейин, бир неча вақт сўзсиз ўлтурди. Танчадаги оловни тузатар экан, ер остидан муфтиларга қараб илжайди.

— Мирзо Боисдан ҳам шу маолни² эшиткан эдим, — деди ниҳоят. — Жанобларнинг фикрлари балки тўғридир, аммо мен бу маолдан бир оз шубҳа қиламан...

— Яъни, масалан?

Абдурахмон кўлини ўйнаб, яна бир оз сукутда ўлтурди, сўнгра лаби оҳиста-оҳиста очилиб юмила бошлади:

— Бу ҳаммаси Султонали билан Анварнинг ўюнидир, деб ўйлайман... Бу андишамга бир неча сабаблар ҳам бор. Жаноблардин махфий эмасдирким, биз ўзаро қандай яқин бўлсак, Султонали билан Анвар ҳам ўзаро шундай қалин дўст эдилар. Бинобарин, ақлга "қарға қарғанинг кўзини чўқур эканми?" деган савол келадир; жаноблар шу борани қандай тушундилар экан.

Шаҳодат муфти Калоншоҳқа қараб қўйди, Калоншоҳ парвосизроқ кўринар эди. Орада яна бир неча вақт сукут ҳукм сурди.

— Султонали сармунший бўлиш учун дўстидан кечса ҳам мумкин, — деди муфти. — Иккинчи тарафдан, сизнинг фикрингиз ҳам эҳтимолдан баъид³ эмас.

— Султонали дўстидан кечмай туриб ҳам бу найрангни қилса мумкин эмасми, домла? — деб кулди Абдурахмон. — Масалан, хон олмоқчи бўлган қизни қочирғучи Анвар икки бошдан-ку, қайтиб сармунший бўлолмайди, бошқа тарафдан, хиёнаткор дўсти бўлиб танилган Султоналининг ҳам ҳаёти таҳлика остида турадир... Бас, шу ҳолда бу найранг тўқилган бўлса, яна тўғриси, шу хийлани Султоналининг амнияти талаб қилган бўлса, сиз билан мен ғайраз қандай мантиққа суяна оламиз?

Шаҳодат муфти ўрnidан турди, Абдурахмоннинг ёнига келиб, орқасини қоқди:

— Раҳмат, ўғлим, раҳмат. Сени тукқан онанға ва ўкутган устозингга раҳмат.

Абдурахмон ерга қараган ҳолда илжайди. Шаҳодат муфти унинг ақлига таҳсин ўқуй-ўқуй, нос чакиб ўз жойига ўлтурди.

— Мулла Калоншоҳ-а, шу гап бизнинг ақлимизға асло келмабти-да?

Шаҳодат муфтининг хурсандлигига қўшулмай, тунд ўлтурғучи Калоншоҳ, парвосиз кўлини оловға иситди.

— Мен шу андишани ҳам қилган эдим, — деди бир оздан кейин Калоншоҳ, — лекин ақлим бовар қилмаган эди ва ҳозир ҳам бу фикрга қўшула олмайман.

— Сабаб?

— Боис шулки, Султонали Анварга суиқасд қилмаганда ҳам унга ҳеч гап йўқ эди. Аммо ул хонға қаробат⁴ ҳосил қилиш учун аздаҳидил Анварнинг қасдиға тушканким, бунда шубҳа йўқ.

Ўзгалар тарафидан сўзланган фикр ёки бақс ҳар қанча мантиқий бўлганда ҳам Калоншоҳнинг қарши чиқиш феъли бор эди. Унинг бу феълига яхши тушуниб қолган Шаҳодат

¹ *Сабнома* — сўқиб, таҳқир қилиб ёзилган хат (*муал.*).

² *Маол* — мазмун, маъно.

³ *Баъид* — узок.

⁴ *Қаробат* — яқинлик.

муфти бош чайқади.

— Биз янглишамиз.

Калоншоҳ яна юқоридағи сўзини такрорлади:

— Бачи маъни янглишамиз? Мулла Абдурахмоннинг ўзи ҳам ўйлаб кўрсин, башарти Султонали дўстлиқ юзасидан Анварни қочириб юборғанда ҳам унга ҳеч бир зарар йўқ эди. Бас, Султоналининг ҳамма ҳаракати тўғри, Анварга хиёнат қилиши мансаб умидида эканлиги шубҳасиз.

Орада ўз фикрига қарши шунча раддия ўтса ҳам, парвосиз, гўё мууроқабада¹ ўлтургучи мулла Абдурахмон яна илжайиб бош кўтарди.

— Султоналининг Анвар билан ати-қатилиғи ўрдадан ҳ.ар кимга маълум-ку, домла. Башарти ўз уйида турган Анварнинг хиёнати тўғрисида Султонали ўзини тағофулға солса, мардумнинг кўнглига нима гап келар эди, айниқса, жанобларингиз қандай андишага тушар эдингиз... Ожизнинг фикримча, ул найрангбозлар бир ўқ билан неча кўшни урганлар, масалан, жанобга Султоналининг садоқати зоҳир бўлди, сармуншийлик вазифасига беозор ўлтуриб олди ва учунчидан, мардум кўзини бўяди.

— Баҳархол... баҳархол Анварга қарши чиқмағанда ҳам Султоналини на хон ва на биз айблаш олар эдик.

— Хўш?

— Хўш-пўши йўқ, — деди қизишиб қолган Калоншоҳ, — биравнинг устига айб қўйиш учун, шаръан шоҳидлар ло-зим, даъвони исбот қилиш герак... Хах-хах-хах, сен фалончи гуноҳкор билан дўст эдинг, деб кишини айблаш. Масалан, ушбу даъвони қилғучи ўзингиз ҳам уларнинг маслаҳати устида бўлмагансиз; фақат шундаймикин, деган мулоҳазада сўзлайсиз, ҳолбуки, сизнинг сўзингизнинг шаръан тўрт пуллик қиймати йўқ, ука...

Калоншоҳ жуда қизишиб кетди, "шаръан сўзингизнинг тўрт пуллик қиймати йўқ, ука" таҳқири билан мулла Абдурахмон ҳам бўзариб олди.

— Меним сўзим бир мулоҳаза, тақсир, мулоҳаза шаръан исботка буюрилмаган. Ҳоказо, ўзингиз айтканча, гўё маснад² учун жон отиб юрган Султоналининг зоҳир³ ҳаракатига ҳам ишониб бўлмайди.

— Шунинг каби, сизникига ҳам вусуқ⁴ йўқ.

— Мен айтаяпман-ку...

Жанжалнинг каттага кетишини фаҳмлаган Шаҳодат муфти Абдурахмоннинг сўзини бўлиб, орага тушди:

— Баҳс нима ҳожат? Мулла Калоншоҳники ҳам тўғри, сизники ҳам ҳақиқат... Аммо ҳозирги масаламиз қайси фикр тўғрилиғи устида эмас, қайси йўл билан Султоналини бу ўрундан олиб ташлаймиз борасида.

Кўб йиллардан бери бирга юриб, ўз руҳига тушуниб қолган Шаҳодат муфтининг бу сўзи билан Калоншоҳ озгина ёришди.

— Ана бу бошқа масала, — деди, — мулла Абдурахмоннинг фикрини тўғрими, эгрими, суриштирмай, унга фақат бир тадбир деб қарасангиз бу бошқа гап, аммо маҳзи ҳақиқат⁵, деб билиш бус-бутун хато.

Шаҳодат муфти бу масалани ёпиб, иккинчи тарафка ўтишка шошилди. Чунки Абдурахмон яна бир илжайиб икки оғиз сўз айтса Калоншоҳнинг оғзини тикиш оғир ошар, Шаҳодат муфти буни яхши онглар эди.

¹ *Мууроқаба* — мушоҳада қилиш.

² *Маснад* — мартаба.

³ *Зоҳир* — ошкора, очик.

⁴ *Вусуқ* — ишонч.

⁵ *Маҳзи ҳақиқат* — фақат тўғри гап.

— Халос, халос, — деди муфти, — менда воқиб ҳолоғи фараҳ¹ ҳам фақат шунинг устида, йўқса, илми ғайбни² ким билибдир. Аммо мулла Абдурахмон мулоҳазасининг қиймати шундаким, Султонали муаммосини тез ҳал қилса бўлур.

Муфтининг сифориш³ сўзлаши билан Калоншоҳ жуда ҳам ўзига келиб қолди ва "ҳалли қандай" деб ёвошқина сўраб ҳам қўйди.

— Ҳалли осон, жуда осон, — деди муфти. — Биз мулла Абдурахмоннинг мулоҳазаси айни билан жанобга бир ариза ёзамиз, халос.

Мулла Абдурахмон намоишкор Калоншоҳқа қараб, ўнг қўли билан манглайини қашиди... Аммо Калоншоҳ қаноатланмағандек қилиб бош чайқади.

— Хон Султоналининг садоқатига қайоат ҳосил қилган, яна шу ҳолда бу аризага ишонадирми?

— Агар ҳақиқатни айтилса, хон ўзидан бошқа ҳеч кимга эътимод қилмайдир, — деди муфти, — хайр, Султоналига эътимод қўйган ҳам бўлсин, яна бу тақдирда ҳам биз аризани ёза берамиз. Нега? Агар ишонса, Султоналини ўрдадан ҳайдар, ишонмаса, яна бизга нима зарар; бу гап сизга қандай ўхшайди, мулла Абдурахмон?

Абдурахмон кўзини катта очиб, тўғри топқан каби бош ирғатди.

— Аризамиз ўрунласа кўб яхши, билъакс, ўрдадан ўзимиз ҳайдалурмиз, — деди Калоншоҳ.

— Нима учун? — деб сўради муфти.

— Ахир аризани ким берганлиги маълум-ку.

— Йўқ, — деди муфти. — Биз ариза остига имзо қўймаймиз, Калоншоҳ.

— Имзосиз ариза муътамад⁴ бўлмас.

— Муътамад бўлсин-бўлмасин бизга нима зарар; баҳарнавъ шу эҳтимолни хоннинг қулоғига еткарсак бас-да, Калоншоҳ.

— Кимнинг дастхати билан ёзасиз?

— Бу осон, сиз бунисидан хотиржамъ бўлинг, Калон-шоҳ!

Калоншоҳ ноилож ариза ёзишқа роғиб⁵ бўлди. Аризанинг шу мажлисда, мулла Абдурахмон кузурида ёзилиши мувофиқ кўрилиб, муфти таҳрирга ўлтурди.

54. ИККИ ХИЛ САДОҚАТ

Кечаси ёмғур савалағандек ёғиб турадир... Қоп-қоронғи, олти қаричлик тор кўчанинг муюшида турган бир кўлага ёмғурдан қочқан каби, кичкина эшик панасига сиқилган ва зўр бериб эшикни қоқадир.

— Ким?

— Мен, очинг.

— Сафармисан?

— Ҳа.

Эшик занжири "ширк"этиб кўтарилди. Ёмғурда бўккан Сафар ўзини торғина, олди очик йўлакка олиб, эшикни занжирлади.

— Тинчликми?

— Тинчлик, — деди эшик очқан кампир. — Нега кеч қолдинг, Сафар?

— Ёмғурни кўрмайсизми...

Сафар кампирнинг орқасидан сўзланиб саҳнга чикди. Тор саҳннинг йўлак қаторида, тўрт

¹ Менда воқиб ҳолоғи фараҳ — мендаги халиги хурсандлик.

² Илми ғайб — ғойибни билиш, келажакда бўладиган воқеани олдиндан билиш.. Бу хусусият фақат Оллоҳга хосдир.

³ Сифориш — меҳрибонлик, ҳурмат.

⁴ Муътамад — ишончли.

⁵ Роғиб — мойил.

бўйра эни катталигида ости бир қаричқина ердан кўтарилиб ишланган каталак айвоннинг тўр тоқчасида қора чароғ сасиб ёнадир. Сандалнинг бир чеккасида ғўза сугуриб ўлтургучи бир кекса кўр киши кўлидаги ғўза пўчоқ ва суғурган пахтаси билан бошини баланд кўтариб қавлидаги сўзга қулоқ солиб турадир. Сандалнинг иккинчи тарафида, юзини рўймоли билан яширған, хотинми, қизми — ўлтурибди, сандалнинг учунчи томонида, бир тўда чиқарилған пахта орасида чиғириқ кўринадир...

— Ойим қизим бизни жудаам уялтирди, Сафар, — деб сўзланди кампир. — Шунча қайтарсақ кам бўлмайди, эрта-кеч отасининг ёнида ғўза суғуришади.

— Синглим зериккандир-да, опа, — деди Сафар.

— Эсон-омон ўлтурибсизми, почча, ассалом алайкум.

Кўр киши бошини яна ҳам баландроқ кўтариб, икки тарафка чайқади.

— Ваалайкум салом... Ҳа, нега жим бўлиб кетдинг, Сафар? Мулланинг олдиға кирақо, ёмғурда ивидингми, хўб.

Сафар танчадаги юзини яширғучиға қарамасликқа тиришиб, даромади айвондан бўлған хужра эшигига чиқди.

— Эски ҳикояларингизни сўзлаб, опамни зериктирмай ўлтурибсизми, почча?

— Ҳа, ҳа, — деди кўр киши, — қизимнинг ўзиям ҳикояга жуда уста экан-да, дам мен ҳикоя айтаман, дам ойим қизим айтади, асти қўйсанг-чи бизни, Сафар.

— Бали, бали.

Сафар хужранинг эшигини очиб, ичкарига кирди. Сандал устига қора чароғ қўйиб, олдиға китоб ёзған Анвар Сафар бўзчининг истиқболиға қўзғалди.

— Ўлтуринг, ўлтуринг, шу ишингиз ёмон-да, мирзам... Саломатмисиз? Зерикмадингларми? Уч кун кечикдим-а. Мендан хафа бўлған чиқарсиз-ов... Ҳа деганда у ёқдан хабар бўлавермади, унинг устига аёллар навқасланиб¹ қолди...

— Зарари йўқ, тоза ивибсиз, Сафар ака. Асли бу кун ҳам чакки овора бўлгансиз.

— Жаззаси чопонни солиб ташлаш-да, мирзам, — деди Сафар чопонини ешиб. — Қани ўлтуринг... Юртда тинчлик, ер-дўстдан сизга салом, мирза оғайнингиз хотиржамъ миршабошилиқни қиляпти... Мен бўлсам, сенгаям бали, устозинггаям бали, деб юрибпан.

Анвар илжайди. Сафар бўзчи сандал ёниға ўлтуриб, маҳ.сисининг қўнжидан бир қоғоз олди. Анвар қоғозни ундан олиб сандал устига қўйди. Қозикда осилған чопонини келтириб, Сафарнинг яхтакчан елкасига ёпти.

— Шамоллайсиз, Сафар ака, ўраниб ўлтуринг.

— Ҳамма вақт кайиб қоғансиз-да, мирзам, — деди Сафар ва устига ёпилған беқасам чоюннинг астар-аврасини текширди. — Тоза яхтак киймаган эдим, бунингиз менга увал-да, ука.

Анвар ўлтурар экан, эътиборсиз қўл силқди ва сандал устидан хатни олиб очди:

"Баланд мақом, лойиқи эҳтиром, буродарим мирзо Анвар.

Дўстлар шод, душманлар гамгин, явми саодат² яқиндир. Фалак кажравлиги аҳли салоҳ³ устига ҳар рўз ҳар ранг⁴ жавр тугдирса ҳам, ба ҳамаҳол⁵ лайли залиманинг⁶ явми навираси⁷, риёзати қавиянинг⁸, ажри азимаси⁹ бордир. Жаноби сарвари коинот, муширлар шарридин¹

¹ Навқасланиш — ҳолсизланиш, дармонсизланиш, касалга чалиниш.

² Явми саодат — саодатли кунлар.

³ Аҳли салоҳ — тўғри кишилар.

⁴ Ранг — турли.

⁵ Ба ҳамаҳол — ҳамиша.

⁶ Лайли залима — қора тун.

⁷ Явми навира — нурли кун.

⁸ Риёзати қавия — катта машаққат.

⁹ Ажри азима — улуг мукофот.

сақланмоқ учун ўзларини зор паноҳига олган эрдиларким², бу амсолингиз³ каби уммати ҳақиқийларга⁴ суннат бўлди. Баъда, камина дўсти хосдин арзи ихлос⁵ шудирким, барча тадбирларимиз шоҳи мажнунга⁶ ва ғайри ашқиёга⁷ баайни афсун каби таъсир қилиб, ўткан хатда ёзган мулоҳазаларим хаёлдин ҳақиқатка ошмоқда. Каминага хоннинг эътимоди ёндошмоқда ва ул андишаларимиз эҳтимоли биздин узоқлашмоқдадир. Можаро бир неча кун сир бўлиб кечса ҳам, алҳол ўрдадин баъзилар бу сирга воқиф бўлганга ўхшайдирлар, маъаҳозо⁸ очик сўзлашқа ҳеч кимда ҳад йўқ. Аммо, иккинчи тарафдин, сизни излашқа махфий буйруқлар берилди, дарбоза беклари ёнига хуфиялар юбррилди, бинобарин, сиздин илтимос, ушбу хавфлар кўтарилгунча бениҳоят эҳтиётда бўлиш, Тошканд ниятини бир неча ҳафтага мавқуф⁹ қўйишидир. Хизматингизга Сафарбой билан ушбу хатни озгина кечиктириб юборишим боиси ҳам, мазкур хавфлар борлигининг бўлиб, маълумингиздир, Сафарбойнинг табиъатида андак бебоклик¹⁰ ва лоқайдлик бор. Бинобарин, мухобароти дигаримизни¹¹ унинг аёли воситасида қилсамми, деган андишадаман. Зеро, аёл киши, ба ҳарҳол, мардум назарига яхши ва кундуз кунлари борса ҳам хавфсиз. Аммо бошқа эҳтиёт ўзингизга мунҳасир¹². Зинҳор ба садди¹³ зинҳор, ҳамсоёлардин хотиржамъ бўлинмасин. Соний — сизга тегишлик ғариба¹⁴ хабар шудирким, кеча ўрдадин қайтиб келсам, меҳмонхона саҳнида уч нафар йигит ўлтурубдир. Ҳар учави ҳам бизнинг Фаргона кийимида бўлмаган бу йигитларни ариза ёздиргали келганми, деб ўйладим. Салом-алиқдин сўнг уларни меҳмонхонага олиб кирдим. Истифҳоми¹⁵ сабаби таширфдин сўнг, йигитлардин бири меним ким эканлигимни аниқлаб олди, баъда, афсус чекиб, сизнинг можаронгизни сўзлади. Мен тамом ҳайратда қолиб, хуфияларми, деган андишага тушдим. Бу ҳодисани кимдин эшитдингиз, мирзо Анварга қандай алоқангиз бор, деб сўрадим. Опамдин эшитдим, ўзим мирзо Анварнинг оғаси бўламан, деган жавобни берди. Мен таажжубда қолдим; зеро, оғангиз борлигини сиздин эшитмаган эдим. Ўткан хатимда ёзганимча, бу йигитка ҳам опангизга берган жавобни айтдим, яъни, ўзимни оқлаш учун ҳодисага бирмунча ёлгон аралаштириб сўзладим. Йигит-оғангиз бўлмиш афсус чекти, ўн йиллардин бери Қўқонда бўлмаганлигини, бухоролик бир саркарда эшигида хизмат қилганлигини, қариндошларини кўриши учун Бухородан Самарқандга келиб, у ердаги катта оғасини тополмаганини, ундан Қўқонга ўтиб, бунда ҳам сизга йўлиқолмай қолганини сўзлади. Баъдаз унинг устидаги шубҳам бир оз зойил¹⁶ бўлиб, кўнгил кўтардим. Оғангиз бўлмишининг ёнидаги йигитлар бизнинг бу тарафнинг кишисига ўхшамайдирлар. Булар оғангиз бўлмишининг ҳамроҳлари, Қўқонни томоша қилгали келган эмишлар. Сизга оғалиқ даъво қилгучининг исми Қобилбой, туси сизга ўхшаб келса ҳам, ўзи тўла, паҳлавон йигит ва ҳар учави ҳам забардаст кўриндилар. Ҳарчанд қистасам ҳам, уларни овқатқа тўхтатиб бўлмади. Сиз кечаги мактубингизда меним сармунийий тайинланишимдан таъвишланиб, орада муфтилар, Абдурахмонлар бор, сизга бирар заҳмат

¹ Шарр — ёмонлик, гуноҳ иш.

² Муҳаммад пайгамбар исломни ошкора тарғиб этаётган даврида Макка мушрикларининг таъқибидан Мадина шаҳрига кочиб, Абу Бакр ва бошқа саҳобалар билан бирга йўлда ғорга яшириниб жон сақлайдилар. Султонали шунга мисол қияпти.

³ Амсол — мисол.

⁴ Уммати ҳақиқий — пайгамбар йўлидан борганлар.

⁵ Арзи ихлос — самимий арз.

⁶ Шоҳи мажнун — ошиқ хон.

⁷ Ғайри ашқиё — ўзга золимлар.

⁸ Маъаҳозо — шу билан бирга.

⁹ Мавқуф — тўхтатиш.

¹⁰ Бебоклик — 1. Ҳайикмаслик; 2. Мулоҳазасизлик.

¹¹ Мухобароти дигар — бундан кейинги ёзишма, алоқа.

¹² Мунҳасир — боғлик.

¹³ Сад — юз.

¹⁴ Ғариба — ажаб, таажжубли.

¹⁵ Истифҳом — сўраб билиш.

¹⁶ Зойил — йўқолмоқ, аримоқ.

етарми, деган андишани ёзибсиз. Воқигъан, меним учун бу хавф бор, бундан кўз юмиб бўлмас. Модомики, "садоқатим он ҳазратка офтобдин равшанроқ бўлди, девонда мендин гайри мавсуқроқ¹ киши топилмади, баъдаз сармунийлик менга ҳавола қилинди, халос". Ўткан хатимда ёзганимдек, бу "марҳамат"дан бош тортишқа ҳеч бир йўл топмадим, агар узр баён қилсам, сизни тутиб беришқа бўлган ҳаракатимнинг сохиталиги очилиш эҳтимоли бор эди. Чунки хонга садоқат бизнинг "одамлар" фикрича, бирар манфаат тақозосидир. Агар мен хонга "садоқатлик қул" эканман, бу "садоқат" замирида бир манфаатим бўлмоғи лозимдирким, ул ҳам ўз дўстимни ҳолоғи "садоқатимга" қурбон қилиб, эвазига сармунийлик маснадини олишимдир. Башарти шу маснаддин бош тортсам, менга ишончсизлик туғулиши шубҳасиз эди. Бас, шу мажбуриятда мен бу вазифани қабул қилдим. Менга заҳмат етиши тўғрисида сиз ташвиш чека кўрмангиз, модомики, тақдирим шу экан, тағйир² мумкин эмасдир. Бу йўлда қанчалиқ заҳмат чекмайин ва ҳатто бошим ҳам кетмасин, меним учун қийматлироғи инсонга садоқат ва шу садоқатни то ўлгунча қўлдин бермасликдир. Синглимиз Раънобибига салом айтурсиз. Ота-оналарига ҳеч бир зарар бўлмади, фақат "ҳадя" ларнигина қайтариб олдилар. Охирги сўзим яна эҳтиётлик устида: зинҳор-зинҳор ҳар эҳтимолга қарши ҳозир турилсин.

Аллои мирзо Султонали".

Анвар мактубни тугатиб, олдида ёниб турган қора ча-роққа тутиб, куйдирди.

— Эҳтиёт керак-а, Сафар ака?

— Албатта, мирзам, албатта.

— Бу кеч қоласизми, кетасизми?

— Кетмасам бўлмайди, Султоналингиз хафа қилади, ука.

Анвар кулди.

— Кетсангиз, хат ёзиб туришим керак экан, — деди ва тоқчадан сиёқ-қалам олди. — Исидингизми, Сафар ака?

— Ҳа, ҳа... Жон кириб қолди, мирзам.

* * *

... Биз ўткан 51-нчи фаслда Анвар билан Раънони Султоналининг дарбозасида қўйиб, 52-нчи-фаслга сакраган эдик. Шунда чала қолган бир неча аҳволни ҳозир айтиб кечмасак, мухтарам ўқуғучиға Султонали масаласи бир оз онглашилмай қоладирган кўринди. Шундоғки, Анварнинг мажбурият остида Раъно билан келиши Султоналини жуда ҳам шошириб қўйди. Икки орада кучлик муҳаббат борлиғиға яна бир карра амалда қаноат ҳосил қилганидек, уларнинг истикболлини қоронгиликда кўрди. Яна шу ҳолда матонатини йўқотмай, "дўстинг учун қон ют" мақолидаги каби, уларни қаҳрамонликда табрик этди. Анвар эса фақат ўз истикболи устидагина қайғириб қолмай — чунки Раъно ва ўзининг истикболлари мундан кейин ё чик, ё пук эди — аммо икки ўртада бу ботқоққа тойиб кетиши аниқ бўлган Султонали масаласида жиддийроқ ўйлади. Зеро, мулла Абдурахмонга илҳом бўлганидек, Анвар тинчкина Раънони ёниға олиб қочса албатта Султонали ушланар эди. Мулла Абдурахмоннинг фикрларидан ташқари, Султоналининг ўз хотини Рузвонбиби орқалиқ маҳдумнинг уйи билан қилинган китоб алоқаси ҳам бор, энг охирда муфти ва Абдурахмонларнинг Султоналига кучлик адоватлари... Шу мулоҳазаларини Султоналига баён қилиб, фикр сўраганида, ундан аҳамиятсиз жавоб олди. Чунки дўстлик тақозоси ҳар қандай оғирлик қаршисида матонат, кўкрак керишдир, бошингга тоғ йиқилиш эҳтимоли бўлганда ҳам турган жойингдан силжимасликдир — Султонали шу эски қонун тобиъларидан ягона вакил эди. Лекин Анвар ўз дўстини балоға қўйишни хоҳламади. Ҳар эҳтимолга қарши чора кўришни лозим топиб, ўқуғучиға маълум йўлларни, Султоналига таклиф

¹ Мавсуқ — ишончли.

² Тағйир — ўзгартиш.

қилди. Табиъий, ул кўнди. Шу йўсун эртага ўйналаторған томошаға Султоналининг хотини ҳам ўргатилди, ҳатто ярим кечада кўшни Каримбой ҳам уйқудан уйғотилиб, бир тилло баробарига ёлғон гувоҳ тикланди ва шу ондан бошлаб Анвар билан Раъно Каримбойнинг уйига чиқиб яшириндилар.

Маълумдирким, эртаси кун ҳар ким ўз рўлини яхши адо қилиб, иш жуда силлиқ ўтди, ҳатто бу ўртада Солиҳ маҳдум ҳам окланиб қолди. Султонали шу кун кечкурун Тойир акани Сафар бўзчиға юборди. Чунки бу ишда сирдон бўлиш ва Султоналиға кўмаклашиш учун энг мувофик, ҳам ишончлик киши бирдан-бир Сафар бўзчи эди. Хуфтан асносида Сафар бўзчи етиб келди, воқияни эшитиб, дафъатан мирзони яшириш учун шаҳарнинг четроғида бўлган язнасининг уйини жўплади. Дарҳол язнаси, яъни опасиюют уйига югуриб жой ҳозирлатди ва шу кечасидаёқ Анвар билан Раънони элтиб жойлаштирдиким, қолғани ўқуғичимизға маълумдир. Аммо Анварнинг ҳийласи хон ва яқинлариға шундай яхши таъсир қилдиким, биз буни Султоналининг сармунший белгиланишидан онглаймиз.

* * *

"Қир-қир" хат ёзиб борған Анвар, савоғич қалам учини сочиға суйкаб, қаламға ёпишқан лос қилчиғини тушураар экан, Сафар бўзчиға юз ўгирди:

— Мундан сўнгғи келишингизда мирзо Султонали ёнингизға бир киши кўшса керак. Сиз шу йигитни бу ерга олиб келасиз, ўзи меним оғам бўладир, хўбми?

" — Хўб, мирзам, хўб. Мирза оғайнингизға шуни таъйинлаб битсангиз бўлди-да.

— Шундай, мен битяпман.

Анвар яна ёзувға қаради, Сафар бўзчи сандал кўрпасига ўраниброқ ўлтурди. Ташқарида ёмғур тинаёзиб, кучлик шамол кўзгалған, ёмғур томчиларни гоҳо том устига тўпиллатиб қаттиғ тушураар, дарича тирқишидан кирган шамол билан кбра чароғ чайқалиб-чайқалиб ёнар, айвондаги кампирнинг чиғириғидан ғижиллаб чиққан товуш мушук бола мавлаган каби хужраға эшитилиб турар эди.

55. БАРИМТА

Кун чошқоҳдан ошиб, Чорсуда халқ олағовири бошланса ҳам, шундаги бўш дўконларнинг бирида уч нафар йигит ҳануз донг қотиб ухлар эди. Чорсуда бўлиб турған тарс-тўполон гўё бу уч йигитни аллалар эди. Бошиға биттадан шапарак кир ёстик қўйиб, остиға яланқават тақир кўрпача ёзған ва устига гуппи чопонини ёпиб, яна шу ҳолда бахузур хуррак отиб ухлаган бу уч йигит мусофирға ўхшар эдилар. Улар пгу йўсун роҳат қилиб ётқанда, тахтабандлик дўкон ёниға ташқаридан бирав келиб тўхтади ва ҳамма товшини қўйиб, бақириб юборди: "Тўхта, ҳовв Наврўзкул!"

Ухлағучиларнинг иккиси пинагини бузмади, аммо дўконнинг тўрида ётқан чувак бир йигит сўчиб, бошини кўтарди, уйқулик кўз билан атрофига қарағандан кейин, ҳамёза тортди, керишди, сўнгра энг четда ётғучиға кўзи тушиб, ёнидағи йигитни туртди:

— Тўр, Шариф, тур, пешин бўлубту.

Иккинчи йигит кўзини очди:

— Эй, қўйсанг-чи, Раҳем.

— Тур-да, ахи, ана Қобелбой ҳам кеб тўхтабту.

Шарифбой ёстикдан бурилиб, ёнидағи учунчи йигитка қаради:

— Палаънат, қачон келган экан?

— Ким билсин... Инисини бо учратдимикин? Кани, уйғот-чи, палаънатини.

Шарифбой ётқан жойидан кўлини узатиб, Қобилбойнинг муртидан тортди, Қобилбой

финшиб уйғонди:

— Тек ёт, Шариф.

— Инингта йўлиқдинг-чи?

— Йўлиқдим, икавингга салом айтди, — деди Қобилбой ва юзини улардан четка ўгуриб олди. — Бир оз тинч қўй, ухлайман.

— Эби, эби, — деди Раҳим, — буродаринг ахволини гапур-да, ахи. Бар падари уйкуки, пешинга чикин¹ бўлса; кўчага бўлиб ёткан тўпалангни гўшингга иласанми?

— Кеч келдим, кўб жоврама-чи, Раҳим.

— Қорунни тўйғузиб, сўғун ухла акун², қорунлар ҳам пиёз бўлиб тўхтабту, нонуштани қаерга қиламиз, Шариф?

— Чойхонага қиламиз.

— Кани, сен ҳам кафанингни ёпиниб шунда чикин ётма, палаънатинг бо ухлаб кетдими?

Иккиси туриб кийина бошладилар. Раҳим узун белбоғини тўғрилар экан, бир қанча чақа ва тангалари ерга сочилиб тушти.

— Ўхў, ўхў, сабил, — деди Раҳим пулларни териб. — Худо буларни ҳам кўб кўрди чоғи, акун, Кўқонинг бизга тўғри келмади, иш топилмайде, пул сочиладе, оч қоламиз чоғи, Шариф?

— Қобелбойнинг Кўқонжоюига лаънат, — деди Шариф, — лоақал темирчи ҳам шогирд олмайди, бизга бирон иш топиб бермаса, тўппа-тўғри нар хар Қобелнинг устига минамиз.

Буларнинг вақирлашига уйқуси ўчиб кеткан Қобил, тўнғур-тўнғур бир нарсаларни сўзлаб, ёстикдан бошини кўтарди.

— Чумчукдек чирқиллашдинглар-да, тожиклар, — деди Қобил. — Ишсиз қолган бўлсаларинг, Тошкандга кетамиз.

— Ана-ана, яна топди гавни, — деди Раҳим. — Валдир-валдир қиласан, Қобелбой акун, Тошканд бориш учун пул кани?

— Пул топилади.

— Пул топилади? — деб кулди Раҳим, — бу бепадар бойбаччангизни қара, Шарифбой.

— Пул топилади, — деди яна Қобилбой ва яхтагининг чўнтагага қўл солдй. — Паст одамларсан-да: биринг темир-чиниг ўғли, иккинчинг шуस्ताгарнинг³ боласи...

— Вой-вой, — деди Раҳим, — назари баланд бўёқчининг ўғлидан хафа бўллем!

Қобилбой чўнтагидан бир нарса олиб, уларнинг оёғи остига ташлади ва ўзи оғзини катта очиб, ҳамёза тортди.

— Ана пул, керак бўлса ол, сендек ифлосларни бир йил боқади.

Раҳим билан Шарифбойнинг оёқлари остига икки тилло келиб тушти, улар бир олтинларга ва бир Қобилбойга қараб қолдилар.

— Эби, кимни ўлдурдинг?

— Ота қасбим одам ўлдириш эмас.

— Иниси берган, — деди Шариф.

— Қани, ининг билан кўришдингми, Қобел?

— Кўришдим.

— Одами нағз бўлган?

— Одами нағз.

— Акун шу қочиб ёта берайкан-да, — деди Раҳим. — Бирон чора боксин-да, айтмадинг-чи, ахи?

— Айтдим... Пайт топиб ҳаммамиз Тошканд кетмакчи бўлдиқ.

— Бале-бале! — Деди Раҳим ва Шарифка қараб қош қоқти. — Тошканд кетамиз дегани

¹ Чикин — ...гача.

² Акун (акнун) — энди.

³ Шуस्ताгар — мато оҳорловчи.

тексиз¹ эмас экан-да, палаънатингни. Ҳай, иш битти, Қобелбой, Тошкандга юрамиз, ўрусингни ҳам бир кўрайлик².

Шариф ерда ётқан икки тиллони олиб Қобилға узатти:

— Ма, тиллонгни киссангта тик, Қобел.

Қобил олмади.

— Тилло ўзларингга, икавинг бир тиллодан бўлиб ол.

— Аччиғингни қўй, ахи, биз сенга даҳанаки айтдик-да.

Қобил кулди ва парвосиз кийина берди.

— Олмайсанми, палаънат?

— Ўзларингга деяппан-ку, иним сенларга атаб берди.

— Биздан қарзи йўқ-ку, ахи?

— Тушунмаган одамларсан-да, — деди Қобил. — Иним қочиб ётқан ҳолда уларни меҳмон қилолмадим, деб сенларга шу икки тиллони бериб юборди... Энди тушундингми?

— Вой, палаънат... Ҳали сан бизни ўз пулимиз билан бетимизга урдинг?

Қобил кулди. Улар иккиси бирининг оғзидан бири олиб, Қобилни паст уриб, Анварни мақтаб кетдилар.

— Сан отанг ўғли эмассан, агар отанг ўғли бўлсанг, мирзо Анвардек меҳмондўст бўлайдинг. Мирзо Анвар меҳмоннинг бетини кўрмай, бошидан тилло нисор³ қилганда, сан палаънат бизни туконхонага қамаб қўясан. Буродаринг бўлмаса, Қўқонжонингни кўтариб оғзингга урайдик, мурунингдин мағзи саринг оқиб тушайди!

Қобил бир нарса деб тўнғиллади.

— Э, тўнғиллама, палаънат. Биз пул ошноси эмас, одам ошноси... Сени бозори подшога олиб чиқса, оғзига тиши бор деб саккиз пулга ҳам олмайди, ба худо!

Улар шу ҳангаманинг устида эдиларким, Чорсудаги шовқин-сурон ичидан баҳайбат бир ҳайқириқ эшитилди: бозор ола-говирини бирдан кесилиб, бу учави ҳам ташқариға кулоқ солиб қолдилар:

Эй-й-й-й-й-й...

— Бозор аро йигилишиб гул терганлар!

Қасам ёдлаб, подшоға сўз берганлар!

Мирзо Анвар отлиғ элга маълум киши,

Ўрда ичра қаламкашлик эрди иши.

Арзимаган гуноҳига қочди, кетди.

Бундин андак подшога озор етди.

Унинг дўсти Султонали номлиғ мирзо,

Бу қочишдан чекмакдадир беҳад изо.

Мирзо Анвар гуноҳига тойилди зор,

Халойикни тўхтатишдан мақсадим бор.

Эрта пешин асносида Султонали,

Орсиз Анвар гуноҳига ўлғай, бали.

Жамиятда ҳозир бўлса осий Анвар,

Ёки унинг дўсти ошносидин бирар.

Гуноҳингга Султонали ўлар, десин,

Эрта пешин вақти, афсус, сўлар десин.

Имонлик кул нафси учун дўстин сотмас,

Гуноҳи йўқ ошносини ўтка отмас.

Кулоқ солган гуноҳсизнинг фарёдига,

Дард қолмағай, етар ҳар вақт муродига!

¹ Тексиз — бекор.

² Шу вақтларда Тошканд ўрус қўлида эканлиги унутилмасин (*муал.*).

³ Нисор — сочиш.

Жарчи тўхтади, шовқин-сурон яна эскича давом этди. Жарнинг давомида қулоғи тиккайиб, кўзи катта очилган Қобилбой сукутка кетди...

— Нега хомуш тўхтадинг, Қобел? Акун жарчинг нима деб вақирлайди?

Қобил жавобсиз бошини чайқади.

— Гапур, — деди Шариф. — мирзо Анвар, осий Анвар, деяпти чоғи?

Қобил яна жавоб бермади.

— Забонинг бор, ахи, буродарингни тутканлар-чи?

— Йўқ.

— Бўлмаса нега ундай чикин хомуш тўхтадинг?

— Энди тутмакчилар...

— Энди тутмакчилар? — деб захарханда қилди Раҳим. — Дарди харинани тутади.

— Тушунмай ётибсанлар, анови кун биз бир мирзонинг уйига борган эдик-а.

— Ҳай.

— Ана шуни, сен Анварнинг дўсти эдинг, деб баримта¹ ушлаганлар... Эртагача Анвар келмаса, шу Султоналини ўлдурад эмишлар...

Жар маъносига энди тушунган йигитларнинг юзида бирдан ўзгариш кўрилди, кўзларида ғазаб, нафрат ўти ёнди:

— Бу хон йўқ², бу даюс! — деди Раҳим. — Акун санинг лабингга кесакни ман суртай, ўртоғим Шарифни ўлдир? Бу хон йўқ, бу даюс. Азбаройи худо, даюс!

Қобил лабини тишлаб, секинроқ ишоратини қилди. Чунки хуйланиб кеткан Раҳим бутун дўконхонани бошига кийиб бақира бошлади.

— Бу хон йўқ, бу даюс! Вой дар даҳанат хонаша!..

— Секин-секин! — деди кўрқувлик Қобил ва ўрнидан туриб кетди, — бир фойдаси борми, жинни!

— Вой дар даҳанат хонаша!..

Қобил югуриб бориб, дўконхона эшигидан кўчага қаради.

— Қўй акун, даюсинг мени ҳам бўғиз қилсин... Вой дар даҳанат...

Раҳимнинг эскидан шунинг сингари асабий оғриғи бор эди. Шариф билан Қобил унинг феълига яхши тушунар, ул бирар ҳақсизликка дуч келса, гарчи масаланинг ўзига тааллуқи бўлмаганда ҳам шунинг сингари жинни бўлиб олар эди. Раҳим уч-тўрт дақиқа сўкуниб, титраб дўконхонани бошига кўтаргандан кейин тинчиди, Қобил дўконхона эшигини ёпиб, ўртоқлари ёнига келди. Учави бир неча вақт хомуш ўлтурдилар.

— Шу бевафо дунёга бир иш қиламиз, Қобелбой, — деди яна кўзи олаланган Раҳим. — Даюсингни зиндони қаерга?

— Зиндонини нима қиласан?

— Ана ман бор, ана Шариф, ана сан, — деди Раҳим. — Шу тунга учавимиз бориб ё ўламиз, ё шу бечорангни рўшноликка оламиз.

Қобил манглай остидан Шарифка кўз юборди. Шариф кулимсиб, Раҳимга қаради..

— Э, сенга чи бало шуд?³

— Ҳеч чи, — деди Раҳим. — Акун биз дунёга нима олиб борамез, ҳай ўллуқ; дунёга ўн тилло пулимиз қолайдими, ё уйга сочини тараб тўхтаган хотунимиз қолайдими?

— Йўқ, қолайтикони йўқ, — деди кулиб Шариф.

— Дасташа гир, — деди Раҳим. Шариф билан Қобилга икки қўлини чўзиб, улар иккиси ҳам илжайган кўйи қўлларини бердилар. — Лафзатон якми?

— Як-як, Раҳим дав.

¹ Баримта — гаров.

² Бу хон эмас... (муал.).

³ Э, сенга нима бало бўлди?

— Ҳазилаш нест?

— Нест.

— Тамом, — деди икки қўлини бўшатиб Раҳим. — Шуд.

Бу ахдлашишдан сўнг учави ҳам хомуш қолдилар. Ташқарида шовқин-сурон давом этар, узоғроқ жойдан қаландарлар талқини эшитилар ва дўкон ёнидаги бир каллапаз зўр бериб ёғлик хасипини махтар эди. Полос устидаги чўпларни ўйнаб ўлтурган Қобилбой узоқ сукутдан бош кўтарди.

— Меним бир неча ерларга боришим керак экан.

— Қаёнга?

— Кеча мени олиб кеткан бўзчининг уйига, ундан кейин инимнинг олдиға.

— Нима учун?

— Балки Султоналининг қамалиши ёлғондир, агар чин бўлса, иним билан албатта кенгашиш керак. Ўрунсиз кучаниб қолмайлик-да.

Шариф Қобилнинг сўзини маъқуллаб, бош ирғатди.

— Ҳай, кет, — деди Раҳим. — Биз шу ерга бўламиз, ханжарларни чархка тоблаймиз. Кўб тўхтама, палаънат.

Шариф ва Қобил унинг жиддиятидан кулимсишдилар. Қобил дўкондан чиқди.

56. ХАЙР ЭНДИ, РАЪНО!

Хотин-қизлар жинсидан иродаси кучлик, ҳатто эрлардан ҳам жассурроқ шахсларни кўб учратамиз. Шунинг билан бирга, уларни нақадар кучлик иродага молик бўлмасинлар, яна ҳиссиётларига мағлуб кўрамиз. Масалан: ҳикоямиз қаҳрамони Раънонинг жасорати, хонга қарши исёни, ҳатто маънос қолган Анварни йўлга солиши — ўз замонаси учунгина эмас, бизнинг ҳозирги асримиз учун ҳам лойиқи таҳсин ва Раъно ёшлиқ қизларимизга ибратдир. Лекин иродаси кучлик шу Раъно ҳозир яна ҳиссиёти қўлида мағлуб эди.

Бу кеча Анвар оғаси билан кенгашиб, шу кунлар миёнасида Тошканд кетишни ўзига жазм қилди. Раънога ҳам Кўқон билан видоёлашиш оғир сезилмади. Аммо, масала қатъий ҳал қилинғач, Раънода бир тарафдан кўркунч, иккинчи тарафдан қизиқ яна бир жасорат туғулди; кампир билан биргалашиб ота маҳалласига борар эмиш; ўзи би-равнинг йўлагида туриб, кампир орқали онасини айтдириб чиқар эмиш.

Туни билан шуни ўйлаб чиққан Раъно, эрталабдан бери Анварни хафа қилар, ўз сўзида исрор этар эди. Кичкина ҳужранинг сандалида қаршима-қарши ўлтурғучи Анвар ва Раъно бир-бирисидан ўпкалик қиёфатда эдилар.

— Ҳиссиётка қаттиғ берилибсан, Раъно... Ҳар қадаминг-да сени бир фалокат кутади, менга қолса аямга ҳам ишониб бўлмас.

— Паранжи ичида борган Раънони таниш учун ҳеч кимда каромат йўқ; аямга нега ишониб бўлмасин?

— Сен қочқан, аянгнинг обрўсини тўккан қизсан...

— Ҳеч, ҳеч... Аямнинг кўнглини мен яхши биламан, аям сиз ўйлаған хотинлардан эмас, ҳеч.

— Яхши, йўлда ҳам сени ҳеч ким танимасин, кампир ҳам аянгни алдаб олиб чиқсин, аянгнинг ўзига ҳам ишонайлик; яна ҳар ҳолда меним учун шу қасдингдан кечсанг нима бўлади, Раъно? Биз Тошкандга бориб еткан кунимизок, соғлиғимизни ва узримизни айтиб, хат ёзармик-ку, жоним.

Раъно жавоб бериш ўрниға бирдан йиғлади, анча вақт кўз ёшисини юзи орқалиқ тўкиб турди.

— Балки мен... аям билан абадий кўришмасман.

— Ҳай Раъно, Раъно, — деди Анвар. — Худоёр юз йил яшайди, биз Тошкандда ўламиз, деб

ўйлайсанми? Хайр, кўб бўлса Худоёр яна беш йил яшасин, ваҳоланки, унинг зулми шу йўсун давом этканда, биз чамалаган бу фурсат ҳам кўб; зеро, зулм неқадар кучайса, унинг умри шунча қисқа бўлиши тажрибалар билан собитдир. Агар шунгача ҳам сабринг етмаса, бошқа чораси топилар, Раъно, масалан, аянгаи Тошкандга чақирармиз ёки гапни бир оз эскиткандан сўнг Қўқонга ўзимиз келсак ҳам бўлади.

Раъно жавобсиз яна кўз ёшисини тўка берди, бу ҳолдан сиқилган Анвар, Раънога бир оз қараб турди:

— Хўб, йиғлама. Ҳали бир-икки кунсиз йўлга чиқолмасмиз, бу кун кечаси акам келса, эрта бозорга чиқиб йўл ҳозирлигини кўрса, ҳар ҳолда бириси кун кечқурун жўнашимиз ҳам аниқ эмас. Бинобарин сен ошиқмасанг ҳам бўлади. Ундан сўнг, сенинг ўйлаган йўлинг жуда қалтис, бу тўғрида бошқачароқ тадбир топармиз...

Раъно индамади, бир энтикиб ором ҳавосини ютди ва рўймоли билан кўз ёшисини қуритди. Анвар ўпкалик ил-жайиб Раънони янди. Улар шу ҳолда экан, хужра девори кўча тарафдан уч-тўрт қайта гурс-гурс урилди. Иккисининг ҳам қулоқлари тиккайиб бир-бирисига савол назари юбордилар...

— Бегона киши эмас, — деди бир оздан кейин Анвар. — Мен Сафар ака билан кундузи учун девор уришни шарт қилган эдим... Сен чиқиб кампирга айт, эшикни очсин.

Раъно хужрадан чиқди. Бирар дақиқадан кейин ҳавли сахнига бир неча оёқлар кирди. Бемаҳал йўқлашдан Анварнинг кўнгли ғаш тортиб, келгучини Сафар ака бўлар деб ўйлади. Хужра эшиги очилиб, ичкарига бири орқасидан бири — Қобилбой билан Сафарбой кирдилар. Анвар яна онглашилмовчилик ичида қолди, Сафар аканинг тинчсиз — ҳаяжонли кўзи Анварнинг илгаридан кўриб кўйган бир неча эҳтимолларини хотирлатиб, уларга жой кўрсатди.

— Вақтсиз йўқлашларингиз сабабсиз бўлмас, — деди товшини секинроқ чиқариб Анвар. — Биздан хабар топқанларми?

Сафар ҳамроҳига қараб, икки қўлини қовуштириб енглари ичига олди.

— Йўқ...

— Султоналини қамаганларми? — деб яна сўради Анвар. — Қамаганлардир?

Сафар ва Қобил бир-бирларига қарашдилар.

— Шундай, мирзам, шундай... Бизлар жуда ҳайрон бўлиб қолдик-да.

Анварда қонсизланиш ва кипрак остларида ҳаракат кўрилди.

— Зарари йўқ, қутқарамиз... Қачон қамаганлар?

— Кеча кечқурун... Боя бизнинг уйга Султоналининг хотини келган эди, мен шундан эшитдим. Унинг устига акангиз бориб қолди...

— Сиз кимдан эшитдингиз, ака?

Жарчи хабарини ва бу тўғрида ўртоқлари билан берган қарорини Қобилбой сўзлади. Анвар оғасининг сўзини жиддий эшитиб, бир неча вақт ўйлаб ўлтурди.

— Сиз ва ўртоқларингизнинг ҳамиятларингизга раҳмат... Лекин бу йўл билан Султоналини қутқариш қийинроқ, балки мумкин ҳам бўлмас, деб ўйлайман.

— Агар биз унинг қамалган жойини билсак, нима учун мумкин бўлмасин, Анвар? Ўртоқларим юраксиз йигитлар эмас, бу ёғидан хотиржам бўлингиз.

— Раҳмат. Албатта, бу жасоратни юраксиз кишилар қилолмас. Меним бу жасоратка умидсиз қарашим сабаби шунинг учунки, бундай шартлик ва нозик ҳабслар¹ аксар ўрданинг ўзидаги овокқа камалғучи эди. — Ўрдага кириш қийинми? Анвар бош чайқади.

— Ҳеч мумкин эмас, тун бўйи элли нафар йигит ўрда кўргони остидан айланиб турадир.

Қобилбой маънос Сафар бўзчиға қаради. Сафар бўзчи зўр бериб мўйлабини тишлаб, узар эди.

¹ Ҳабс — маҳбус.

— Зиндонға қамаған бўлсалар, эби бор экан-да, тақсир.

— Эби... Зиндонға қамашлари эҳтимолдан узоқ, Сафар ака.

Яна бир неча фурсат сукутда қолдилар. Қобилбой ҳар он тўпписини қайириб, бошини қашир эди. Анвар сандал кўрпасидаги бир ипни узиб олмоқчи бўлгандек қўлини силтар эди.

— Зиндондан хабар олдиришимиз керак экан-да, Анвар?

— Хабар олинса... бўлади.

Қобилбой Анвардан шу жавобни олиб, Сафар бўзчиға юз ўгирди:

— Мирзонинг уйига бир киши юборсақ-да, унинг хотини эрига таом келтирган бўлиб зиндонға борса... Шу қандай бўлар экан, Сафар ака?

— Маъкул, ука, маъкул.

— Сизга-чи, Анвар?

Анвар тўғри ишорасини берди.

— Бояғи андишамизни ҳам айтиб ўтайлик, — деди Қобилбой — Биз йўлда бу тўғрини мулоҳаза қилиб келдик, Анвар. Сўзнинг рости шуки... Сиз бу уйдан ҳозир кетсангиз маъкул. Ҳарчи одам боласи-да. Ҳалигидек жони кўзига кўришиб иқрор бўлиб қўйса...

Анвар бош чайқаб, кулимсиди.

— Султонали ундай одам эмас, бундан хотиржамъ, — деди Анвар қаноат билан ва бир оз ўйлаб турди... — Аммо Султоналининг хотини, тўғриси, бир оз хавфлироқ; хотин киши эримни қутқараман, деб нодонлиқ қилса, иш расво...

Сафар бўзчи боя Султоналининг хотини келганда, Қобилбойнинг ниятини эшитиб хотиржамъ бўлганини сўзлади.

— Жуда яхши қилинган, раҳмат... Ҳали унинг уйига киши юборсангиз, яна уқдириш, хотиржамъ қилиш керак, шундай ишонтирилсинки, эрта пешингача эрининг озод бўлишиға шубҳаси қолмасин, ҳатто уни бу йўсун алданса ҳам бўладир. Эрта билангача қутқарилса, хўб, қутқарилмаса Анварнинг ўзи бориб қутқарар эмиш, агар сен шунгача сабр қилмасанг, эрининг яна жазо тортишиға сабаб бўласан, дейилсин.

— Хўб, мирзам, хўб.

— Сизга яна бир хизмат, Сафар ака, — деди Анвар, Сафар ҳозирлик ишорасини қилиб, энгташиб олди. — Хизмат шуки, синглингиз мен билан бирга турмаса, сиз олиб кетсангиз...

— Хўб, хўб.

Анвар ўрнидан турди ва ҳозир қайтиб киришини сўзлаб хужрадан чикди. Кўр киши зўр бериб ғўза суғурар, кампир чиғириқ чиқарар, Раъно эса, кўзини бир нуқтаға тикиб, сандал ёнида ўлтурар эди. Анвар ҳавлига тушиб, Раънони ўз тарафига имлади. Иккиси ҳавлининг чеккароғиға бордилар.

— Эшитдингми, Раъно?

— Нимани?

— Уларнинг сўзини?

— Йўқ.

— Бизнинг бу ердалиғимизни сезиш эҳтимоллари бор экан, Султонали қамалган, иқрор қилса эҳтимол эмиш...

Раънонинг кўзи кавариб кетди.

— Аҳ?

— Кўркма... Сен ҳозир Сафар ака билан кетасан, мен ҳам бошқа жойға бораман. Йўл ҳозирлиғини кўриб битиргунча бир неча кун айрилишиб турмасак бўлмас... Сен бориб кийин.

— Ростданми?

— Ростдан, сен кўркма, фақат бу бир эҳтиёт, ҳозир Султоналининг қамалишидан бошқа гап йўқ.

— Кийимларим хужрада...

— Хужрада бўлса улар чиққандан кейин кириб кийинарсан.

Иккиси айвонга қайтиб, Анвар хужрага кирди.

— Синглингиз ҳозир кийинади, — деди Анвар. — Бирга юриш яхши, бўлмас, икавингиз бир оз илгариди, Раъно орқада борсин.

— Хўб.

— Ундан кейин сиз зиндон хабарини билиб, хуфтан чоғи меним олдимга келингиз, Қобил ака.

Қобил ваъда ишоратини бериб, Сафар ака билан хужрадан чиқди. Раъно кириб кийина бошлади. Анвар маъюс эди, бир оз шошинқираб кийинган Раънонинг латиф юзига қаттиг тикилган эди.

— Сиз кимникига борасиз?

— Менми, мен... мен шу яқиндағи биравникига.

— Мен ҳам сиз билан турсам бўлмасмиди?

— Йўқ, хавф бор.

Раъно айрилғуси келмагандек уфлади. Кийиниб бўлиб паранжисини ҳам қўлига олди, Анвар хужранинг бурчагига ўтиб, Раънони ўз ёнига имлади. Раъно келгач, Анвар уни қаттиг кучоғлаб ўпди.

— Акам сенинг ёнингга мендан хабар етказиб турар, сенга бошқа ёрдамлар ҳам қилар, Раъно.

— Тошкандга тезроқ кетайлик, мен... уч кундан ортиққа кўнмайман.

— Хўб... яна бир ўпай, Раъно.

Раъно табассум ичида яна юзини тутиб берди. Анвар бир неча вақт унинг юзидан ажралолмай турди.

— Бўлди... Улар кутишиб қолғандирлар.

Анвар уни бўшатди...

— Пулни сен олиб кет, Раъно, меним эсим йўқ, йўқотиб қўярман.

Раъно бурчакдаги кийиз тахидан бир ҳамён олтунни олди.

— Сизга бир-икки тилло бериб кетайми, балки керак бўлар?

Анвар керак эмас, деб бош чайқади. Яна шу ҳолда Раъно ҳамёндан икки тилло олиб, Анварга кўрсатди:

— Шу икки тиллони холам билан отамга биттадан бе-риб кетаман?

— Бер, бер... Хайр энди, Раъно!

Раъно ҳам, хайр, дегандек бош ирғади ва шошиб хужрадан чиқди. Раъно айвондагилар билан хайрлашар экан, хужрада қолган Анварнинг икки кўзи жик ёшқа тўлиб, кўкраги кучлик-кучлик силкинди ва гавдаси ўзига оғирлик қилгандек деворга бориб суявди...

57. ҚЎРҚУНЧ БИР ЖАСОРАТ

Қобилбой бу сўзни эшиткучи кулоқлариға ишонмагандек, Анварнинг яқинроғиға сурилди.

— Нима деяпсиз, Анвар, мен яхши онгламадим?

Анвар яна ўша сўзини такрорлади. Қобилбой энди бир оз орқасиға қочиб кўзини катта очди ва бир неча вақт котиб турди...

— Сиз нима қилмоқчисиз, ука. Ўз оёғингиз билан... Йўқ, бу бўлмаган гап. Балки бу — хоннинг унга пописасидир, шу хийла билан мақсадиға етмакчидир... Қўйинг бу гапни, ука, кўйинг...

Анвар ҳамон бояғи вазиятда, кўзини бирнуқтаға тикиб, сандал устидаги қоғозни оғаси яқинроғиға суриб кўйди...

— Башарти пописа бўлмаса?... — деди Анвар. — Хон пописани билмайди, унинг ҳамма

ҳаракати жиддий. Шундай, сиз бу хатни эртага унинг қўлига берасиз ва ундан ҳар бир ёрдамингизни аямайсиз.

— Бу ақиллик гап эмас, ука...

— Мен энди шунга қарор берганман, — деди Анвар ўзгаришсиз. — Бу азмдан қайтиш йўк... Фақат, сиз ундан ёрдамингизни аямасликқа менга сўз берсангиз бўлди.

Қобилбой энтиқди, хатни қўлига олиб, бир неча фурсат сукутда ўлтурди... Сўнгра бирдан ўрнидан туриб хужрадан чиқа бошлади.

— Йўл бўлсин?

— Кетяппан.

— Хайр, кечирингиз.

Қобилбойдан жавоб бўлмади.

* * *

Кун қиёмга яқинлашқан. Яна бирар соатдан сўнг Султоналини ўлимга олиб чиқар эдилар. Ўрда ҳеч бир ўзгаришсиз, одатий такаллуфида ҳаракатланар, бахмал ва заррин кийган саркардалар ичкари билан ташқариға тўхтовсиз қатнашиб турар эдилар. Бу кунги девонда бир неча мухтарамларнинг чақ-чақи билан яна бошқача руҳ, икки кундан бери яна девон хизматини адо қила бошлаган бир мухтарам ёш олимнинг мулойим сиймоси мирзолар орасини яна мунаввар эткан ва юзидан ғолибият маъноси чакиллаб турған икки муфтининг мутоябаларига ёш олимнинг майин нигоҳи ҳар замон илжаяр эди.

— Унинг учун икки йўл, — дер эди Шаҳодат муфти, — ё аммазодасини топиб бериш, ё ўлим, фақат икки йўл.

— Албатта шундай, — деб унинг сўзини тасдиқ қилар эди мулла Абдурахмон. — Топиб берганда ҳам яна жазо бор, бу тарафи ҳам унутилмасин.

— Яна қандай жазо? — деб ажабланар эди мулла Калоншоҳ.

— Топиб беришни бўйниға олдим, бас, бу сўз Анварни қочирған ҳам ўзим, деган иқрордир.

Бу бийрон жавоб мулла Калоншоҳга ёқинқирамас эди.

— Топиб беришни бўйинга олмаслик, гуноҳсизлик деган сўздир. Дарҳақиқат, Анварнинг қаерға кетканини билмаса, қандай қилсин? Бас, бу ҳолда Султонали қатл қилинадир, гуноҳсиз ўлдириладир... Бунга ким сабаб, унинг қони кимни тутадир? Мен шунисига ҳайронман-да.

Бу сўз қаршидағи икки мухтарамни лом дедирмай қўйиб, чақ-чақ шу ерда шарт кесилди. Шаръий либос кийдириб, ўз менлигини ишка оширған мулла Калоншоҳ ғолиб ва мағрур, қўлидағи таҳрирга қаради.

Шундай: шу соат ичида Султоналини ўлим жазосига олиб чиқар эдилар. Ўрдадан ҳар ким унинг нажот топишиға ишонмас; хоннинг олдиға чақирилди — ўлди, башарти гуноҳи бўлиб, иқрор қилса, яна жазога қолди, вассалом. Аммо Анвар хон ҳузурига келиб ўзини унинг ҳукмига топширадир, чин йигитлик йўли билан дўстини кутқарадир, деган хаёлға ким ишонсин? Кеча жарчи кўй-гузарларни айланиб, Анварни инсофга чақирди, киши қониға қолмаслик фазилатини тараннум эттирди. Бироқ, Анварнинг бундай "хамоқати"ға ахлоқан сукут этиб, виждонан музлаган ўрда арбоби ва бошқалар ишонсинми?

Шундай: ўрда арбоби бу кун пешиндан бир оз илгарироқ мужассам бир виждон, тоғюрак бир йигит ва ўлим сари кулиб келгучи бир арслонни ўз тарихида биринчи мартаба кўрди ва тонг ажабда қрлди. Бу улуғ жасорат бир неча дақиқаларғача зулм итларини сукутка солди, уларни ишдан тўхтатди. Урда арбобларининг маҳкамада ўлтурганлари эшик ёниға чиқиб, йўлда борғанлари ҳаракатсиз қолиб, парвосиз ҳар ким ёнидан садомлашиб ўткучи арслонни тамоша қилдилар.

Анвар девонхона қаршисиға етканда, нима мақсад биландир даричалар ва эшик ёнидан мўралашқучи мирзоларга умумий бир таъзим ифода қилди ва собит қадам зиналарга оёқ қўйиб, юқориға, хон ҳузурига чиқиб кетди. Пойтахт бўсағасидаги доимий ясовуллардан ўтиб, даҳлизда тўхтади. Чунки бундан нарига ўтиш учун ҳудайчи воситасида хондан рухсат олдириш лозимдир. Биринчи эшик ёнида қўл қовуштириб турғучи Дарвеш ҳудайчи таажжуб ва ҳайрат ичида Анварни қаршилаб, иккинчи хонадаги "жаноб" ҳузурига кетди.

Тахтига така қилган Худоёр икки кўзи тўғрисиға икки жаллодни қўйиб, ёнидаги домла шоғовул, Турсун оталиқ ва ғайри бир неча аъёнлар билан суҳбатлашар эди.

— Пушти паноҳо! — деди ҳудайчи, — хиёнаткор ўз ихтиёри билан келиб, доми адолатингизга таслим бўлмоқчи!

— Хиянатқаринг ким?

— Мирзо Анвар!

Хон сесканиб кетди, ҳамнишинлар ҳам алонг-жалонг бўлдилар.

— Келтир!

Ҳудайчи куллик қилиб, орқасиға қайтди. Даҳлиздаги Анвар биринчи хонадаги аъённи ҳайратка солиб, иккинчи танобийнинг бўсағасида, жаллодлар ўртасида тўхтади ва хонға таъзим адо қилди.

Рақибни бу қадар жасоратда кўрган Худоёрнинг кипрак остлари учиб, соқол туклари сиякинди ва бир оз сўз тополмағандек тамшаниб турди.

— Сен бизга хиянат қилдинг, ит увли!

Анвар бош ирғатди.

— Иқрорман.

— Тузимни унутдинг!

— Тонмайман.

— Иқросен, тонмайсен, ўбдан иш! — деди захарханда қилиб хон, — ўлувдан ҳам қайтмайсен!

— Мен сиздан марҳамат сўраб келган эмасман, — деди илжайиб Анвар. — Ўзимни ўлимга бериб, бир гуноҳсизни кутқазиш учун келганман.

Ҳамнишинлар лабларини тишлашдилар. Худоёр истехзолик кулди.

— Пусулмончилик қиғансан-да?

— Албатта, — деди Анвар, — бошқалар киши гуноҳи учун гуноҳсизни тутиб пусулмончиликдан чиққач, мен пусулмонлик билан ўлишни ўбдан билдим.

Бу жавоб Худоёрни қип-қизил туска қўйиб, манглайида терлар кўринди, ғазаб ўти аланга олди.

— Сенинг қиған ишинг пусулмончиликда борми, ит увли?

— Мусулмончиликда юзлаб хотин устига, бир камбағал уйланмакчи бўлган қизға ҳам зўрлик қилиш борми, қиблаи олам.

— Чиқар буни, жаллод!

Жаллодлар ҳаракатландилар.

— Ханжаримиз қонсираған!

Анвар бош чайқаб кулди.

— Гуноҳсизни меним кўз ўнгимда банддан озод қилинмас экан, Анварни бу ердан чиқара олмаслар, қиблаи олам, — деди ва ўзини ташқариға торта бошлаған жаллодларни арслонларча силтаб юборди, — сизда адолат борми, жаноб?!

Кўркунч бу ҳайкириқ Худоёрни инсофка келтирди. Жаллодларни тўхташқа ва ҳудайчини Султоналини ҳозирлашга буюрди. Кўзи қонланған Анвар икки кўлини ёниға ташлаб Худоёр қаршисида туриб қолди. Ҳамма сукутда... Шундай фурсатларда гуноҳқорни адабсиз сўзлар билан сўқиб турғучи Худоёр ҳам жим. Чунки, аъён назарида ҳар бир адабсизлигига Анвар

тарафидан кучлик бир ҳақорат олиш эҳтимоли бор. Шайхи Саъдий айтканча, дунёда ҳаётидан қўл ювғучидек тили узун киши бўлмас. Дарҳақиқат, инсонни разолатка солғучи унинг манфаати тақозаси, қола берса ўлимдир. Бу иккисидан кечгучига эса на подшоҳнинг қаҳри ва на жаҳаннамнинг қаъри фарқсиздир.

Кўб фурсат ўтмай ҳудайчининг орқасида Султонали кирди, хонга қарши тургучини таниб, титради... Титрар экан, Анвардан бир оз кейинда туриб хонга таъзим қилди.

— Сиз озод бўлдингиз, — деди хон, — девонга чиқиб ўз ишингизга қаранг!

Султонали ихтиёрсизча хон томонга букулиб олди... Анвар "истехзоли" вазиятда Султоналига ён қаради:

— Меним қаршимга ишлаб, жанобга неқадар содиқ қолсангиз ҳам, садоқатингиз сизни нажотка чиқара олмади, билъакс, сиз ўйлаганча мен — инсофсиз сизни қутқардим... Сиз шуни унутмасангиз бўлди, Султонали ака, — деди Анвар ва хонга ишорат қилди. — Қўлимни боғласинлар, чиқариб ўлдирсинлар.

Султонали орқасига қайтди, қайтар экан, кўзидан бир неча томчи ёши оқиб тушди. Жаллодлардан бири келиб, Анварнинг кўлини орқасига боғлади, Анварнинг кўли боғланар экан, Муҳаммад Ниёз домла ўрнидан туриб, хонга куллик қилди.

— Шу адабсизнинг гуноҳини меним учун кечсинлар.

Хон юзини четка ўгирди:

— Растага чиқаринг!

Анвар хонни ва ҳамнишинларини масхаралагандек таъзим адо қилди. Жаллод олдинга тушди, унинг орқасидан Анвар юрди ва орқадан икки нафар қуролик ясавул эргаштилар. Анвар ўзини ўрдага киришида қандай тетик туткан бўлса, ўлим сари чиқишида ҳам ўшандоғ парвосиз эди. Кўзи тушкан таниш ҳар кимса билан "Хайр, хўш" деган каби имлашиб олар эди. Ранги қув ўчиб хушсиз каби ташқи дарбоза ёнида турган Султонали билан ҳам алоҳида видоёлашди. Анварнинг қарашидаги маънога тушунган Султоналининг юраги сув бўлиб оқди ва хушсиз, ҳиссиз, Анвар кўздан йўқолгунча қараб қолди...

Янги растада халқ қайнашар эди. Қўлида яланғоч ханжарини ушлаб, белига ойболтасини қистирган манфур жаллод орқасида келгучи маҳкумга кўзи тушкан халқдан баъзиси жазо майдонига қараб оғилди ва баъзиси нафратланган кўйи ўзини четка тортди. Жазо майдони янги раста билан ўрда боғининг муюшида бир дор ва остига қон оқизиш учун қазилган чуқурдан иборат, эди. Дор остига келиб етдилар. Бир онда дор атофига юзлаб йиғилган томошабин халқни ясовуллар четланишка буюрдилар. Халқ орқага силжиган бўлиб, яна сиқилиша берди. Дор остида Анварнинг кўли ешилиб, таҳорат олиш учун унга сув берилди. Чунки бу маҳкумнинг қонуний ҳаққи эди. Анвар таҳорат олар экан, жаллод ва ясовуллар ханжар яланғочлаб унинг теварагини қуршаб турдилар. Анвар таҳоратланиб, устидаги тўнини ерга ёзди. Жаллодлар доирани бир оз кенгайтиб, Анвар икки ракаъат намоз ўқуди.

Дуодан сўнг Анвар ўрнидан турди, кўлини боғлашқа бериб, атрофига бесаранжом аланглади. Теваракни сириб олган халқ олдида манфур кўзини мойландириб ўз устига тўп-тўғри қараб турган мулла Абдурахмонни кўрди. Анвар титради. Абдурахмон илжайди...

— Кулишка ҳаққингиз бор, домла, чунки ўч оласиз, — деди Анвар. Бирдан ҳамманинг кўзи Абдурахмонга тушди. — Фақат сиз ифлослик натижасида куласиз, мен... мен тўғрилиқ самарасини ўраман, сиз ифлос виждон билан ғолибсиз, мен соф виждон билан мағлубман... Мени дор остига ким келтирди? Виждон эмасми, тақсир?! Сизни бу ерда ким томошабин қилди. Ифлослик эмасми, тақсир?!

Халқ чуқур сукутда, ўз орасида турган "пешво"га киналик кўз билан тикилган эди... Жаллод кўли боғланган Анварни дор томонга олиб борди. Анвар ўз ихтиёрича чуқур ёнига ўлтурди ва ханжарини яниб келган жаллодга кўли билан "озғина тўхтанг" ишоратини қилиб, Абдурахмон томонга кулди:

— Меним ҳолимни кўрингиз, домла, — деди Анвар кулган юзда, — қўлим боғланган, устимда ханжар ялтирайди. Лекин мен куламан... Нима учун бундай, тақсир? Чунки виждон роҳатда, жон тинч, юракда ишқ... Дуруст, мен кўмилгач, қабрим устида кўкси доғлиқ қизил лолалар кўқарар... Нимадан бу? Бу — сизнинг каби тубанлар солган из...

Томошабинлар тоқатсизлангандек кўриндилар, Анвар узаниб ётди... Жаллод ханжарини энгига яниб Анвар устига энгашти.

...Энгашти, бироқ орқадан берилган кучлик бир зарб билан Анварнинг устидан ошиб, мукканча чуқурга йиқилди. Жаллоддан беш кадам нарида турган ясовуллар ҳам кўкдаги ханжарлик қўлларини остға букалмай, кимлар биландир олишиб ётар эдилар ва шу онда кучлик шапалоқ товши эшитилиб, салласи чувалган бир ёш мулла ерга ўлтуриб қолди. Халқ тартибсизланди... Қобилбой Анварнинг дастбандини кесди ва иккиси тартибсизлик ичига кириб йўқолдилар. Куролсизландирилган ясовуллар гурр этиб турли томонга сочилган халқ ичидан дўст-душманни ажратолмай гарангсидилар. Шу вақт бутун аъзоси эски қонларга беланган жаллод чуқурдан чиқишқа интилар эди...

* * *

Шу воқиядан икки кун сўнг ярим кеча вақти, Беш ариқ билан Хўжанд дарбозалари ўртасидаги қургон девори остига тўрт нафар кўлага келиб тўхтади... Йигирма икки-йигирма уч кунлик ой ҳали унча кўтарила олмаган, айниқса ой нурига қўрғон девори тўскун эди. Кўлагалар бирин-бирин қўрғон девориға тирмаша бошладилар. Биринчи мартаба кунгира ёниға чиққучи эмакляб юриб атрофни текширди, текширгучининг бстига ой нури сепилиб, таниш бир юз — Сафар бўзчи зоҳир бўлди. Қўрғон ташқариси кенг дарахтсиз қир, туманлик — хира ойдин ва узоқдан бир неча туп ялангоч дарахтлар кўлагаси кўринар эди. Сафар бўзчи ўзидан бир зина қуйида турган ҳамроҳларини бирин-бирин ўз ёниға чиқара бошлади. Анвар, паранжилик Раъно, энг охирда кўлида арқон кўтарган Султонали юқориға чиқдилар. Султонали аста-секин кунгира ёниға келиб, остға қаради.

— Саккиз газ бор, — деди шивирлаб Султонали. — Келинг, Анвар...

Анварнинг қўлтуғи остидан арқон солиниб боғланди. Султонали ва Сафар бўзчи Анвар билан кучоқлашиб кўришдилар... Сўнгра Анвар кунгира ёниға келиб, қуйиға осилди. Сафар билан Султонали арқонни секин-секин юбориб турдилар.

— Ётдим, — деган товуш келди қуйидан ва бир оздан сўнг арқон ҳам бўшалди. — Тортинг...

Арқон тортилиб олинди. Паранжиси аралаш Раъно ҳам арқонға боғланди.

— Арқонни қаттиғ ушлаб, оёғингизни деворға тираб тушасиз, Раъно... Энди омон бўлинг, синглим...

— Келин ойимларға салом айтинг, сиз ҳам, амаки.

Раъно гоҳ чалғиб, гоҳ тўхтаб, қуйиға силжиди: Ерга тушишқа бир газ чамаси масофа қолғанда девор остида кутиб турган Анвар уни кўтариб олди.

— Қўйинг, ўзим тушаман.

— Тегимиз ариқ, лойға ботасан.

Анвар шу сўзни айтиб, уч-тўрт кадам босди, Раънони "Туя тойди" ариғининг нариги чеккасиға чиқариб қўйди. Раъно қўлтуғи остидаги арқонни ешди, арқон девор устига томон соғилиб олди. Анвар яна қўрғон дсвори остига юриб чиқди ва секин юқорини чақирди.

— Султонали ака!

Қўрғон кунгирасидан Султоналининг кўлагаси қуйиға энгашти.

— Эҳтиёт бўлингиз, Султонали ака, — деди Анвар. — Сиз ҳам шу хафтадан кечикманг. Такрор айтаман: зинҳор кўриниш фикриға туша кўрманг.

— Хотиржамъ, хотиржамъ.

Чунки Анварнинг кутилган кунидан бошлаб Султонали ҳам яширинган эди. Гарчи, хон уни қайтадан йўқламаса ҳам, яна шу эҳтиётни мувофиқ кўрган эдилар. Султонали уй ишларини саранжомлаш учун улардан бир ҳафта кейинроқ йўлга чиқмоқчи эди.

Анвар "Туя тойди" ариғидан Раъно ёнига ўтиб, охирғи мартаба хайрлашдилар.

— Хайр, Султонали ака, хайр, Сафар ака!

— Хайр, амакилар!

— Оллонинг паноҳига, Анвар!

— Сафаринглар бехатар бўлсин!

Кўрғон устидагилардан кимдир бири пиқ-пиқ йиғлади. Анвар Раънони олдиға солиб, узоқда кўринган дарахт кўлагасига қараб юрди. Ер жуда ботқоқ, ҳар бир қадамни аранг ердан узилар эди. Йигирма қадам чамаси борғач, Раънонинг кафши лойға тишлашиб оёғ узолмай тўхтади. Икки қадам орқада келган Анвар Раънони кўтариб олди.

— Меним этигим бор, чимга чиққунча жим тур, — деди Анвар.

— Кўрғон устида... Қўйинг, уяламан...

Анвар жавоб бермади. Ўтгуз қадам чамаси бориб Раънони ерга қўйди ва кўрғон устидан ҳануз мўралашиб турғучи кўлагаларга "кетинг" деган каби қўл чайқади. Иккиси яна бошлашиб кетдилар. Улар ўн беш қадам босар-босмас дарахт кўлагаси остидан икки отлик югуриб чиқди ва бир онда Раънолар ёнига келиб, отликдан бириси "тўп" этиб ерга тушти ва жилавни Анварга тўғрилаб турди.

— Акун, сувор бўлинг.

Анвар Раҳим кўмагида отқа минди. Узангидан оёғини чиқариб Раънони чақирди. Раъно — Анвар билан, Раҳим — Шариф билан мингашиб олдилар. Анвар яна кўрғон кунгирасига қаради. Ҳануз икки кўлага кўринар эди. Қамчисини уларга тўғрилаб силкитди, отни йўлга солди. Дарахт кўлагаси остида соябонлиқ араванинг шотисига така қилган Қобилбой уларни қаршилади. Раъно от орқасидан аравага ўтди. Анвар ҳам отдан кўниб, аравага — Раъно ёнига чиқди. Раҳим ўз отиға миниб, Қобилбой аравани йўлга солди. Икки отлик араванинг икки шотиси ёнига кириб кўзғалдилар. Тўғун¹ темири ердаги майда тошларға уруниб, шақ-шук товуш чиқара бошлади. Арава ва отлиқлар кўлагаси дақиқа сайин кичиклаша борди, бора-бора кенг қирнинг бағрида кўзга кўринмас бўлиб кетди. Фақат, яна бир оз тўғуннинг кучсиз-кучсиз тошқа уриниши эшитилиб турди...

Битди.

¹ Тўғун — ғилдиракнинг ташқи гардиши.

МИРЗО АНВАРНИНГ КЕЙИНГИ ҲАЁТИ ТЎҒРИСИДА

Мен мирзо Анвар ҳикоясини отам марҳумдан эшиткан эдм. Мирзо Анвар Қўқондан қочиб келиб, уч-тўрт йил чамаси Тошканднинг машхур Эскижўва маҳалласида гурган. Ул вақтларда бизнинг ҳавлимиз шу Эскижўвада бўлиб, мирзо Анвар отамга қўшни эмиш.

"Қўқондан бир мирзо кўчиб келиб, фалончининг ҳавлисини ижарага олган эмиш", деган гап чиқиб қолди, — деб ҳикоя қилар эди чол. — Мен мирзо хабарини эшитсам ҳам, бир ҳафтагача ўзини кўралмадим. Рўза кунларининг бирида биз масжиддан шом намозини ўқуб чиқар эдикким, сўфи: "Ҳаммангизни Худоёрхоннинг мирзоси ифторга таклиф қилган", деди. Биз йигирма чоғлиқ киши янги қўшнининг уйига бордик. Бир уй ва айвонга яхши полослар солинган, кўрпачалар ёзилган, ўртада анвоёи дастурхонлар... Биз уйга кириб ўлтургандан кейин эшик ёнида хушсурат бир йигит кўринди. Бизга тавозиъланиб хуш омади айтди. Мирзо Анвар, дегани шу эмиш. Биз ифторга қарадик, мирзодан аҳвол сўрадик, тошкандлик бўлғумиз келди, деб кулди. Биз — тошкандликлар хуш кўрадирган норин қилдирибдир, хўб едик... Домла билан бир нечалар фотиҳага яқин ташқариға чиқиб кетдилар. Биз нима воқеъ бўлганиға тушунмадик. Орадан бир оз ўткандан кейин яна қайтиб кирдилар. Дастурхонлар йиғилиб иш фотиҳага тўхталган эдиким, домланинг олдиға бир коса сув келтириб қўйдилар. Домла никоҳ хутбасини бошлади... Биз ҳайрон бўлдик. Хутба охириға етиб, мирзо Анварга бир қизни никоҳладилар; биз, мирзо билан қизнинг ҳаққиға дуо қилиб, тарқалишдик. Лекин хилофи одат бу никоҳ ҳар биримизни таажжубга солди. Яна бирар ҳафта ўткач, бир нечамиз мирзо билан таниш бўлиб олдик, кейинроқ мирзони улфатчилигимизга ҳам олиб кела бошладик ва шунда мирзонинг ўз оғзидан Худоёр билан кечкан можаросини эшитдик, таажжубландик ва минбаъд мирзога ихлосимиз ортди..."

Чолнинг сўзига қарағанда мирзо Анвар Худоёрнинг қўли етмайдирган Тошкандда (ўрус қўл остида) тинч, аммо жуда ҳам фақир яшаган, бойларға мирзолик қилса ҳам, даромади доимий бўлмаган. Тошкандда туришининг учунчи йилларида Худоёрдан бир афвнома олиб, қашшоқлик жониға теккан мирзо Анвар, ўйлаб турмай, Раъно билан Қўқонға қайтқан. Орадан уч-тўрт ой ўткач, Қўқондан келгучилар мирзонинг ўлдурилганлигини сўзлаганлар. Нега ўлдурилган, эски "гуноҳи" учунми, бошқа сабаб биланми ёхуд "афвнома" ҳам мулла Абдурахмонларнинг найрангги бўлганми, отам бу тарафини яхши билмас эди.

Мен ушбу китобка материал йиғиш учун Қўқон бордим, яшаган кишилар билан сўзлашиб юрдим: ўзи Худоёр девонида ишламаган бўлса ҳам, Худоёр мирзоларига ҳамаср бўлган бир кекса мирзога учрашдим. Унинг сўзига қарағанда, мирзо Анвар ўлдурилмаган. Худоёрдан сўнг анча йил яшаб, ўз ажали билан ўлган эмиш. Мен ҳайрон бўлиб қолдим ва икки ўртада тараддудланиб, мирзонинг кейинги ҳаётини шу ҳолда битиришка мажбур бўлдим.

*Абдулла Қодирий — Жулқунбой
Тошканд, 1928-нчи йил, 15 февраль*